

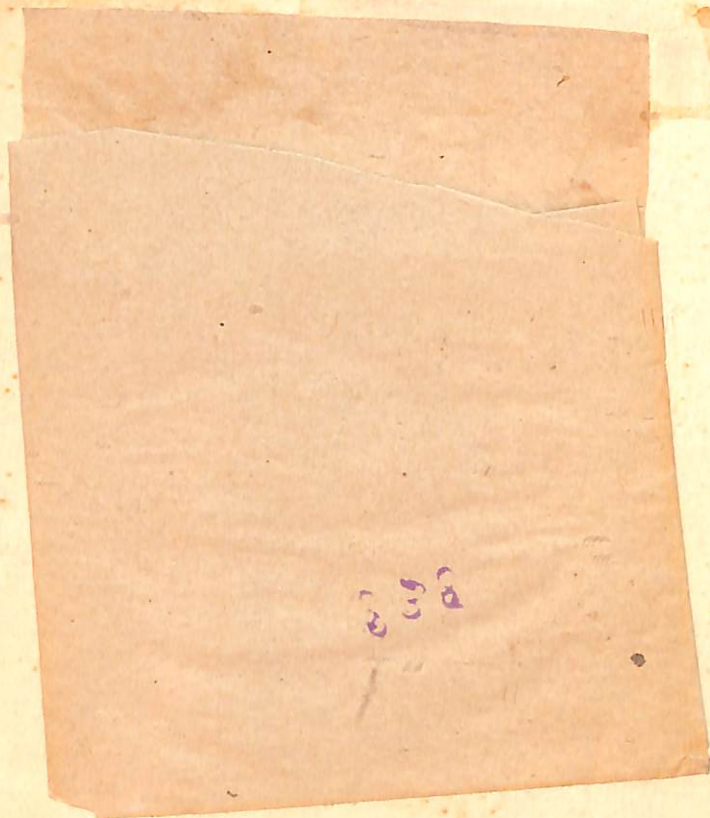
3003

016

4-75

W 2408.

257

8105 9 YANG 2006

$$\frac{016}{4-75}$$
$$\begin{array}{r} 400 \\ \hline 2604 - 40 \\ 24 \end{array}$$

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆ

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

$$\begin{array}{r} 1002 \\ 8384 \end{array}$$

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԳՐԱՑՈՒՑԱԿ

ρ ρ ρ ρ ρ ρ

ԷԼԵԿՏՐԱԶԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ, ՊՕԼԻՑ. 7.
1910

K. KOSTANIAN TZ

LES ÉTUDES ARMÉNIENNES

EN EUROPE.

Liste complete des livres, brochures et essais relatives à
l'Arménie depuis commencement du XIIIe siècle jusqu'à
nos jour.

„Les Arméniens sont les meilleurs gens
du monde“.
Tournefort.

«Հայերն աշխարհիս լաւագոյն մար-
դիկն են»:
Տաւրնըֆօր.

Անցեալի մնայուն յիշատակներից մէկն է այն հե-
տաքրքրութիւնը, որ ունին և պահում են երոպացի
գիտնականները դէպի Հայն ու հայկականը:

Անշատուած լինելով աշխարհագրական մեծ ան-
ջրպաներով և չունենալով անմիջական առնչութիւն
հայ ազգի ու հայրենիքի հետ, երոպացի գիտնական-
ներն իրենց հետաքրքրութեան համար նուիրել են նո-
րա լեզուի, բնակավայրի, բարքերի և այլ պարագանե-
րի նկարագրութեանն և հետազոտութեանն ընդարձակ
աշխատութիւններ, որոնք գիտութեան համար մեծ մա-
սով մնայուն գանձեր են և հանդիսանում են իբրև ճշ-
գրիտ պատկեր հայկական անցեալ և արդի իրականու-
թեան: Այդպիսի աշխատութիւնների ընդհանուր ցանկն
է, որ մենք տալիս ենք առաջիկայում Ներոպայի դէպի
հայութիւնն երևցուցած հետաքրքրութիւնը ներկայաց-
նելու համար:

Որքան և բազմազան են հետաքրքրութեան ա-
ռարկաներն, ինչպէս կը տեսնուի մեր առաջարկած ցան-
կից, ուշադրութեան մեծ բաժինը սակայն զբաւել են
Հայի բնակավայրը, լեզուն, գիրն և պատմութիւնը:

Ներոպական մտքի քննադատող և տարրալուծող
զօրութիւնը թափանցել է արծարծած խնդիրների խոր-
քերն և լոյս աշխարհ է հանել այն գիտակցութիւնը, թէ
Հայը տոհմակից է Ներոպայում յոյն, լատին, գոթ և
սլաւոն ցեղերին մի կողմից, և հնդիկ, բալտիկացի և
պարսիկ ցեղերին Ասիայում միւս կողմից: Այդպիսի
գիտակցութիւնը թոյլ է տալիս նսցա բոլորի և Հայի

ծագումը միևնույն նախահորից հաշուել. մի հանգամանք, որով Հայն հանդիսանում է անդամ այն մեծ նախատոհմի, որի անունն է գիտութեան մէջ արիական կամ հնդիկ երոպական ցեղ:

Տեղը չէ բացատրել այդ ցեղակցութեան որպիսութիւնը: Այդ մեզ շատ հեռու կտանէր: Հարկ է սակայն յիշել, որ այդ ցեղակցութեան գիտակցութիւնն է զօրեղ մղիչն ժԹ. դարում այն ճոխ գրականութեան, որի համառօտ ցանկը տալիս ենք այժմ մեր ընթերցողին:

Թէպէտև այդ գիտակցութիւնը զարգացաւ ժԹ. դարում, սակայն հայագիտութիւնն Եւրոպայում կար և գոյութիւն ունէր նաև նախանցեալ դարերում: Այն ժամանակ նա դրուած էր այնպիսի հիմքերի վերայ, որոնք կապուած էին ոչ թէ գիտութեան հետ, ինչպէս էր ժԹ. դարում, այլ ունէին քաղաքական, տնտեսական, և այլ շարժառիթներ:

Հայագիտութեան այս սկզբնական շրջանը տեսց մի քանի հարիւր տարի: Նա պատկերացնում է երոպական ազգերի հետաքրքրութիւնը դէպի Հայն ու հայկական պատմական և քաղաքակրթական այլ և այլ երևոյթների մէջ: Մենք աչքի առաջ ունինք յատկապէս խաչակրական արշաւանքները, երոպական ինչ ինչ պետական կարգերի մուտքը Կիլիկիայում, Արևմուտքի վաճառականութիւնն Արևելքում, երոպացւոց ուղևորութիւններն Արևելք, նոցա միսիօնարական գործունէութիւնն ասիական ազգերի մէջ, և Արևելքի լեզուների ու պատմութեան ուսումը:

Ա.

Բուն հայրենիքում իրենց անկախութիւնը տուժելուց յետոյ Հայերն առանց վհատելու շարունակեցին գոյութեան կռիւն և ժԱ. դարի վերջերում իրենց համար նոր հայրենիք նուաճեցին Կիլիկիոյ բարձունքներում: Գրաւելով այդ լեռնաշխարհի անառիկ կիրճերն և արգաւանդ հովիտները, որոնք դարեր շարունակ իրենց աշխարհազրական դիրքով Արևելքի և Արևմուտքի հա-

ղորդակցութեան բնական կամուրջներն էին, Հայերը խաչակրական արշաւանքների առաջին իսկ օրերում հանդիպեցան Եւրոպայից եկած զինւորեալ բանակներին, որոնք նոցա կողմից գտան սիրալիր ընդունելութիւն հակառակ ակնկալութեան նոցա ճանապարհները փակօղ բիւզանդական կայսրների և Սելջուքեան իշխանների: Այն բարեկամութիւնն և պաշտպանութիւնը, որ Հայերը ցոյց տուին խաչակիրներին, մի հարիւր տարուայ ընթացքում ամրապնդեցին փոխադարձ համակրութեան կապերն Եւրոպացւոց և Հայոց մէջ քաղաքական բնոյթ ունեցող շատ գործերով, որոնց մէջ, անշուշտ, առաջին տեղը գրաւում է Լևոն Բ. իշխանի թագադրութիւնը, որ տեղի ունեցաւ 1198 Յունուարի 6-ին Տարսոն քաղաքում այդ հանդիսի նախապատճառների, գերմանական կայսեր և Հռովմայ պապի պատգամաւորի ներկայութեանը:

Հարիւրամեայ փոխադարձ յարաբերութիւնը (1097-1198) քաղաքական այս վերանորոգութեան հետ միասին յառաջ բերեց Եւրոպացւոց և Հայերի մէջ մի ներքին սերտութիւն: Տեղի ունեցաւ ուժերի փոխանակութիւն, որը կազդուրեց նոցա և միջոց տուեց հաւասարապէս կռիւ մղելու թէ իսլամի զօրութեան և թէ հռոմական նենգաւոր քաղաքականութեան դէմ: Սկզբներում այդ ներքին մտերմութեանն, անկասկած, շատ նպաստաւոր եղած պէտք է լինին այն խնամէական կապերը, որոնք հաստատուում էին խաչակիր Եւրոպացւոց և Հայոց իշխանական տներին մէջ: Դեռ 1100 թուին Ռուբէն Ա. իշխանի թոռն, Արդա, ամուսնացաւ խաչակրական անդրանիկ հերոսներից մէկի Բալդուինի (Պաղտին) հետ, որ Գօտֆրիդ (Կոտոփրէ) Բուլլիոնացու եղբայրն էր և այն ժամանակ Եգեսիայի կոմսութիւնն ունէր*): Այն ժամանակից մինչև Լևոն Բ. արքայի օրերը մի քանի այդպիսի խնամութիւններ եղած են Հայոց և փոսնիկների մէջ: Ինչպէս ամէն տեղ, անշուշտ, Կիլիկիայումն էլ այդպիսի կապերը գործնական ուղ-

*) Խ. Dulaurier E. Recueil des hist. des Croisades, LI.

դուքիւն էին տալիս իշխանների քաղաքականութեան և որոշում էին նորա նպատակը: Իւր թագը գերմանական կայսրից ընդունելով, Լեոն Բ. յաճախ երախտագիտութեան գործնական հաւատարմութեան էր ընծայում գերմանական ցեղին: Լեոնի աւատառու բարոններից մէկը, Կրաֆ, (Krafft Craf) գերմանացի էր. 1199-ին Հռովմ ուղարկած նորա ղեսպանը, Գարնէրէ, նոյնպէս գերմանացի էր. նա իւր արքունիքում մի քանի ամիս հիւրասիրեց Զալցայցիի Հերմանին (Hermann von Salza)*) վերջապէս նա իւր առաջին կնոջն Իզաբէլլային, որ Անտիոքի իշխանական տանից էր, մերժելուց յետոյ 1210 թուին կնութեան առաւ Կիպրոսի Ամալրիի Ա. Թագաւորի դստերը, Սիբիլլային, որ ծնել էր իւր հօր երրորդ ամուսնութիւնից Երուսաղէմի Թագուհու, Իզաբէլլայի հետ: Այդ օրերին էր, որ Լեոնի մօտ հիւր եղաւ Հաննովէրից եկած գերմանացի ազնուականն, Վիլլէրբանդ Օլդէնբուրգցի, որ Հիլդէսամէնի կանոնիկոսն էր և Ոթոն Դ. կայսեր հրամանով ուղարկուել էր Արևելք: 1211 Յունվարի 6-ին Վիլլերբանդ ականատես եղաւ Սիւ քաղաքում հայկական ջրօրհնեաց հանդէսին, որն և մանրամասն նկարագրեց իւր ուղեգրութեան մէջ: **)

Այս ամենից զատ Լեոն Բ. հովանաւորեց խաչակրութեան ժամանակ գերմանական կամ տետոնեան կոչուած ասպետներին: Ինչպէս յայտնի է, խաչակրական արշաւանքների ժամանակ դեռ Լեոնից յառաջ հաստատութիւն գտան Կիլիկիայում Լերոսացուց ասպետական կարգերը, որոնք այն օգնութեան և ծառայութիւնների համար, որ մատուցանում էին երկրի իշխաններին, այլ և այլ արտօնագրերով տիրում էին կալուածների և ունէին իրենց հաստատուն կայարանները: Այդ ասպետական կարգերից առաջինը Ոսպիթալէն կոչուած (Hospitalliens) հիւրընկալ կամ հիւանդապահ ասպետներն էին, որոնք

*) տ. Rohde Th. 38.

**) տ. Willebrandt, տ. նաև Revue de l'Orient, 1854, T 15 «Une fête à la cour de Léon II, roi d'Arménie», — Langlois, V. Le trésor des chartes, 81. — Ալիշան, Սիսուան, 476):

1149 թուից սկսած տեղաւորուել և գործում էին Մամեստիայում: Նոցանից զատ հետզհետէ հաստատուեցան Դամիլուէն (Templiers) կամ տաճարական և անտոնեան կամ գերմանական կարգերը, որոնց Լեոն Բ. և իւր յաջորդներն իրենց կարեւորութեան և տուած օգուտներին համեմատ արտօնագրերով հովանաւորեցին ոչ պակաս քան հիւրընկալ ասպետներին: Ակներե է, որ երկրի մէջ հաստատուն բնակութիւն ունեցող և գործող Եւրոպացուց կուռ կազմակերպուած այս տարրը մի կողմից զօրացնում էր Հայերի կապն Արեւմտքի հետ և միւս կողմից պատճառ էր լինում ներքին կեանքի կերպարանափոխութեանը, նպաստելով փոխանցման ասիականից դէպի Եւրոպականը: *)

Բ.

Լեոն. Բ. իւր Թագաւորութիւնը կազմակերպեց արեւմտեան տիպարով. նորա արքունիքն, ազնուականութիւնը, պետական հաստատութիւններն ու կարգերը միանգամայն ընդօրինակութիւններ էին Լերոսականի: Պահպանելով հայկական նախարարութիւնների դրութիւնը, որ համապատասխան էր աւատական սկզբունքին, չկորցնելով արեւելեան ազգի և պետութեան յատկական նշանները, Լեոն Բ. գրկաբաց ընդունեց Լերոսական կառավարութեան արտաքին ձևերն և նշանները, թէ պալատական կացութեան մէջ և թէ միջազգային յարաբերութիւնների համար: Մեծամեծների պատուանուններն և արքունական պաշտօններն անգամ նորա Թագաւորութեան մէջ Լերոսական բաւերով էին գործածուած: **) Արքունի դիւանը, գործավարութեան եղանակն և նոյն իսկ գրութեան ոճն յարմարուեցան արեւմտականին: Նա հաստատուն կարգ սահմանեց, որ

*) տ. Langlois V. Le trésor des chartes etc, 74 — 82:

**) Պարոն = baron, պայլ = bayulus, սիր = sir, գունդատապլ = comes stabuli, մարաջախտ = mares calcus, սենեսալ = sinis calcus, ջանցլէր = cancellarius, ջամբուլայն = ciambelanus և այլն:

իւր շնորհած՝ հրովարտականներն ու արտօնագրերն հայերէն և լատիններէն արձանագրուեն առանձին մի հատորի մէջ. այն հրովարտականները, որոնք շնորհուած են օտարներին, գրուած են լատիններէն կամ ֆրանսերէն, շատ հազիւ միայն և հայերէն. նոքա խմբագրուած էին այն՝ ձեռով և ոճով ինչ որ յատուկ էր միջի դարերի և երոպական գիւտական գրութիւններին: Արքունի հրովարտականները կնքուած էին ոսկի կնքով և թագաւորը նոցա վերայ ստորագրուած էր կարմիր գեղով *):

Կիլիկեան Հայոց թագաւորների հրովարտականներն և արտօնագրերը, որոնք նոքա շնորհել են այլ և այլ երոպական քաղաքներին և ազգերին, պահուած են Տուրինի, Ճէնովայի, Վենետիկու, Նէապօլի, Մալտայի, Մադրիդու, Մօնպէլիէի, Փարիզու, Լօնդօնի և այլ տեղերի գիւտներում և թանգարաններում: Այդ վաւերագրերը, որոնց մեծ մասի բնագիրն այսօր արդէն անյայտացած է, վաղուց երոպական գիտունների հետաքրքրութեան առարկայ են դառել: Նոքա հրատարակել են**) նոցա ժողովածուներն և հետազօտութիւնները, որոնցից մենք իմանում ենք, որ 1201 թուից սկսած՝ մինչև 1392 Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորներն երոպացւոց հետ անընդհատ յարաբերութիւն են պահպանել գրով:***)

Տարակոյս չկայ, որ այդ հանգամանքն երկուստեք պահանջում էր դործնական ծանօթութիւն այն լեզուների, որոնք ընդունուած էին ժամանակի գիւտական թղթերի համար: Մի հրովարտակի վերջում, գրուած ֆրանսերէն, որ շնորհել է 1271 թուին Լեոն Գ. թագաւորը Վենետիկին, կայ այսպիսի յիշատակութիւն. «Եւ այս թարգմանեցի և գրեցի Ժէֆրօս դպիրս բառ

*) *m. Langlois V. Essai hist et crit. sur la constitution sociale et polit. d'Arménie etc, 5—8.*

**) *m. Mas Lattre.*

***) *Langlois V. Essai hist. et crit. sur la constitution social et polit. d'Arménie sous les rois de la dynast. Roupénienne, St. Ptsbg. 1860 հր. 6—8. 21—37.*

առ բառ այնպէս, ինչպէս այս գրուած էր հայերէն, թագաւորի հրամանով *):

Հրովարտականների մեծ մասը մեր առջև դնում է Արեւելքի և Արեւմուտքի վաճառականութեան աշխոյժ շարժումը: 1201 թուից սկսած՝ Հայոց թագաւորները լայն գուն են բաց անում Արեւմուտքի վաճառականների առաջ դէպի Արեւելքի խորքերը փոխադրելու իրենց ձեռագործն և մթերքներն, և այնտեղից Եւրոպա տանելու հնդկական, չինական և պարսկական ընտիր բերքեր, և շահագործելու նաև Միջագետքի, Ասորոց. Հայոց և առհասարակ Փոքր Սսիայի ներքին արդիւնաբերութիւնը: Առաջին միջնորդներն Հայերն էին. նոցա հմտութիւնը վաղուց ծանօթ էր հին աշխարհին: Մեծ ժողովատեղին էր Հայոց ծոցի Այաս ծովաքաղաքը, որ իւր գրկում պարփակել կարող էր Միջերկրականի այս ժամանակուայ գրէթէ ամբողջ նաւատորմիդը: Ամէն ազգ ու լեզու ունէր այնտեղ իւր առևտուրը, նախաձեռնօղ և մրցութեան մէջ դօրեղ բազուկը սակայն ձեռնովայի և Վինէտիկու վաճառականներինն էր, որոնք գրէթէ բոլոր ծովեզերեայ շուկաների տէրն էին այն հասարակապետութիւնների քաղաքական գորութեան շնորհիւ, որոնք հաստատուած էին այդ երկու խտաւական հին ծովաքաղաքներում:

Գ.

Առաջինը ձեռնովայի (Գէնուա) հասարակապետութիւնն եղաւ, որ յարաբերութեան մէջ մտաւ Հայոց արքունիքի հետ առևտրական արտօնագիր ձեռք բերելու համար: 1201 Մարտին Լեոն Բ. շնորհեց ձեռնովական ծովապետ, Նիկոլաս Դօրիային, և հասարակապետութեան ղեսպան, Բողուէն դը Ռոշէրիոյին, հրովարտակ, որի գորութեամբ ձեռնավացւոց թոյլ էր տրուում Կիլիկիայում առևտուր անել, արտահանել և ներմուծել,

*) *Ibid. 8 Ծանօթ.—Langlois V. Cartulaire de la chancellerie royale des Roupéniens, հր. 153. «Et le translata ef escrif Joffroy lescrivein, de mot à mot, si cum il es de sons escrit en erminois, per commandement del roy»:*

Սիս քաղաքում թագաւորի պարգեւած առանձին գետնի վերայ եկեղեցի շինել, պանդոկ ունենալ, հիւպատոսարան պահել և այլ տներ կանգնել: Նոցա շնորհուեցաւ արտօնութիւն նոյնպիսի շինուածներ կանգնել և Մամեստիայի ու Տարսոնի մէջ նոյնպէս թագաւորից պարգեւած գետինների վերայ: Նոյն արտօնութիւնները վերահաստատեց և աւելի ևս ընդարձակեց Լևոն Բ. 1215 թուին, աչքի առաջ ունենալով այն շահերի առատութիւնը, որ ձենովացւոց առևտուրը պատճառում էր իւր երկրին և իւր գանձին: Նոքա այնքան յաջողեցան իրենց ձեռնարկութիւնների մէջ, որ եղաւ ժամանակ, երբ կարծես նոցա մենավաճառն էր Արևելքի առևտուրը: Նոցա նաւերն հասնում էին մինչև Սև ծովի հիւսիսային ափերն, այստեղ ԺԳ. դարի կէսերին նոքա տիրեցին Տաւրիկեան թերակղզու վերայ Թէոդոսիա քաղաքին, մեծամեծ շինութիւններով, պարիսպներով և աշտարակներով ամրացուցին նոքա այդ քաղաքն և արևելքի վաճառականութեան նոր կեդրոն դարձուցին. այդտեղ և ձենովայի հասարակապետութեան թևի տակ պատսպարան գտան ԺԳ. դարում Անի քաղաքից գաղթող Հայերը, որոնք հետզհետէ ձենովացւոց տեղը գրաւեցին. մի քանի հարիւր տարի շարունակ նոքա ծաղկեցուցին այդ ծովաքաղաքը, որ Այասից յետոյ երկրորդ օղակն եղաւ միջնորդութեան Արևմուտքի և Արևելքի մէջ: Հայոց բազմաթիւ յիշատակներից ներկայումս երևում են Թէոդոսիայում միմիայն կիսակործան եկեղեցիները, որոնք ևս բարձրաբարբառ վկայում են այն մեծ ծաւալի մասին, որ ընդունել էր այնտեղ հայ գաղթականութիւնը *):

ձենոնացւոց զօրեղ մրցակիցներն էին Վենետիկցիք, որոնք 1204 թուին, օգնելով խաչակիրներին, տապալեցին Բիւզանդիոյ կայսերական գահն և նպաստեցին լատինական կայսերութեան կանգնելուն: Դեռ 1201 թուին Վենետիկու հասարակապետութիւնն էլ Լևոն Բ. թագաւորից արտօնագիր ստացաւ վաճառականութիւն անելու Կիլիկիայում և Վենետիկցւոց համար

*) Բժշկեան Հ. Մ. Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, 330—357:

կալուած որոշուեցաւ նոյն Մամեստիայում, ուր նոքա կանգնեցին իրենց շինութիւնները. շուտով սակայն նոքա նախադասեցին իրենց առևտուրը, որ գլխաւորապէս մեծաքանակ մթերքների փոխադրութեան վերայ էր հաստատուած, կեդրոնացնել Այասում, ուր նոքա շինուածներ կանգնելու արտօնութիւններ ստացան Լևոն Գ. և Լևոն Ն. թագաւորներից: ԺԳ. դարի վերջերում Վենետիկցիք սկսում են աւելի ևս զօրանալ ծովի վերայ. թէպէտ Հեթում պատմիչի ասելով 1293 թուին *) ձենովացւոց և վենետիկցոց մէջ տեղի ունեցած ծովային մեծ պատերազմում Այասի առաջ պարտութիւն կրեցին վերջիները, սակայն այդ դէպքից յետոյ ձենովացիք հետզհետէ սկսեցին տեղի տալ:

Երկու հասարակապետութիւնների մրցութեան ժամանակ, անտարակոյս, փոփոխական էր լինում և Հայերի յարաբերութիւնը նոցա հետ: Այս հանգամանքը սակայն չէր խանգարում, որ Հայոց վաճառականներն և արքունի հիւպատոսները (պալլերը) հաստատուէին ձենովա և Վենետիկ և նոյնպիսի ապահովութիւն վաճառէին այնտեղ, ինչոր նոցա ներկայացուցիչները գրտնում էին Արևելքում:

Միևնոյն ժամանակ մրցութեան հանգամանքը նւաաստեց, որ հետզհետէ ասպարէզ եկան և յարաբերութեան մտան Հայոց արքունիքի հետ Պիզայի հասարակապետութեան, Փրանսական Մօնպելլիէ քաղաքի, Սիլիկիայի և այլ տեղերի վաճառականները: Նոքա, նոր արտօնութիւններ ձեռք բերելով, մի կողմից զօրացուցին փոխադարձ մրցութիւնը, միւս կողմից պատճառեղան հայկական նորանոր գաղթավայրերի զարգանալուն Եւրոպայի այլ և այլ կեդրոններում հարաւային Ֆրանսիայի և Իտալիայի կողմերից սկսած մինչև հիւսիսային կողմերն Հոլլանդիա, Գերմանիա, Լեհաստան և այլն: Այնպէս որ Կիլիկիոյ թագաւորութեան անկման շրջանում, երբ առաջաւոր Ասիայի բազմը բոլորովին իսլամ պետութիւնների ձեռքն անցաւ, ԺԷ. դարում,

ԺԲ

հայ գաղթականութիւններն արդէն հաստատուած էին Միջերկրականի երոպական ավերում և աւելի հեռու և, և ծաղկեցնում էին քաղաքներում ամէն տեսակ արդիւնաբերական գործունէութիւն *):

Դ.

Առեւտրական կարաւաններն, այսպէս ասած, համաշխարհային շարժուն դպրոցներ էին և ունէին հին օրերում քաղաքակրթիչ նշանակութիւն: Նոցա առաջնորդութեամբ եւրոպացիք մտան Արեւելքի խորքերն, յաճախ իրենց ուղեցոյց ունենալով հայ վաճառականներին, տեսան ու գիտեցին ասիական խայտաբղէտ կեանքի շրացուցիչ տեսարանները, որոնք նոցա համար նոր էին, և վերադառնալով հայրենիք, խօսքով ու գրով յայտնեցին իրենց տպաւորութիւնները:

Այդպիսով ԺԳ. դարից սկսած երոպական լեզուներով հանդէս եկաւ ուղէգրութիւնների այն ճոխ գրականութիւնը, որի մէջ յաճախ ծանօթանում ենք հայի և հայկականի հակիրճ նկարագրին:

Հարիւր յիսունի չափ արեւմտեան երոպացի ուղեւորներ մտել են Հայաստան և այցելել են հայաբնակ վայրեր: Նոցա մեծ մասն ԺԹ. դարու գիտնականներ են, որոնց ուղևորութեան նպատակն եղել է որևէ գիտական ճիւղի մշակութեան պաշար ժողովել կամ տեղն ու տեղն ստուգութիւն գործել: Այդպիսի ուղէգրութիւնները սերտ լծորդուած են աշխարհագրական և բնապատմական ճիւղերի զարգացմանը նպաստաւոր հետազոտութիւնների հետ:

Առանձնապէս մօտ վաթսուց եւրոպացի ուսումնականներ ԺԹ. դարում իրենց աշխատանքը նուիրել են Հայաստանի աշխարհագրութեանը: Ուղևորների պարզ գեկուցումներից մեծապէս օգտուել են, օրինակ, աշխարհագրութեան նոր նահապետն, Կառլ Ռիտտեր **),

*) Langlois V. Essai hist. et crit. etc. 73—83.—Cartulaire 84—87 Ալիշան, Հայ Վեհեւ. և Ռիտտեր: Dulaurier E. Notice sur deux privileges etc. Paris 1872.
**) Կ. Ritter

և նորա հմուտ աշակերտն, Հայնրիխ Կիպերտ *):

Արժէք, որ հայ բանասիրութիւնն ԺԹ. դարու ուղէգրութիւններն յատուկ ուսումնասիրութեան, շատերը նաև թարգմանութեան, առարկայ դարձնէր: Այդ կըլիւնէր նորահաս սերունդի համար հետաքրքիր ընթերցանելիք, իսկ պատմական, հնախօսական, աշխարհագրական և այլ հետազոտութիւնների համար և առատ պաշար:

Տողերիս անձկութիւնն աչքի առաջ ունենալով, մենք բաւական ենք համարում յիշատակել այս տեղ հայագիտութեանը նպաստող ուղէգրութիւններն ԺԳ. դարից մինչև ԺԹ. դարը **):

Այս շրջանի ուղևորներն սկզբում, կամ վաճառականներն էին կամ կրօնաւորները: Նոքա յանձն էին տնւում դեսպանութեան կամ միջնորդի դեր կատարել, և երբ իրենց յանձնարարութիւնը գլուխ էին հանում, գրել էին առնում և իրենց յիշողութիւնները կամ դիտողութիւնները:

Այդպիսիներից մէկն էր խաչակրական շրջանում Օլգէնբուրգցին Վիլհելմը, որն ինչպէս տեսանք, 1211 թուին հիւր էր Սիւ քաղաքում: Սակայն այդ տեսակ ճանապարհորդներն աւելի ևս յաճախեցին տիրապետութեան օրերում: Դեռ խաչակրական շարժումները շարունակուում էին, որ Ասիայի խորքերից պատմական ասպարէզը գրաւեցին Մողոլները կամ թաթարները, որոնք իրենց արագաշարժ և ահաբեկիչ արշաւանքներով միջանի տարուայ մէջ միանգամայն յեղաշրջեցին աշխարհի մեծ

*) Կ. Kiepert.

**) Նշանակեալ շրջանից յառաջ առանձին իմն կշիռ ունին դասական հեղինակները՝ Հերոդոտ (484 Ն. Ք.), Քսենոփոն (444—353 Ն. Ք.), Ստրաբոն (68—14 Ն. Ք.), Պլինիոս մեծն (23—79 Յ. Ք.) և ուրիշները. սակայն նոցա հաղորդած թանգագին տեղեկութիւնների լուսաբանութիւնն էլ մենք պարտական ենք եւրոպացի արեւելագէտների ուսումնասիրութեանը, որոնց մէջ ուշադրութեան արժանի են Rawlinson, Ainsworth, Herzberg, Koch, Bobiou, Rüstow, Strecker, Treuenfeld և այլն. տես առաջիկայ ցանկը:

մասի քաղաքական վիճակը: Նոցա ստեղծած լայնածա-
ւալ միապետութեան սահմանների մէջ էին Եւրոպայի
գրեթէ ամբողջ արևելեան կէսը, Ուրալից մինչև Վիս-
լայ, և ասիական ցամաքի մեծագոյն մասը, Սաղաղա-
կան Ուկրաինոսից մինչև Միջերկրականի ափերը, մի
պետութիւն, որի նմանը մինչ ցայն աշխարհը տեսած
չէր տակաւին: Սաղաղիւրներին անհրաժեշտ էր այդ ա-
հազին զօրութիւնից օգուտ քաղել և մահմէդականու-
թիւնն Արևելքում խորտակելու համար դաշնակցել Մո-
ղոլներին հետ, որոնք դեռ Իսլամն ընդունած չէին: Այս
խսկ նպատակի համար և տեղի ունեցան յատուկ դեռ-
պանութիւններ և Թաթարներին քաղաքականօրէն մօ-
տենալու փորձեր:

Վաղուց արդէն տարածուել էր Եւրոպայում մի
սխալ կարծիք թէ Միջին Ասիայում, որի սլը և ինչ
լինելը դեռ ոչ ոք չգիտէր, գոյութիւն ունի մի քրիս-
տոնեայ տէրութիւն, որն իբր թէ կազմակերպել է Յով-
հան անունով մի երէց: Այս առասպելիս նիւթ տուողն
այն հանգամանքն էր, որ արդարև շատ հեռու տարա-
ծել էին իրենց քարոզութիւնը Նեստորական քրիստո-
նեաները, որոնք, ինչպէս յայտնի է, Բիւզանդեան կայ-
սերութեան և Առաջաւոր Ասիայի սահմաններից վտար-
ւում էին: Թէ ժամանակի պապին և թէ գաղղիական
թագաւորին այդ հանգամանքն հրտապարհեց միջամտու-
թեան: Իննօվկենտիոս Դ. (1243-1254) և Լուդովիկոս
Թ. (1248-1254) դեսպաններ*) ուղարկեցին Թաթարս-
տան այս կամ այն յանձնարարութեամբ, նոցա մէջ նը-
շանաւորն էր անշուշտ, այդ շրջանի լուրջ ուղևորներից
մէկը Ռուխարեօկեցին Վիլհէլմ, այլ կերպ Ռուբրուք

*) Առաջին նուագին պապի ուղարկած դեսպանն
էր Զիովաննի Պրանօ դի Կարպինէ, այլ կերպ Պրանօ
Կարպինի, Յրանչիսկեան կրօնաւորը, սա Կիէվից ան-
ցաւ Բաթու խանի բանակը Վոլգայի վերայ, ապա Թուր-
քաստանի ճանապարհով հասաւ մեծ խանի բանակը
Կարակորում, այստեղ 1246-ին ականատես եղաւ Կա-
յուք (Գիուք) խանի գահակալութեան տօնին, որն և
նկարագրել է, տ. D'Avezac, տ. Նաև Gützlöff, gesch. d.
chines Peiches, Stuttgart, 1847. էր. 368.

կամ Ռուբրուքուիս անունով հանրածանօթ Փլամանա-
կան կրօնաւորը Յրանչիսկեան կամ մենօրիտների
կարգից:

1253 թուին Ռուբրուք Կ. Պօլսի վրայով անցաւ
Խրիմ և հարաւարեւելեան Ռուսաստանի կողմերով հա-
սաւ Բաթու խանի բանակը Վոլգայի (Աթիլ) հովտում,
այս տեղ խանին ներկայանալու ժամանակ նա զգես-
տաւորութեցաւ և իւր թևի տակ առաւ Ս. Գիրքը. պա-
լատականները սակայն նախ նորա ձեռքից առան այդ
և ապա թոյլ տուին խանի երեսն ելնելու, միա-
միտ կրօնաւորը փորձեց Բաթուին իւր հաւատին բե-
րելու, սակայն նորա խօսքերը միայն պալատականների
ծիծաղը շարժեցին: Այնուամենայնիւ Ռուբրուքին չար-
գելութեցաւ շարունակել իւր ճանապարհը: Մեծ դժուա-
րութիւններով ու զրկանքներով հասաւ նա Թաթար-
ների մեծ բանակը, ուր գտնուում էր Մանգու խանը:
Ռուբրուքի ասելով, ինքնակալն ապրում էր մի խեղճ
վրանի մէջ, որը տաքացնում էին ձիւղքերով և աթա-
րով: Այստեղ էլ Ռուբրուք փորձեց իւր քարոզութիւնն
յառաջ տանել, բայց յաջողութիւն չունեցաւ: Հաւաստի
եղաւ սակայն, որ նեստորականներն ունին այնտեղ հե-
տևողներ և որ խանի կանանցից ոմանք քրիստոնեայ
են: Թաթարների մայրաքաղաքում, Կարուկորումի մէջ,
կային բաւական թուով Եւրոպացիք, նոցա մէջ և Ռուբ-
րուքին հայրենակից Յիւստինացիք, նոքա բոլորն էլ ըն-
կել էին այնտեղ իրենց կամքին հակառակ իբրև պա-
տերազմական աւար: Մողոլների այդ կեդրոնը ճոխա-
ցած էր երևում միմիայն արշաւանքների ժամանակ
գրաւած աւարներով, որոնք և Թաթարների միակ
հարստութիւնն էին: Հինգ ամիս այնտեղ մնալուց յե-
տոյ Ռուբրուք վերադարձաւ, բերելով Մանգու խանի
ոչ այնքան բաւարար պատասխանը Լուդովիկոս Թա-
գաւորին: Դարձի ճանապարհը մինչև Վոլգայի հովիտը
նոյն էր ինչոր երթի ժամանակ, այստեղ նա իւր գիծը
փոխեց և Աստրախանի ու Դարբանդի վրայով մտաւ
Կովկաս: Այս տեղ նա շրջեցաւ հայաբնակ գաւառնե-
րում, տեսաւ Նախիջևանն, Անին և այլ քաղաքներ *),
բում, տեսաւ Նախիջևանն, Անին և այլ քաղաքներ *),

*) Ռուբրուք տեսաւ Մասիս սարը, նորա ասելով

ապա անցաւ դէպի Սիս, ուր Հայոց արքունիքում հիւր
եղաւ. այնտեղից գնաց Եգիպտոսի Կահիրէ քաղաքն և
ապա 1255 թուին անցաւ Եւրոպայ:

Ե.

Միայն Եւրոպացիք չէին, որ ճանապարհորդում
էին դէպի խորին Արևելք ե գրի էին առնում իրենց
յիշողութիւնները: Նոցանից ոչ պակաս ձեռներէց էին
և Հայերը, որոնք ամենևին հեռու չէին այն ուղղու-
թիւնից, որին հետևում էին Եւրոպայի առաջաւորները:
Եւ այդ իսկ էր, անշուշտ, պատճառներից մէկը, որ ա-
ւելի ևս շարժւում էր Եւրոպացւոց հետաքրքրութիւնը
դէպի հայկական գործերը:

ԺԳ. դարում ծանօթ են Սմբատ Սպարապետ, ե-
թում Բ. և Հեթում, տէրն Կոստիկոսի, որոնք ճոխացու-
ցել են գրականութիւնը սկզբնական և թանգագին տե-
ղեկութիւններով թաթարների մասին:

Այն ժամանակ երբ ճանապարհորդում էին Պլանո
Կարպինի և Ռուբրուք, Կիլիկիոյ գահի վերայ էր Հե-
թում Բ. թագաւորը, (1226—1271). սա աւելի հեռա-
տես և գործնական հանդիսացաւ թաթարների քաղաքա-
կանութիւնն համակերպելու գործում: 1248 թուին,
երբ տաղաւին դարձի ճանապարհի վերայ էր Պլանո Կար-
պինի, նա թաթարստան ուղարկեց իւր եղբորը, Սմբա-

ոչ ոքի չէր պարտ բարձրանալ այդ սարի վերայ, որով-
հետև նա մայր է աշխարհի. «Super Masis nullus debet
ascendere quia est mater mundi». Նախիջևանում նա
տեսաւ միայն երկու եկեղեցի, այն ինչ իրեն ասել էին
թէ այնտեղ 800 եկեղեցի կար (տ. Ալիշ. Սիսակ. 499),
Անուոյ մէջ նորա ասելով կար մօտ 100 եկեղեցի,
«Ayni... il y a bien là dedans cent église»: Ռուբրուքին
ժամանակակից Կիրակոս Գանձակեցին ակնարկում է,
որ այնտեղ կար 1000 եկեղեցի. «Մինչ ի կարգ խօսից
երդման, ասում է, այսպէս երգնուն Անուոյ հազար եւ մի
եկեղեցին» (տ. ԻԵ): Մի այլ օտարազգի ԺԳ. դարում
յայտնում է, որ Անին ունէր հազար եկեղեցի և հա-
րիւր հազար ընտանիք. «in Armenia est civitas nobilis
guae Am (Ani) vocatur, ubi sunt mille ecclesiae ac
cantum mille familiae». տ. Beauvais. տ. և Ալիշ. Շիր. 20.

ԺԷ

տին, (1208—1277) իւր ընծաները մեծ խանին մատու-
ցանելու և յայտնելու իւր հպատակութիւնը: Սմբատի
գնալն և վերադառնալը տեեց երկու տարի (1248—1250),
ինչպէս ինքն իսկ նշանակում է իւր Տարեգրքի մէջ*
Նորա երթի ճանապարհը տարբեր է այն դժից, որ ան-
ցաւ Ռուբրուք: Սմբատ, Կիլիկիայից դէպի Բաղդաատ
անցնելով, այստեղից Պարսկաստանի վրայով հասաւ
նախ Սմբղանդ, ապա Կաշգար և ի վերջոյ Թաթարների
մեծ բանակը, Կարակորում: Պահուած է Սմբատի ֆրան-
սերէն նամակը*, որ գրեց Սմբղանդից իւր փեսային,
Կիպրոսի թագաւոր Հենրիկոս Լուսինեանին: Մեծ խա-
նը պարգևներով և պատիւներով մեծարեց Սմբատին,
խոստացաւ իւր հովանաւորութիւնն և պահանջեց, որ
Հեթում Բ. թագաւորն անձամբ ներկայանայ իրեն**:

Այն ժամանակ, երբ Ռուբրուք վերադառնում էր,
տեղի ունեցաւ Հայոց թագաւորի ուղեորութիւնը: 1254
թուի աւագ շաբթուն Հեթում Բ. Սիս քաղաքից ճա-
նապարհ ելաւ, Կեսարիայի, Սեբաստիայի և Երզնկայի
վրայով հասաւ Կարս քաղաքն, ուր այն ժամանակ
նստում էր թաթարական զօրապետը, Բաշու Նուին, և
ապա Դարբանդի վրայով գնաց Բաթում խանի բանակն,
ուր ժամանեց Մայիսի 13 ին: Այնտեղից Ռուբրուքի
անցած գծով Հեթում Բ. ճանապարհ ընկաւ և Կարա-
կորում հասաւ Սեպտեմբերի 13ին, Ս. Խաչի օրը:
Մանգու խանը մեծ պատուով ընդունեց նորան և խոս-
տումն արաւ հետեւելու նորա քաղաքական ծրագրին ա-
ռաջաւոր Ասիայի տէրութիւնների նկատմամբ: Թաթա-

*) տ. հրատ. Փարիզի, 124:

**) Նամակն սկսւում է այսպիսի խօսքերով. A
l'excellent et puissant prince, Henri de Lusignan, par la
grace de Dieu roi Cypres, à la reine sa seur et à son
noble frère Y. de Jbelin, le connétable d'Arménie envoie
salut et dilection». տ. Beauvais. տ. և Паткановъ К.
Исторія Монголовъ инока Магакія 79.

***) Langlois V. Extrait de la chronique de Sempad, 5.

րական արքունիքում Հեթում Բ. մնաց 50 օր. 1254 Նոյեմբերի 1ին նա ճանապարհ ելաւ հայրենիք վերադառնալու: Այս անգամ նա ընտրեց այն ուղեգիրը, որ անցել էր իւր եղբայրը, Սմբատ Գունդատապլ: Կարակորումից Սմբատն ուղի և Բուխարայի վրայով Հեթում հասաւ Թաւրէզ և այստեղից վերադարձաւ իւր աթոռը Սիւ: Կիրակոս Գանձակեցու ասելով, նորա վերադարձը տեղեց ութն ամիս. «յուր ամիսն ապա եհաս յերկիրս Հայոց յետ ելանելի՛ր Մանկու դանէն, և էր թուական Հայոց եօթն հարիւր և չորս (1255): Կիրակոս մանրամասն նշանակել է նաև Հեթումի անցած տեղերը դարձի ժամանակ *:

Թաթարների ամփոփ նկարագիրը տուել է մեզ նաև Ժ. Գ. դարու մի այլ հայ իշխան, Հեթում, տէրն Կոուկոսի (Haythos կամ Haythos monachus): Նա իւր տպավորութիւններն և դիտողութիւնները Ֆրանսերէն լեզուով թելադրեց և Նիկողայոս Ֆալկոն (ըստ Պատկանեանի Салкони) գրի առաւ. վերջինս աւանդեց մեզ ոչ միայն բնագիրն այլև լատիներէն մի թարգմանութիւն: Այն բաղմամբիւ հրատարակութիւններն և ուսումնասիրութիւնները, որ լոյս տեսան 1529 թուից սկսած, գրաւական են այն բարձր նշանակութեան, որ եւրոպացիք տալիս էին Հեթումի պատմութեանը **:

2.

Յառաջ բերած տեղեկութիւններից երևում է, որ Ժ. Գ. դարում եւրոպացւոց հետաքրքրութիւնն Արեւելքի նկատմամբ նոր հոսանք գտաւ: Մողոլների պատճառած

*) տ. Կիր. Գանձ. Հ. Պատմ. ԾԶ.—Journ. Asiat. 1858. DuLaurier.—Gützlaff, Gesch. 193.—Հեթում պատմ. ԻԲ.

*) De Longdit J. «L'histoire merveilleuse du grand empereur de Tartarie. trad. du latin du M. Ayton, seigneur de Caurey—, par frère Jean Longdit, 1529»,—տ. և DuLaurier E. Recueil des Crois. 759.

քաղաքական յեղաշրջումներով նոցա տեսութեան հորիզոնը շատ լայնացաւ, Աստիտականից մինչև Սաղաղականի. ափերը նոցա առջև լայնարձակ ասպարէզ բացուեցաւ, նորանոր ծանօթութիւնների, փոխանակութեան և ազատ մրցման ասպարէզ, որն իվերջոյ հրապարակ հանեց ԺԵ. դարու մեծ ճանապարհորդներին՝ Վասկոյ դա Գամային, Քրիստափոր Կոլումբոսին և ուրիշներին, որոնք նոր գիւտերով հասարակաց կեանքի վերանորոգութեան ռահանորդ եղան:

Հոսանքի ազդեցութիւնն ակներև եղաւ և արևելագիտութեան զարգացման մէջ. շատերը, գրի առնելով և պատմութեանը ժառանգութիւն թողնելով իրենց դիտողութիւններն և փորձառութիւնը, հիմք դրին այնպիսի ուսմունքների, որոնք նոր նիւթերի պակասութեան պատճառով կարծես ցամաքել էին: Այսպէս՝ ծանօթ է Ասիայի աշխարհագրական գիտութեան նոր ուղեցոյցը, Մարկ Պօլօ (1256—1323), որ Վենետիկից խորին Արեւելք հասաւ իրրեւ վաճառական և այնտեղից հայրենիք վերադարձաւ բեռնաւորութեամբ այնպիսի պաշարով, որ նորա յիշատակն անմահացուց առ միշտ: Մարկո Պօլօ, թաթարական Սուբեկայ մեծ խանի համակրութիւնը գրաւելով, նորա արքունիքում կարեւոր անդամներից մէկն եղաւ. խանը յաճախ նորան յանձնում էր այս կամ այն գործը կատարել իւր տէրութեան այլ և այլ կողմերում. քսան և չորս տարի շարունակ (1271—1295) Մարկո Պօլօ առիթ ունեցաւ այդ հրամանները գործ դնելու ժամանակ մօտիկ ծանօթանալ խորին Ասիայի ժողովրդի և երկրի ճշգրիտ նկարագրին: Մասնաւորապէս երկիցս առիթ ունեցաւ նա դիտելու հայկական իրականութիւնը. մէկ՝ երբ Վենետիկից Արեւելք անցաւ, նորա ծանօթութեան առաջին կայարանն էր Այաս. նորա ասելով եւրոպայից Ասիայ անցնող ճամբորդների կեդրոնական ժողովատեղին էր այդ ծովաքաղաքը, որտեղից նա զնաց այն գծով, որով անցել էր Հեթում Բ: Ապա երբ Արեւելքից վերադառնում էր, նորա ուղեգիրը Թաւրէզից Հայաստանի վրայով անցաւ Տրապիզոն, Կ. Պօլիս, Վենետիկ: Այդ վերադարձին նա տեսաւ Արդուումը, որը Պօլոյի ասելով հին, երևելի կեդրոն էր

Ի

վաճառականութեան. ճանապարհին Երզնկայում նա տեսաւ տեղական այնպիսի բամբակեայ նրբաթել գործուածներ, որոնց նմանը նա Արեւելքում ոչ մի տեղ տեսած չէր:

Մարկո Պոլոյին յաջորդեցին ճանապարհորդներ, որոնք թէև նորա կշիռը չունեցան, բայց իրենց անցած տեղերի և ժամանակի լուսաբանութեան համար անարժէք չեն: Նոցա մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի են սպանիացին Կլավիհօ և գերմանացին Շիլդբերգէր, երկուսն էլ Լանկթամուրի օրերի ուղեւորներ:

Կլավիհօյին* ուրիշ երկու ուղեկիցների հետ Լանկթամուրի մօտ գետալանութեան ուղարկեց Սպանիայի

*) Մարկո Պոլո ծն. Վենետիկում 1256 թուին. նորա հայրը Նիկոլօ եւ հօրեղբայրը Մաֆֆէօ արդէն Արեւելք ճանապարհորդող վաճառականներ էին. 1269ին նոքա Այասի վրայով վերադարձան Վենետիկ և երկու տարի յետոյ կրկին ճանապարհ ընկան դէպի Արեւելք, այս անգամ իրենց հետ տանելով եւ Մարկոյին: 1295 թուին նոքա երեքն էլ վերադարձան հայրենիք արդէն հարստացած եւ փարթամացած. նոցա այդպիսի վիճակն եւ ապահովել էր նոցա համար Վենետիկում շատ պատուաւոր դիրք. շուտով սկսուեցաւ պատերազմ Վենետիկու և Ճենովայի մէջ. Մարկոյին վիճակուեցաւ պատերազմական աւերից մէկին հրամանատար լինել. 1298ին ծովային ճակատամարտի ժամանակ Մարկո Պոլո գերի ընկաւ Ճենովացւոց ձեռքը, որոնք նորան սակայն շատ պատուով պահեցին: Այդ գերութեան ժամանակ եւ Մարկո Պոլո թելադրեց իւր ճանապարհորդական յիշողութիւնները Պիզացի Ռուտիջիէլօ անունով մէկին, որը նոյնութեամբ գրի առաւ այդ թելադրութիւնը Փրանսերէն լեզուով: Յետոյ, երբ Մ. Պոլո ազատ արձակուեցաւ, 1307 թուին վերաստուղեց իւր յիշատակարանն և նորից խմբագրեց. նա մեռաւ 1323 թուին Վենէտիկում. տես Pauthier, և Marco Polo տ. և Սիսուան, 35:

*) տ. Clavijo.

Հենրիկոս Գ. թագաւորը: Դեսպանները ճանապարհ ընկան սպանիական Սանտա Մարիա նաւահանգստից 1403 Մայիսի 22ին և վերադարձան հայրենիք 1406 Մարտի 24ին. Հոկտ. 24ին նոքա հասան Կ. Պօլիս և նոյն ձմեռն ստիպուեցան մնալ այնտեղ: Կլավիհօ թողել է մեզ ճշգրիտ և մանրամասն նկարագրութիւն Կ. Պօլսի: 1404 Մարտի 20ին դեսպանները ճանապարհ ընկան դէպի Տրապիզոն, ուր հասան նոքա Ապրիլի 11ին, որովհետեւ մի քանի օր Սինօպում մնացել էին: Մինչև Ապրիլի 27 այնտեղ մնալով, նոքա ներկայացան Մանուէլ Բ. կայսեր (ըստ Կլավիհօյի Germanoli—Կիւ Մանուէլ): Տրապիզոնից մինչև Թաւրէզ նոքա անցան հայաբնակ տեղերով: Կլավիհօ նշանակում է ամէն բան իւր օրագրի մէջ, որից իմանում ենք, ի թիւս այլոց, որ նա Մայիսի 4ին Երզնկայում էր և այնտեղ մնաց մինչև 15. այդ ժամանակ Երզնկան արդէն Լանկթամուրի իշխանութեան տակ էր: Դէպի Արզրում գնալիս նոցա կարաւանն անցնում էր բարձր լեռներով. շատ ցուրտ էր և դեռ ձիւն էր գալիս. ճանապարհին նոքա Մայիսի 17ին հասան Բագայառիճն աւանը (Pagarix), այնտեղից նոցա ճանապարհը դարձեալ բարձր լեռներ էին առատ աղբիւրներով և ընդարձակ արօտներով. Արզրում հասան նոքա Մայիսի 20ին. քաղաքը կառավարում էր մի թուրքմէն իշխան Saba|| (Իւսուֆաղա) անունով. Կլավիհօ, չնայելով որ մի օր մնաց այնտեղ, տալիս է քաղաքի նկարագրութիւնը (Aseron=Արզրում): Մայիսի 25ին կարաւանը գիշերեց Դէլուարքէնդ կոչուած գիւղում (Դէլիբարա), որտեղ բնակում էին մահմէդական կրօնաւորներ, նոցա անուանում է caxis (քէշիշ). թուի թէ դոքա դարվէշներ էին: Մայիսի 26ին նոքա հասան Երասխին (ըստ Կ. Coras Արաղ. ըստ Խանիկ. co-ras սուլ-Արաղ): 28ին Մայիսի, չորեքշաբթի, գրում է Կլավիհօ, մենք գիշերեցինք մի ամրոցում, որ շինուած էր ժայռի գլխին, և այդ ժայռը աղից էր, և ամեն մարդ ազատ էր առնել այդ աղից որքան պէտք էր: Պարզ է որ այստեղ խօսքը Կողբի մասին է: Մայիսի 29ին կարաւանը գիշերեց Caimariu կոչուած քաղաքի աւերակներում. Տոխ-

տամիշ 1386 թ. աւերեց այդ քաղաքը (ըստ Կ. 8 տարի յառաջ). նորա աւերակները բռնուած էին մեծ տա-
րածութիւն. նոցա մէջ երեւում էին իրենց ժամանակին
նշանաւոր եղած շէնքերի փլատակներ. մի կողմից անց-
նում էր Երասխը, միւս կողմից շրջապատում էր մի
ձոր, որի ափերն ապառաժ էին եւ որի լայնութիւնը մի
նետունկէցի չափ էր: Այդ աւերակներից մինչեւ մեծ
Մասիսը Կլավիհօ հաշւում է մօտ վեց լիւս ալն է մօտ
20 վերստ (ըստ Սանիկ. Calmarin = Սուրմալի = Արմաւիր):
Մայիսի 30ին նորա գիշերեցին Իգգիրում (Egida). Մայի-
սի 31ին նորա Մասիսի ստորոտներով հասան Բայազիտ
(Vasit calaside): Յունիսի 1ին նոքտ հասան Մակու
(Maca). այդ տեղը Կլավիհօն ճիշտ եւ մանրամասն է
նկարագրում այն պատճառով, որ նա այնտեղ գտաւ
Դոմինիկեանների մի վանք, որոնք տեղացի Հայերին եւ
իրենց կառավարիչ Նուրէգլինին կաթոլիկ էին դարձու-
ցել: Հետեւեալ օրերը լեռնային ճանապարհով եւ ա-
րօտների միջով, ուր թափառում էին ձաղաթայեցիք,
կարաւանն Յունիսի 5ին, հինգշաբթի, հասաւ Սոյ.
«այստեղ, ասում է Կլավիհօ, վերջանում է վերին Հա-
յաստանն և սկսում է Պարսկաստանը»: Այսքանով չէ
սահմանափակում սակայն Կլավիհօյի ուղեգրութեան
հետաքրքրութիւնը. նա նկարագրում է Ատրպատականը-
տալիս է այնտեղի Հայերի, Թաւրիզ քաղաքի, Պարս-
կաստանի վիճակի, Լանկթէմուրի կառավարութեան և
այլ հանգամանքների վերայ ճշգրիտ տեղեկութիւններ,
Յանկացողները կարող են դիմել Սանիկովի յիշեալ զե-
կուցմանը, իսկ Կլավիհօյի յիշատակարանի բնագրի հետ
քաջ ծանօթացնում է մեզ Մարկհամի անգղիէրէն թարգ-
մանութիւնը:

է.

Սպանական ղեսպանից տարբեր սակայն Հայոց
համար ոչ պակաս նշանաւոր է գերմանացին Շիլլերը-

*) տ. Иранъ К. Риттера, переводъ Ханыкова,
С. Петерб. 1871 Կր. 585.

գէր Հանս: Սա, ինչպէս ինքն է պատմում, Բաւարիայի
Միւնխէն քաղաքից էր և 1394 թուին, Սիգիզմունդ
Թագաւորի բանակում գտնուելով, մասնակից եղաւ պա-
տերազմին Թուրքերի դէմ և գերի ընկաւ վերջիններիս
ձեռքը: Սուլթան Բայազիտ Ա. ուղարկեց նորան Ասիայ,
որտեղ Հանս մնաց մինչև Լանկթամուրի արշաւանքն, երբ
նա գերի ընկաւ Թաթարական բռնաւորի ձեռքն. և
մնալով վերջինի մօտ, միշտ ուղեկցում էր նորան բո-
լոր արշաւանքների ժամանակ: Այդ և առիթ տուեց
Շիլլերգէրգէրին մօտիկ ծանօթանալու Թաթարների պե-
տութեան գանազան երկրներին: Վերջապէս 1427 թուին
ազատութիւն ձեռք բերելով, Հանս վերադարձաւ Կ.
Պօլսի, Լեմբէրգի (Իլով) և Կրակովի վրայով իւր հայ-
րենի քաղաքը Միւնխէն, ուր բաւարական Ալբրէխտ
դքսի սենեկապետն եղաւ:

Ըստ ոմանց, Շիլլերգէրգէր անգրագէտ էր եւ նորա
ճանապարհորդական նկատողութիւնները գրի առնուե-
ցան նորա իսկ թելադրութեամբ. այդ գործը, որ առա-
ջին անգամ լոյս տեսաւ 1473 թուին, բովանդակում է
իւր մէջ ընդարձակ եւ առասպելախառն տեղեկութիւն-
ներ Հայերի մասին: Յանկացողները կարող են ծանօ-
թանալ Շիլլերգէրգէրի նկարագրութեանը պ. Վարդգէս
Սուրէնեանցի թարգմանութեամբ, որ լոյս տեսաւ 1890
թուին:

Գերմանացի ճանապարհորդի ուղեգրութեան ա-

*) Հանդէս դրականական եւ պատմական, Գ. զիրք,
Մոսկուա 1890 «Հանս Շիլլերգէրգէրի կեանքի եւ գոր-
ծունէութեան մասին» Կր. 148—165. Համառօտու-
թեան համար բաւական է նշանակել այստեղ գերմա-
նացի ճանապարհորդի ուղեգրութեան յօդուածները, ո-
րոնք են ըստ Սուրէնեանցի՝ 62. Շիլլերգէրգէրի Հայաս-
տանում մնալը եւ այդ երկրի նկարագրութիւնը:
63. «Ինչպէս Գրիգոր Լուսաւորիչը հիմնում է Հա-
յաստանեայց եկեղեցին». 64. «Տրդատ Թագաւորը փր-
կում է հռոմայեցիներին վիշապից եւ մի եղջերուից:
Հայաստանեայց եկեղեցւոյ Հոովմից բաժանուելը», 65.
«Հայոց պատրիարքը եւ եկեղեցական պատուիրանք-
ները». 66. Հայերի եւ Յոյների թշնամութեան պատ-
ճառը».

աւելութիւնն այն է, որ նա աւանդել է մեզ նմուշներ ժՆ. դարու հայերէնի այնպէս, ինչպէս կարող էր այն ժամանակներում լսել և ըմբռնել մի Եւրոպացի պանդուխտ: Շատ տեղեր նա, ի հարկէ, մեղանշում է անգիտութեամբ: Այսպէս օրինակ Հայաստան անունը նա մեկնել է իբրև նախնեաց աշխարհ, երեւի, հայ եւ հայր բառերն իրար հետ շփոթելով. «Haïasdan d. h. der Ahnen Land». նա գրում է «ասուաց թողութու մեղք» (Աստուած թողու քժմեղք), ոգորմեան—ogornicka եւ այլն: Լեզուագիտութեանը Շելլերերգէր այն ծառայութիւնն է արել, որ առաջին անգամ օտար լեզու ուսանելու համար փորձնական օրինակ ընդունել է նա Հայրմերի ուսումը. նորա ուղեգրութեան վերջում կայ հայերէն եւ թուրքերէն Հայր մեր *:

Շատ հատուկտոր են ճանապարհորդների մեծ մասի հաղորդած տեղեկութիւններն Հայոց երկրի եւ ժողովրդի մասին. բայց որքան եւ աննշան լինէին, այնուամենայնիւ ակներեւ է, որ նոքա գրում էին Եւրոպացու հետաքրքրութեանն յազուրդ տալու համար: Որ կենդանի էր հետաքրքրութիւնն, այդ երեւում է այն հանգամանքից, որ ԺԳ. դարից սկսած միշտ յառաջ են եկել ուղեգրական յիշատակարաններ, որոնց մէջ շատ թէ սակաւ իմն տեղ են գրաւել Հայոց վերաբերեալ ցուցումներ:

Այսպէս դար առ դար անցնելով, մեր առջեւ են ելնում, օրինակի համար, ԺԴ. դարում Օդորիկոս Պօրդենօնէ * խալապի Փրանչիսկեան կրօնաւորը, որ 1316 թուին Կ. Պօլսի եւ Տրապիզօնի վրայով Հայաստան մտաւ եւ ապա անցաւ դէպի խորին Արեւելք. անգղիացի բժիշկն Զօն Մանդվիլլ ** 1322 թուին այցելեց նաեւ մեծ եւ փոքր Հայքի կողմերը». in Armenia grande e in la piccola. դօմինիկեան կրօնաւորն Յորդանան *** (Jordanus), որ 1330 թուին ճանապարհորդեց Հայաստան, եւ

ուրիշները: Նոյն ԺԴ. դարում ճանապարհորդութիւնների յաճախելուն դէպի Հայաստան նպաստեցին նաեւ ունիթոօական շարժումները, Կիլիկիոյ դահի անկումից յետոյ Հայոց խմբական դադթականութիւնները դէպի Արեւմուտք կային: Իսկ երբ Լանկթամուր մի անգամ եւ միաբանեց իւր իշխանութեան տակ ասիական ցամաքի մեծագոյն մասը, քաղաքականօրէն շահագրգռուած և հետաքրքիր Եւրոպացիք աւելի եւ հետամուտ եղան Արեւելքի ծանօթութեանն: Այդ շրջանի ճանապարհորդների մէջ ժՆ. դարում Կլաւիհոյից և Շիլլերերգէրից յետոյ յիշատակութեան արժանի են Վենետիկու հասարակապետութեան երեք դեսպանները Բարբարօ * Զէնօ ** Կօնտարինի *** (1436—1487 թ.), որոնք իրենց ուղեգրութիւնների մէջ հաղորդել են ինչ ինչ տեղեկութիւններ եւ հայաբնակ տեղերի մասին. Ապա ԺԶ. դարում յայտնի են նախ մի անանուն վաճառական Վենետիկցի, որ 1507—1520 թուերին Հալէպից դէպի Պարսկաստան գնալիս անցաւ Բաղիշու եւ Վանայ վրայով եւ երկրորդ մի այլ անգլիացի վաճառական, Զօն Նիւբրին **** որ Թաւրէզ գլխաւ մտաւ Երզնկայ, Արզրում եւ Երեւան 1550—1582 թուերին:

Ը.

Եւրոպայի քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ Գիզօն շատ գեղեցիկ բնորոշել է ժՆ. դարու մարդկութեան արտաքին գործունէութիւնը: Այդ ժամանակն, ասում է նա, ճանապարհորդութիւնների, նոր ձեռնարկութիւնների, գիւտերի և ամէն տեսակ ճարտարութիւնների շրջան էր: Այդ դարում Պօրտուգալացիք նաւարկեցին Ափրիկէի ափերը, Վասկօ դա Գամօն Բարեյուսոյ հրուանդանի մօտով յայտնագործեց Հնդկաստանի ճանապարհը, Քրիստափոր Կոլումբոս գտաւ Ամերիկան, Եւրոպայի առեւտուրը չափազանց ընդարձա-

*) M. Schildberger, հր. 276. — Benfey Th. Geschiedte der Sprachwissenschaft հր. 226.

**) Odoricus. **). Mandeville. **). Iordanus.

*) Barbaro. **). Zeno. **). Contarini. ****). Ramusio, Venise, 1583. M. և Hakluyt, London 1873. Newberie. — M. և Lynch.

կուեցաւ: Հանդէս եկան հազարաւոր նոր զինուորացիներ, որ յայտնի էին նեղ շրջաններում, ընդհանրացան եւ հանրամատչելի եղան: Վառօդը փոխեց պատերազմի պայմանները, կողմնացոյցը — նաւազնացութեան: Զարգացաւ նկարչութիւնը ձիթաներկով. Եւրոպան ծածկուեցաւ զեղարուեստի օրինակելի արտադրութիւններով: Պղնձագրութիւնը, որ հնարուեցաւ 1460 թուին, նպաստեց նկարների բազմաճառում եւ տարածութեւն: Թղթի կիրարկութիւնը սովորական բան դառաւ: Վերջապէս 1436 եւ 1452 թուերի միջոցում հնարուեցաւ տպագրութիւնը, որ այնքան բացազանչութիւնների եւ ընդհանուր խօսքերի առարկայ եղաւ, որոնք սակայն բաւական չէին նորա օգուտն ու նշանակութիւնը պատկերացնելու համար*:

Ակներեւ է, որ այս ամէնը կեանքի պայմանների յեղաշրջմանը մեծ դարկ տուին ոչ միայն Եւրոպայում այլ եւ ամէն տեղ:

Արտաքին այս գործունէութեանն յաջորդեց ԺԶ. դարում ներքին շարժումների շրջանը, շարժումների, որոնց նպատակն էր մարդկային ոգու ազատագրութիւնը միջնադարեան կեանքի եւ կառավարութեան կաշկանդող պայմաններից: Եւրոպացու միտքն ընդհանրապէս նոր թռիչք առաւ. կրօնական յեղափոխութեան շնորհիւ, որ տեղի ունեցաւ 1517 — 1555 թուերին, քննադատական ոգին ընդհանրացաւ, մտաւոր կեանքի մշակութեան առաւելքը, որ մինչ ցայն կարծես հոգեւորականութեան եւ ազնուականութեան մենաշնորհն էր, անցաւ անխտիր ամէնին. գասական գրականութեան եւ արուեստի ճաշակը զարգացաւ եւ տիրապետող հանդիսացաւ, յառաջ բերելով վերածնութեան բեղմնաւոր շրջանը:

Այդպիսի շարժումների անբաժան ուղեկից հակաշարժումներն եկան բազմակերպելու կեանքի եւ գործունէութեան պայմաններն եւ մրցումն ստեղծելու հնի եւ նորի, անցեալի յիշատակներով ապրող եւ նորոգութեան ձգտող սերունդների մէջ: Հոռոմէական եկեղեցու դեկավարներն եւ, որոնք մինչ ցայն համաշխարհային

*) ա. Դասախօսութիւն ԺԱ.

խնդիրներում ասպարէզի տէրն էին, նորանոր կազմակերպութիւններով հրապարակ եկան զիմադրելու նոր հոսանքին: Առայդ, իթիւսայլոց, հաստատուեցաւ եզուիտական (Յիսուսեան) կրօնաւորների կարգը 1540 թուին եւ հաւատաքնութեան (induisition) ատեանն 1542 ին: Տեղը չէ տալ այդ հաստատութիւնների գործունէութեան ամբողջ պատկերը. բաւական է միայն յիշել, որ նոցանից մէկն, հաւատաքնութիւնն, ինչպէս սովորական է ամէն մի բռնութեան ժամանակ, թէւ ճնշման եւ անպատմելի տանջանքների միջոցով նպատակ ունէր կանգնեցնել մարդկային ոգու եւ մտքի ազատութիւնը, սակայն պատեց միայն հակառակ հետեանքների զարգանալուն. ինչ վերաբերում է եզուիտական կարգի գործունէութեանը, շնորհիւ այն կուռ կազմակերպութեան, որ յատուկ էր այդ կարգին, եւ այն միջոցներին, որ նա գործ էր դնում, մարդկութեանը ժառանգութիւն մնացին նաեւ բարեքներ, որոնք կարծես մոռացնել տուին նորա յոռի կողմերը: Բարեքների մէջ առաջին տեղը զբաւում է կրթութեան գործն եւ զիտութեան ու արուեստի զարգացումն եւ ընդհանրացումը նոցա անմիջական ջանքերով: Հէլլվալդ այսպէս է բնորոշում նոցա գործունէութիւնը: «Արդարեւ, ասում է, նա, շատ սակաւ են այն զիտութիւնները, որոնք եզուիտներն անմշակ թողած լինին. նոցա ենք պարտական թանգազին երկասիրութիւնները պատմագրութիւնից, ճշգրիտ զիտութիւններից, աստղաբաշխութիւնից եւ մանաւանդ աշխարհագրութիւնից. եզուիտները գտան լատինական արձանագրերի վերծանութեան բանալին. նոքա զիտեցին երեւակի շարժումները. նոքա հրատարակեցին ամբողջ մատենադարաններ. նոքա ձեռնարկեցին ճանապարհորդութիւնների աշխարհի երկրներում, ուր տակաւին ոտք չէր դրել մի օտարական ոչ առեւտրական եւ ոչ զիտական նպատակներով: Մանդարինի զգեստ հագած նոքա ստանձնեցին Պեկինի աստղադիտարանի տեսչութիւնը: Նոքա մտան Պարագուայի վայրենիների մէջ եւ բահն իրենց ձեռն առած երկրի մշակութեան տարրերն առաջին անգամ ուսուցին նոցա: Միայն նոքա հասկացան գաղտնիքը թէ ինչպէս պէտք էր քաղաքակրթել Ամերիկայի Հնդիկներին

և ընտելացնել նոցա համայնքներ կազմելու և ընկերական սովորոյթներին կամ համայնական աշխատութեան բարիքներին հաղորդելն ելու։ Նոքա ստեղծեցին բրազիլիական մի բարբառ, lingua geral, որն հասկանալի էր բոլոր այն ցեղերին, որոնք լեզուով իրարուց բաժան էին... Կալիֆօրնիայում նոքա եղան առաջին անգամ խաղողի և այլ մրգերի տնկադրութեան պատճառն... և այլն *

Բացատրելով եզուիտների քաղաքակրթիչ ազդեցութեան այլ երևոյթներն և գործնական արդիւնքները գիտութեան և արուեստի աշխարհում, Հէլլլալը նոցա յաջողութեանը պատճառ համարում է այն, որ նոքա ոչ այնքան քրիստոնէացնելու որքան քաղաքակրթելու վերայ էին ջանքեր սպառում։ Նոցա գործունէութիւնը սակայն այն մեծ արատն ունէր, որ իրենց դաստիարակութեան յանձնուած սերունդին մշտական տղայութեան մէջ էին պահում **:

Այն զօրեղ գործօնները, որոնց օգնութեամբ նոքա իրենց կոչմանը ծառայեցին, գլխաւորապէս կրթական հաստատութիւններն էին, որոնք նոքա զրէթէ ստեղծեցին, նախ՝ համալսարաններն և ապա լատինական դպրոցները։ Առաջինների մէջ նոքա մշակում էին գիտութեան այլ և այլ ճիւղերն, առաւելապէս աստուածաբանութիւնը. նոցա սովորութիւնն էր աւանդած ուսմանը կենդանութիւն տալ հրապարակական վիճաբանութիւններով, առանց որոնց, ինչպէս իրենք էին ասում, ամէն ուսումն մեռեալ է։ Նոցա հրապարակական վիճաբանութիւնները պարկեշտ էին, քաղաքավարի, իմաստալի և կրում էին չտեսնուած հանդիսաւորութիւն։

Առանձնապէս մշակում էին նոքա հին լեզուների ուսումնասիրութիւնն և նոցա ձեռին էր լատինական դպրոցների դեկավարութիւնը. նոքա ընդհանրապէս յաջողակ ուսուցիչներ էին. մատաղ սերունդը նոցա դպրոցներում կէս տարուայ մէջ շատ աւելի բան էր ուսանում քան

ուրիշ դպրոցներում երկու տարուայ մէջ, այդ պատճառով և շատերն իրենց զաւակներին հանում էին ուրիշ տեղերից և տալիս էին նոցա վարժարանները։

Միայն գիտութիւնների մշակութեանը չէին հետևում եզուիտներն, այլ նոքա ստանձնել էին և մանուկների դաստիարակութիւնը տներում, աղքատ ընտանիքների զաւակներին ձրի ուսում տալը, քրիստոնէական կրթութիւնն անխտիր բոլոր դասակարգերի մէջ և այլն։ Եւ այս ամէնը նոքա կատարում էին անվարձ, առանց որ և է անձնական շահախնդրութեան։

Պարզելով թէ եզուիտների մշակած գիտութիւնն հաստատուած չէր ազատ ոգու արտայայտութեան վերայ և թէ նոցա բարեպաշտութիւնը սրտի խորութիւնից և մտքի հանճարեղութիւնից չէր բղխում, մի այլ նշանաւոր պատմիչ նոցա գործունէութեան բոլոր մասերի մէջ տեսնում է սակայն խիստ հետեղականութիւն։ Ամէն ինչ հաշուի էր առնուած, ասում է նա, որովհետեւ ամէն ինչ ունէր իւր նպատակը։ Միաժամանակ այդպիսի զուգաւորութիւն բաւականաչափ գիտութեան և անսպասելի եռանդի, զրաւոր աշխատութեան, համոզանքի, պերճութեան և աստիճանաւորութեան, ամբողջ աշխարհում սփռուելու և դեկավար սկզբունքների միութեան ոչ յառաջ և ոչ յետոյ տեսնուած չէ, ջանասէր էին նոքա և երեւակայօղ, աշխարհագէտ էին և ոգեւորուօղ, կարգին մարդիկ էին, որոնց հետ կարելի էր սիրով մօտենալ, անձնական շահասիրութիւն չունէին և մէկը միւսին քաջալեր էին։ Եւ զարմանալի չէ, որ նոքա և ունեցան յաջողութիւն» *

Այնպիսի մեծ և կազմակերպեալ ընկերութիւն, ինչպէս էր եզուիտական կարգը, որ ճիւղաւորուեցաւ համայն աշխարհում** և ամէն տեղ ունէր իւր վանքերը, վարժարանները, միսիոնորական վիճակներն և այլն,

*) տ. Frdr. Hellwald, Kulturgeschichte, IV. 1896, 205 - 211:

**) տ. ibid:

*) տ. Leop. von Ranke, Die römische Päpste, II. 23:

**) Փափաղեան Ի. Վ. հաղորդում է, որ 1608 թուին եզուիտական կարգն ունէր 1058 կրօնաւոր. իսկ 1710-ին 1999 կրօնաւոր, 26 վանք, 59 ընծայարան, 340 կղե-

կարճ ժամանակում բնականաբար կապեց հոգևոր և բարոյական կապերով արևմտեան աշխարհի հետ գրեթէ բոլոր յառաջագնաց մարդկութիւնն և լուսաւորութեան կարօտ հեռաւոր մոռացուած անկիւնները: Մեծ ոյժ էր այդ, որ նպաստեց Եւրոպային ընդարձակել իւր քաղաքակրթական և քաղաքական ազդեցութիւնը օտար աշխարհներին և ազգերին վերայ: Սակայն նոյն Եւրոպան ժ. Գարուս մտիպուեցաւ զինուել եզուիտներին դէմ՝ և հալածել նոցա՝ ապահովելու համար աղգային յառաջագիմութեան և միութեան ներքին շահերը:

Թ.

Եզուիտական ազդեցութեան շրջանից բնականաբար դուրս չմնացին և Հայերը: Կաթողիկ միախոնարութեան հետ շատ սերտ կապուած է նոցա ազդեցութիւնն, ինչպէս կը տեսնինք իւր տեղում: Նոցա միախոնարական կոչումն այն ծրագրով և սկզբունքներով, ինչ որ բացատրուեցաւ, իրագործուած էր, իթիւս այլոց, և ճանապարհորդութիւններով: Յայտնի են Հայաստանում շրջող և գործող եզուիտ ճանապարհորդները՝ Հոգ, Վիլլոտա, Ֆլեօրիան, Մոնիէ, Դը Բէզ, * և ուրիշները:

Եզուիտներից գատ ժէ. և ժԲ. դարերում Հայաստան և Հայոց գաղթավայրերն այցելեցին և ուրիշ Եւրոպայի ճանապարհորդներ: Թէ նոքա և թէ եզուիտներն իրենց այդ ուղևորութիւններին ժամանակ ձգտում էին աւելի մօտիկ ծանօթանալ կեանքին և բնութեանն և հարթեցին, կարելի է ասել, այն գիտական հետազոտութիւնների ճանապարհը, որով ապա ընթացան կատարելագործուած միջոցներով ժ. Գարուս ճանապարհորդները:

1604 թուին, երբ մեծն Շահաբաս արշաւեց Երեւանու վերայ, նորա բանակումն էր գերմանական Ռու-

բանոց, 612 վարժարան, 200 միախոնարական վիճակ և 150 դպրանոց, տես Պատմ. Եկեղեցական, Վենետ. 1848, եր. 786

*) տ. Rhodes, Villotte, Fleurian., Monier, De Béze.

դօլֆ. ր. կայսեր (1576—1612) դեսպանը, որին ուղեկցում էր և Գէորգ Տեկտանդէր ճանապարհորդը: Սա այցելեց ս. Էջմիածնի վանքը. նորա ասելով Մայր եկեղեցին շինուած էր սրբատաշ քարերով և ունէր մի գմբէթ, որի մէջ տեղը կար մի կլօր լուսամուտ. Թուրքերն այդ սրբավայրն անուանում էին Իւշ Գիլիսէ, երեք եկեղեցի, որոնցից երկուսն արդէն քանդուած էին, և երրորդը, մեծագոյնը, շէն էր. եկեղեցում Տեկտանդէր տեսաւ ս. Լուսաւորչի աջը «ոսկեղէն պահարանի մէջ». եկեղեցին շունէր պատկերներ, չկային և զանգակներ: Հիւրին տարան և կաթողիկոսի մօտ (հր). սա պատուեց նորան և խնդրեց բարեխօս լինել կայսեր առաջ, որպէս զի Հայերը կարենան ազատօրէն պաշտել իրենց կրօնն և վայելել իրենց բոնաբարուած իրաւունքները:

Տեկտանդէրից յառաջ 1600 թուին Հալէպից Ասպահան գնալիս Բաղդադ և Վանայ վրայով անցաւ անգլիացի քարոզիչն **, Զոն Կէրվրայթ, իսկ 1621—1624 թ. գերմանացին Փօն Պոզըր ***, որը Կ. Պօլսից դէպի Պարսկաստան անցաւ Հնդկաստան գնալու համար: Նորանից ոչ պակաս ծանօթ է Հոլլանդացին Ստրուիս ****, որ Արեւելքում ճանապարհորդելիս քաջ ծանօթացաւ Ասպահանու Հայոց վիճակին, իսկ Հայաստանումն ա տեսաւ և նկարագրեց Մասիս սարն և իւր ստորոտի վանքերը:

Աւելի նշանաւոր է Ֆրանսացի ճանապարհորդն Ժան Բատիստ Տաւէրնիէ. սա ճանապարհորդեց 1631ից 1664 թ. Օսմանեան և Պարսից տէրութիւնների մէջ: Հայաստանում շրջեցաւ 1655 թուին և իւր տեսած տեղերն ու տեսարաններն հանգամանօրէն նկարագրեց ****, ունինք նորանից շատ թանգազին տեղեկութիւններ Ս. Էջմիածնի, Երեւանու, Այրիվանքի, Արտաշատի և այլ պատմական վայրերի մասին. Ս. Էջմիածնում տասն

*) տ. Tecsander.—տ. և Ալիշ. Այր. 232.

**) տ. Cartewrghti.

***) տ. Poser.

****) տ. Struys.

*) տ. Tavernier.—տ. հաւ Ալիշ. Այր. 31.232, 347 և այլն պատկերը տես Ալիշ. Այր. 346:

որ շարունակ հիւր եղաւ նա վանքում. 1655 Փետրուար ամսին, բարեկենդանի օրերում, նա ականատես եղաւ գումշակուտին, Տէրընտազի խարոյկին և այլ գուարճութիւնների, որ ունէին միաբանները: Հիացած է Մայր եկեղեցու զարդերի և սպասների վերայ. քրիստոնէական աշխարհի ոչ մի եկեղեցում, գրում է նա, ներկայիս այնպիսի զարդեր չկան ինչոր այնտեղ կար».* ամբողջ դասը զարդարուած էր վիենետիկու ոսկեթել զիպակով, և զետինը ծածկուած էր ընտիր գորգերով, սեղանի վերայ բազմեցուցած էր խաչը վեց ոսկեղէն աշտանակների մէջ տեղ, իսկ աստիճանների վերայ կային չորս մեծ, արծաթեայ, աշտանակներ ամէն մէկն հինգ ոտնաչափ բարձրութեամբ: Նա նկարագրում է և սեղանատունն, ուր առանձին գահաւորակ կար կաթողիկոսի համար. յիշում է և իւր ներկայանալը կաթողիկոսին, որին տեսաւ նա մի փոքր սենեակում. նորա առջև նստած էին չորս արքեպիսկոպոս և ինն եպիսկոպոս:

Տաւէրնիէ այցելեց և հայ կաթողիկոսեան հին կեդրոնը Նախիջևանի գաւառում, Ապարաններ աւանը (Բանանեար, Aberner), որը նորա ասելով Ասիայի ամենագեղեցիկ վայրերից մէկն էր, զինին և պտուղները գերազանց և կեանքի ամենայն տեսակ պիտոյքներով լիացած**:

Այրիվանքի կամ Գեղարդայ վանքի նկարագիրը տալով, Տաւէրնիէ յիշում է միապաղաղ ժայռից փորուած եկեղեցին և հաղորդում է մեզ ս. Գեղարդի նկարը: Բասենի կողմերում Երասխի մօտ Արուճագրակ գիւղում (Halicarcara), ուր հասաւ նա 1655 Մարտի 7ին, արգելուեցաւ ութն օր շարունակ, որովհետեւ ձիւնը փակել էր նորա ճանապարհը***:

Տաւէրնիէի ուղեգրութիւնը ունի նկարներ, քար-

*) «Ou il y a aujourd'hui d'aussi riches ornements qu' en aucune église de la chrétienté»

**) «Un des plus beaux lieux de toute l'Asie», տ. Ալիշ. Սիսակ. 369.

***) տ. Այբ. 31:

տէսներ, մակարդակներ, կշռի և չափի համեմատութիւններ և այլն, և վայելում էր մեծ ժողովրդականութիւն. 1676—1724 թ. նա տեսաւ մի քանի տպագրութիւն, երկիրս Փարիզ, ապա Ռուսան, Լա Հայ, Ուտրիստ և Ամստերդամ: Հրատարակութիւններից ոմանք 3 հատոր են, ոմանք 6. Հայաստանի մասը գտնւում է առաջին հատորի մէջ:

Տաւէրնիէին գրէթէ ժամանակակից են նախ Կարմելիտեան կրօնաւորն Փիլիպպի*, որ 1640 թուին ճանապարհորդեց Արևելքում, և ապա 1658ին Պուլլէ**, որ տուել է նաև մեծ և փոքր Հայքի նկարագիրն և յիշատակում է մասնաւորապէս Տիարբէքիրը:

Ժ.

Ժէ. զարի ուղևորների մէջ ամենից նշանաւորն է Ժան Շարդէն, որ ճանապարհորդեց Արևելքում 1664—1681 թուերին***: Ֆրանսացի ակնավաճառի որդի էր նա, ծնուած Փարիզում 1643 Նոյեմ. 26ին. 1664ին նա ուղևորուեցաւ դէպի Հնդկաստան ակնեղէն գնելու նպատակով: Սուրբից անցաւ նա Պարսկաստան և վեց տարի մնաց Ասպահանում. Շահաֆի կամ Սուլէյման Գ. շահը (1665—1694) Շարդէնին նշանակեց արքունի տան վաճառական. այդ միջոցում նա մօտիկ ծանօթացաւ Պարսկաստանի ներքին կեանքին և քաղաքական ու ղինուորական դրութեանը: Քաջ գիտէր պարսկերէն, թուրքերէն և արաբերէն. ընդունակ և սրամիտ մարդ լինելով, քաջ գիտեց նա և ծանօթացաւ Արևելքին: Հարուստ տեղեկութիւններով և ընտիր հաւաքածուներով բեռնաւորուած 1670 թուին նա վերադարձաւ հայրենիք, ուր սակայն երկար չմնաց. 1671—1681 թուերին դարձեալ շրջեցաւ Արևելքում. այս անգամ նա անցաւ և Հայաստանի կողմերն. 1673 մարտի 6ին նա գիշերեց Բջնի ամրոցում. նոյն տարին այցելեց Ս. Էջմիածին, որի ձևակերպութիւնը նա մեզ

*) Philippi.

**) Poullé.

***) Պատկերը տես Ալիշ. Այբ. 275.

աւանդել է իւր ուղեգրութեան մէջ, տեսաւ Երևան քաղաքը, որ նոյնպէս մանրամասն նկարագրել է, և այլ շատ տեղեր*): Երկրորդ անգամ Արևմուտք վերադառնալով, Շարդէն գնաց Լօնդօն, Կարլ Բ. Թագաւորը (1660—1685) նորան նշանակեց Հոլլանդիայի դեսպան. նա մեռաւ Լօնդօնի մօտերն 1713 յունուարի 26-ին:

Շարդէն իւր ուղեգրութիւնն առաջին անգամ ֆրանսերէն լեզուով հրատարակեց Լօնդօնում և Ամստերդամում 1686 թուին. նոյն տարին լոյս տեսաւ Լօնդօնում անգղիերէն թարգմանութիւնը, որին հետեւալ տարին յաջորդեց գերմաներէն տպագրութիւնը Լայպցիկում, և հոլլանդերէնը Ամստերդամում: Զարդարուած և ճոխացած է այդ ուղեգրութիւնը նկարներով, պատկերացոյց քարտէսով, և շատ ուրիշ բուսաբանող պատկերներով և աղիւսակներով:

Ժէ. դարի վերջերում Հայաստան ճանապարհորդեցին նախ իտալացին Կարէրի Զեմէլլի**, որ 1694ին Տրապիզոնի վրայով անցաւ Արզրում, Կարս, Երևան և Նախիջևան, և ապա գերմանացին Շիլլինգէր***, որ 1699—1702 թուերին Կիպրոսի վրայով անցաւ Կիլիկիայ, ապա Մալաթիոյ վրայով մտաւ Եփրատի հովիտն և բարձրացաւ մինչև Արզրում:

Աւելի նշանաւոր է ԺԸ. դարում ֆրանսացին Տուրնեֆօր իբրև գիտնական անձն, որ իւր ուղևորութեան նպատակ էր ընտրել երկրի բնական հարստութիւններն ուսումնասիրել:

Յովսէփ Պիատոն դը Տուրնեֆօր **** մասնագէտ բժիշկ էր, (ծն. 1656 վախճ. 1708). նա 1700-ին բնապատմագէտ Գուռդէլսհայմերի հետ միասին երկար ճանապարհորդութեան ձեռնարկեց յատկապէս բուսաբանական հետազոտութիւն կատարելու համար. նոքա Յունաստանից անցան Փոքր Ասիայ և այնտեղից մտան Հայաստան, ուր նոքա 1701 Օգոստոսի 11 ին կատա-

*) տ. Ալիշ. Այր. 275, 233, 304, 404 և 449
**) Careri C.
***) Schillinger.
****) Tournefort.

րեցին վերելք գէպի Մասիսի գագաթը*:

Տուրնեֆօր իբրև բուսաբանութեան ուսուցչապետ և ձեմարանի անդամ իւր գիտնական ուղեկցի հետ միասին սկիզբն դրեց գիտական արշաւանքին գէպի առաջաւորն Ասիայ**. նորա հետազոտութիւնների միջոցով Եւրոպացիք առաջին անգամ ծանօթացան Հայաստանի ճոխ բուսականութեան հազուագիւտ օրինակներին. Բասենում տեսաւ նա *cachris orientalis*, Կարսի մօտերը *campanulla orientalis* զանգակ ծաղիկ, Խորվիրապի մօտերը նա գտաւ մի նոր ծաղիկ, որն իւր ուսուցիչ բժշկի անունով յորջորջեց *Dodartia orientalis flore purpurescence*. հիացաւ Արարատեան դաշտի մշակական բոյսերի ճոխութեան վերայ, առանձնապէս աչքի էր ընկնում բրնձի, բամբակի և ծխախոտի մշակութիւնը, նմանապէս ձմերուկի, սեխի և այգիների աղնիւ պտուղների, շլացած էր նա և բնութեան գեղեցկութեամբ, ուստի և չէր վարանում այդ դաշտն երկրային դրախտ անուանել. «Je n'en connais point que donne une plus belle idée du paradis terrestre»***): Մասիս լեռնն ընդհակառակը ծանր տպաւորութիւն թողեց Եւրոպացի գիտնականի վերայ, անշուշտ, իւր աղքատ բուսականութեան և ցամաք ու անջրդի լինելու պատճառով. նորա ասելով Մասիսի նման տիտուր և անախորժ տեսարան ունեցող տեղ չկայ երկրիս վերայ. «cette montagne, գրում է նա, est un des plus tristes et des plus desagréables aspecty qu'il y ait sur la terre»****): Այդ տպաւորութիւնը բնականաբար պէտք է զգար օտարական ուղևորը Մասիս վերելքի ժամանակ, որ շատ դժուարին էր և գրէթէ անմատչելի: Վերելքին ձեռնարկեց Տուրնեֆօր յատկապէս բուսաբանական նորութիւններ գտնելու նպատակով, սակայն Մասիսի գէթ հիւսիս արևելեան աւազուտ փխրուն և

*) տ. Embacher F. Lexicon der Reisen, 352.

**) պատկերը տես Ալիշ. Այր. 458

***) տ. Ալիշ. Այր. 233.

****) տ. Ալիշ. Այր. 454. Вейденбаумъ Кавк.

լերի լանջերը նորան յուսահատեցուցին. հազիւ նա հասաւ ձեան սահմանագծին, և վերադարձաւ Ակոուի. իւր այդ անյաջողութեան համար ինքն իրեն հեղինակար անուանում է բուսաբանութեան նահատակ «martyr de la botanique»*:

ԺԱ.

ԺԸ. դարում ուշադրութեան արժանի միւս ճանապարհորդներն են նախ կոմս դը Ֆերրիէր-Սովբեֆ**, որ 1782—1787 թուերին Տաճկաստան և Պարսկաստան ուսումնասիրելու ժամանակ տեսաւ նաև Արզրում, Կարս, Երևան, Նախիջևան, Հին Ջուղայ, Բայազետ, առանձնապէս ծանօթացաւ ս. էջմիածնի դրութեանն, եղաւ Ղուկաս կաթողիկոսի մօտ, տեսաւ և վանքի նոր տպարանը: Ժամանակակից էր նորան գերմանացի բժիշկն Յ. Ռէյնէգգս***), որ 1781—1783ին ճանապարհորդեց Կովկասում. նա էր, որ 1783 թուին իշխան Պատեօմկինի յանձնարարութեամբ գնաց Ս. էջմիածին Ղուկաս կաթողիկոսի հետ բանակցելու քաղաքական լուրջ խնդիրների մասին:

Նոյն ժամանակներումն էր միւս գերմանացի գիտնականն, Գիւլդէնշտէդտ****, որ Ս. Պետերբուրգի գիտութեանց ճեմարանի կողմից Նկատերինա Բ. կայսերուն հրամանով ճանապարհորդեց հիւսիսային Կովկասում և Վրաստանում: Նորա ուղեգրութիւնը, կամ, աւելի ճիշտ, օրագիրը տալիս է հետաքրքիր տեղեկութիւններ Ղզլարի և Թիֆլիսի Հայերի մասին: Գիւլդէնշտէտ առանձնապէս ժողովում և ուսումնասիրում էր բնապատմութեան և տնտեսական վիճակի մասին տեղեկութիւններ, սակայն արձանագրում էր ամէն նո-

*) Տուրնբօրի վերելքի նկարագիրը տես և Вейденбаумъ Кавк. этн., 14.

**) Ferrières—Sauvebeauf.

***) Reineggs.—տ. նաև Эзовъ Г. А. Начало сношен. Эчм. патр. престола съ русск. правительствомъ, Тифлисъ, 1901 թ. 29.

****) Güldenstädt.

րութիւն: Նա Վրաստանի մայրաքաղաքումն էր 1771 և 1772 թուերին: Նորանից յառաջ Թիֆլիսը նկարագրել են ուրիշ եւրոպացի ուղևորներ, որոնց մէջ յայտնի է Շարդէն*. 1671 թուին սա տեսաւ Թիֆլիսում թաղաւորի ընդարձակ ապարանները Կուրի ափին, նորա պարտէզը, թոջնանոցը, որական շների և բազէների բակերը, հրապարակն ապարանների առաջ, որ իւր վերայ կարող էր տեղաւորել մինչև հազար ձիաւոր. նորա շուրջը խանութներն էին. ապա պալատի դիմացն էր երկար շուկան. խիտ էր քաղաքի ազգաբնակչութիւնը. նոցա մէջ կային և շատ օտարականներ առևտուրի գործով զբաղուող. շատ ընդարձակ էր քաղաքի առևտուրը. շրջականերում այգիների մէջ կային լաւ տներ, որոնց մէջ քաղաքացիք անցնում էին ամառային ժամանակը: Շարդէնից հարիւր տարի յետոյ Դըլապօրտ արքային 1768 թուին ներկայացնում է Թիֆլիսն աւելի լաւ քան Ֆրանսական քաղաքները. նա գրում է*. «Թիֆլիս փոքրիկ բայց գեղեցիկ քաղաք է. այստեղ շատ շատ են լաւ շինութիւնները թէ հասարակական և թէ մասնաւոր. քաղաքը բացի այդ՝ զարդարում է շատ պալատներով. ամենալաւ թագաւորինն է. շուկաները քարաշէն են. Ֆրանսիական շուկաներին հակառակ, որոնք քաղաքներ են տգեղացնում, նոքա պահւում են մաքուր: Ջերմուկների բաղանիսները շինուած են կամարակապ և լուսամուտը վերեւից. նոցա աւազանները շինուած են սրբատաշ քարից: Բնակիչների տներն ընդհանրապէս մաքուր են. կայ այնտեղ 21 եկեղեցի (13 վրաց, 7 հայոց և 1 կաթողիկէական): Պաշարեղէնն առատ է, գինին շատ պատուական, չկայ աշխարհումս մի ազգ, որ վրացուց աւելի գինի խմէ»: Դըլապօրտից հորս տարի յետոյ 1772 թուին Թիֆլիսում Հերակլ Բ. թագաւորի մօտ հիւր էր Գիւլ-

*) Д. Бакрадзе и Н. Березовъ. Тифлисъ въ историч. и Этнографич. отношеніяхъ СПб. 1870, стр. 82.—տ. և С. О. Кишмишевъ, Походы Надиръ-Шаха, Тифлисъ, стр. 288

**) տ. Кишмишевъ С. О. Походы Надиръ-Шаха 274.

դէնշտէդտ. նա իւր օրագրի մէջ առել է մի քանի հետաքրքիր յիշողութիւններ: Այսպէս՝ Յունիսի 10 նաականատես եղաւ իրեն ուղեկից և օգնական նշանակուած Իւզնիա-էրիսթաւի Դաւիթ իշխանի հարսանիքին և նկարագրում է թէ և համառօտ այդ ընտանեկան ուրախութեան ծէսերը. նորա ուղեգրութիւնից իմանում ենք, որ Թիֆլիսն այն ժամանակ, 1772 թուին, Աղա-Մոհամէտ-խանի արշաւանքից յառաջ, ունեցել է քսան հազար բնակիչ, որոնց կէսն հայեր են եղել, և միւս կէսը վրացիք և թաթարներ. Հայերից 400 բնակիչ կաթողիկէ եկեղեցուն էին պատկանում: Վրացիք ունեցել են տասնէինգ եկեղեցի, որոնցից առաջին, իբրեւ Մայր եկեղեցի Սիոնն է, ըստ Գիւլդէնշտէդտի Ssionis Ssaqdari (Simeons Kirche). Վրացիք ունեցել են նաև մի կիսաւեր վանք Մթա-Ծմինդա: Հայոց եկեղեցիներ ընդհանուր թիւը գնում է քսան*, որոնցից 13, 14 և 15 կոչւում է վանքի եկեղեցի «Wankin Ssaqdari». նորա ասելով «քաղաքում կայ և մի հայկական վանք»: Կաթողիկէ Հայերն ունեցել են մի մատուռ, իսկ թաթարները երեք մզկիթ: Գիւլդէնշտէդտ նկարագրում է նաև քաղաքի տները, կեանքը և շուկայի դրութիւնը:**

ԺԸ. զարու վերջին ուղևորներից մէկն է անգլիա-

*) Հայոց եկեղեցիների անուններն այսպէս է հարորդում Գիւլդէնշտէդտ. «1 und 2, Zichiss Ssaqdari. 3, Petscherinos. 4, Kasebis. 5, Petros. 6, Sagascheni. 7, Norachenj. 8, und 9, Mognili. 10, Tschgrascheni. 11, Subnischani. 12, Kosmani. 13, 14, 15, Den Wankin gewidmete, Wankin Ssaqdari. 16, Kamuani. 17, Sirkiani. 18, Subkarabesa. 19, Melikis und 20, Subsarkis S.

**) Հետաքրքրութեան համար գնում ենք Գիւլդէնշտէդտի յայտնած գներն 1772 թուին, «1 բաթման այսինքն 8 ֆունտ հացն ոռւսաց դրամով 8 կօպէկ արծ. նոյնքան տաւարի միսը 25 կ. ոչխարինը 30 կ. պանիրը 20 կ. աղը 20 կ. բրինձը 20 կ. իւղը 80 կ. թիւնկի (citra) տեղական լաւ գինին 20 կ.

ցի Ջէքսոն*, որ 1797 թուին ընդարձակ և հետաքրքիր ճանապարհորդութիւն ունեցաւ Արեւելքում և նկարագրեց, իթիւս այլոց, Տիգրիս և Եփրատ գետերի հովիտներում հայկական գաւառների մի մասը, որոնց մէջ և Տիարբէքիրը, տալով և աշխարհագրական քարտէս:

*) Jackson John.

ԺԳ. դարում Կիլիկիոյ թագաւորութեան առաջին իսկ օրերէն կաթողիկ կրօնաւորներն սկիզբն դրին միսիոնարական գործունէութեան Հայոց մէջ: Այն ժամանակ յայտնի էին Դոմինիկեան կամ քարոզիչ և ֆրանչիսկեան կամ կրտսեր (մինօրիտ) կոչուած կրօնաւորական կարգերը*: Նոքա նախ ընդունելութիւն գտան Սսոյ արքունիքում և հայ ազնուականութեան մէջ իբրեւ ուսուցիչ կամ դաստիարակ, և ապա անցան դէպի Արեւելք, ուր Հայոց գաւառներում շարունակեցին իրենց գործունէութիւնը: Դեռ 1254 թուին Ռուբրուք Նախիջևան քաղաքում հանդիպեցաւ Բեռնարդոս Կատալան անունով Դոմինիկեան կրօնաւորին**.

ԺԴ. դարու սկզբներում կաթողիկ միսիոնարները յաջողութիւնն Հայաստանում այնքան մեծ էր, որ Յովհանէս ԻԲ. պապը 1318 թուին նոցա համար վիճակներ սահմանեց, յատկացնելով Դոմինիկեան կարգին Հայաստանի արեւելեան կողմերն, իսկ Ֆրանչիսկեաններին՝ հիւսիսային, և դրեց նոցա Ատրպատականի Սուլթանիէ քաղաքի կաթողիկ արքեպիսկոպոսի իրաւասութեան ներքոյ:

Շատ չանցաւ և 1328 թուին կազմակերպուեցաւ յատկապէս հայ միաբանօղների կամ ունիթոռների կրօնաւորական կարգը, որն և զրաւելով Հայոց երկրում մի քանի վանքեր, իրենց ձեռքի տակ առան շրջակայ գաւառներն և հետզհետէ տարածեցին Հայոց մէջ կաթողիկ եկեղեցու ազդեցութիւնը: Ունիթոռների գլխաւոր կեդրոնը, Նախիջևան, ունէր և իւր յատուկ եպիսկոպոսը:

Այսպէս սկիզբն դրուեցաւ Եւրոպացոց և Հայոց մէջ նաև հոգևոր կամ կրօնական մերձաւորութեան, որն և հետզհետէ զարգացաւ հայ և օտար կրօնաւոր-

*) տ. Ալիշան, Սիսական. եր 382—408 և 371 Չարբէ. Հ. Գ. Ուսումնասիր. հայ լեզուի վեհեո, 1895 եր. 16—33.

**) տ. Սիսակ. 499—500.

ների օղնութեամբ: Բայց որովհետև Հայերը կաթողիկութիւնը նկատում էին լոկ իբրեւ քաղաքական կամ կրթական առաւելութիւնների միջոց, ուստի և նորա յաջողութիւնը, կախուած լինելով քաղաքական հանգամանքներից, կարճատե էր լինում և փոփոխական:

Միսիոնարութեան գործը մեծ զարկ ստացաւ սակայն, երբ հանդէս եկան եզուիտները. նոցա գործունէութեանը միենոյն ժամանակ նպաստաւոր եղանակն ալ, որ ԺԶ. դարում Գրիգոր ԺԳ. պապը (1573—1585) հաստատեց Հռովմում մի դպրոց յատկապէս հայ աշակերտների համար, և երկրորդ՝ որ նոյն պապի ժամանակ սկիզբն դրուեցաւ և 1627 թուին Գրիգոր ԺԷ. պապի հրամանով կազմակերպուեցաւ Հռովմում հաւատոյ տարածման գերագոյն ժողովը. նորա գոյութեան նպատակն է քրիստոնէութիւնը տարածել, թիւս ալլոց, և Արեւելքում, պրօպագանդայի պաշտօնեաները գլխաւորապէս եզուիտներն էին. Հռովմում այդ ժողովն ունէր դպրոցներ և քաղմակերպութեան տպարան, ուր կարելի էր տպել միսիոնարութեանը նպաստաւոր հրատարակութիւններ:

Եթէ կաթողիկ եկեղեցին այսօր 300 միլիոն հետեող ունի, կարելի է ասել թէ պատճառներից մէկն և զօրաւորն այն քաղաքական և քաղաքակրթական ձեռնարկութիւններն էին, որոնք գտնուում էին պրօպագանդայի տրամադրութեան ներքոյ ԺԶ. դարից սկսած: Անտարակոյս, գործի յաջողութեանը նպաստաւոր էր և այն ցեղերի կուսական վիճակը, որոնք Արեւելքում և Նոր Աշխարհում քրիստոնէութեան հետ միասին առաջին անգամ շօշափեցին քաղաքակրթութեան բարիքները:

Այլ էր պրօպագանդայի և եզուիտների գործունէութեան արդիւնքն Հայոց շրջանում: Լեհաստանի Հայոց նման դաղթականութիւնների մէջ նոքա արդարև ունեցան մեծ յաջողութիւն քաղաքական և տնտեսական նպաստաւոր և ճնշող պայմանների ազդեցութեան տակ, սակայն Հայաստանում կաթողիկութեանը շատ դանդաղ էր յառաջ գնում: Այնտեղ հայերը սիրով մօտենում էին եզուիտներին, նոցա թոյլ էին տալիս այն իրենց եկեղեցիներում քարոզելու, նոցա

ուսումնարաններից և նոցա գիտութիւնից օգուտ էին քաղում, բայց երբ խնդիրն հաւատալիութեանն էր գալիս, նոքա զիմադրում էին և երբեմն մինչև անգամ զիմում էին հալածանքի:

Կաթողիկ միսիոնարութեան կեդրոններն Հայաստանում և Պարսկաստանում, Վիլլոտի** ասելով, հետեալ տեղերն էին.

Հայաստանում, ինչպէս տեսանք, կեդրոնն էր Նախիջևանն իւր գաւառով, որ վիճակուած էր Դոմի-նիկեաններին. այդտեղ եպիսկոպոսական աթոռին յաջորդ նշանակուած էր անխտիր թէ հայ և թէ եւրոպացի մարդ. յայտնի են՝ 1419 թուին Մարտիրոս Տէքիարի և 1422-ին Յովսէփ լատին եպիսկոպոսները*): Ժէ. դարի վերջերում այդ աթոռը գտնուում էր նոյն գաւառի Ապարաններ (Բանանհար) աւանում***, ուր հաստատուած կար և կաթողիկ վարժարան: 1692 թուին Վիլլոտ այցելեց այդ աւանն և հիացած նորա բնական գեղեցկութեան վերայ հաղորդեց մեզ նորա բերքերի ազնւութեան և առատութեան նկարագիրը: Ապարանների աթոռի վերայ եղած հայ եպիսկոպոսներից մէկն է Աւգոստինոս Բաջենց կամ Բակենց**** (1622—1654):

Նորան յաջորդեց իտալացի գիտնականն, Պօղոս Պիրոմալլի, որ գիտէր և գրում էր նաև հայերէն: Սա է, որ մի ժամանակ Հոովմայ պապի և Փիլիպպոս կաթողիկոսի մէջ Լեհաստանի Հայոց վերաբերութեամբ

*) Եզուիտ կրօնաւորն Յակոբ Վիլլոտ (ծն. 1656 և վախճ. 1743) ունեցաւ Արեւելքում քարոզչական և ուսումնական գործունէութիւն 1688—1709 թուերին, տ. Զարբհ. Ուսումն. հայ լեզուի և մատեն. 27. տ. և Villot.

**) տ. Զարբհան. 20.

***) Inprovincia Nakchivanensi latini archiepiscopi sedesestin oppido Abaranero, in quo, et in aliis septem pagis mlsiones habent p.p. Dominicanj». Villot, բառաբան.

****) Նշխարք Մատենագր. Հայոց, Ս. Պրբգ, 1884 էր. 19.

միջնորդի դեր ստանձնեց*):

Դոմինիկեանների այս կեդրոնից դուրս Հայաստանում կային, այսպէս ասած, և ուրիշ միսիոնարական կայարաններ. նոցա մէջ յայտնի էր Նախ Երևան, ուր հաստատուել էին եզուիտներն և այնտեղից աշխատում էին իրենց ազդեցութեան ներքոյ գրաւել Ս. Էջմիածինը, որը սակայն չյաջողեցաւ. իթիւս այլոց, յայտնի է այն, որ նոքա գողացան Ս. Հռիփսիմէի վկայարանից նորա նշխարները**): Եզուիտների ձեռին էր և Գանձակ (Գանջայ), ուր նոցանից զատ վանք ունէին և Կապուչին կոչուած լատին կրօնաւորները: Եզուիտների միւս նշանաւոր հայկական կեդրոնն էր Արզրում քաղաքը, մինչդեռ Երզնկան, որ նոյնպէս այն ժամանակ վաճառաշահ մի քաղաք էր, դեռ 1314 թուից ունէր մի վանք Փրանչիսկեան կրօնաւորների: Կովկասում լատին կրօնաւորներն ասպարէզ ունէին և Վրաստանի քաղաքներում***):

Եզուիտներն հաստատուած էին այն ժամանակ վաճառաշահութեամբ հռչակուած Շամախի քաղաքում «Chamakii, ad mare Caspium»: Կովկասից դուրս Ատրպատականի Թաւրէզ քաղաքում, ուր հայերի մեծ բազմութիւն կար, հաստատուած էին կապուչինները, Պարսից մայրաքաղաքում, Ասպահանում, Աւգոստինեանք, Կարմելիտներն և Կապուչինները, իսկ նորա զուտ հայարնակ արուարձանում, Նոր Զուղայում, եզուիտները, կարմելիտներն և դոմինիկեանները: Մայրաքաղաքից զատ լատին կրօնաւորների վանքեր կային Համադան «ubi babyloniensis episcopus residet», Շիրազ (Կարմեւ.) և Բենդէր-Կօնգի (Աւգոստին) քաղաքներում:

Ժէ դարից մինչև ԺԹ դարն այդ կենդրոնների գործունէութիւնն անընդհատ շարունակուել է այն համալսարանի շնորհիւ, որ նոքա պահպանում էին կապ Ա-

*) տ. Եզեան Կ. Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի. կա. և Զարբհ. Հայկ. Ուսումն. 21:

**) տ. Առաքել Դաւր. Պոմ.

***) in georgia: Tiflissii, Gorii, Cotatii p.p. Capucini», Villot, անդ.

րեմուտքի քաղաքների, արքունիքների և Հռովմայ աթոռի հետ և յաճախ լատին կրօնաւորներն, հանդիսանալով զանազան պետութիւնների կողմից պաշտօնական ներկայացուցիչ Պարսից դրան առաջ, օգուտ էին քաղում քաղաքական դրութիւնից և ձեռք էին բերում արտօնութիւններ պապական եկեղեցու օգտին: Առանձնապէս կաթողիկ միսիոնարներին Արեւելքում հովանաւորում էր Ֆրանսական արքունիքը, կարդինալ Ռիշէլիօն (1624—1643) և Լուդովիկոս ԺԴ. (1643—1715) մեծ ազդեցութիւն ձեռք բերին Տաճկաստանում և Պարսկաստանում. այդ էր պատճառը, որ Ֆրանսական դեսպանների միջնորդութիւնն և միջամտութիւնն այն երկրների արքունիքը քրիստոնեաների նկատմամբ միշտ հաշուի էր առնում և յաճախ յարգում էր*: Յայտնի են Կ. Պօլսի Հայոց շաբթուփները կաթողիկոսութեան դէմ ԺԷ. դարում և Աւետիք պատրիարքի ձերբակալումն ու Փրանսիայ տարուելը, ուր նա ստիպուեցաւ ի վերջոյ կաթողիկոսութիւն դաւանել և այնտեղ իսկ կնքեց իւր մահկանացուն: Յայտնի է և այն որ երբ Հայոց մելիքներն հետամուտ եղան քրիստոնեաներին ազատել մահմէտական լծից և Պֆլացի Կուրֆիւրստն, Յովհան Վիլհէլմ 1698-ին Օրի՛ի միջոցով ձեռնարկեց այդ գործին, խոչընդոտներից մէկն այն եղաւ, որ պահանջուեցաւ Հայոց եկեղեցին դնել Հռովմայ աթոռի իշխանութեան տակ**:

ԺԳ.

Արեւելքի լեզուների և պատմութեան ուսումն Արեւմտեան Եւրոպայում ընդարձակ ծաւալ առաւ անկախ միսիոնարական և այլ նպատակներից: Գիտութեան շահերն էին պահանջում քննել և տարրալուծել ազգերի կեանքի պատմական ընթացքը նոցա լեզուի և հոգեկան այլ գործօնների ուսումնասիրութեան միջոցով: Գրէթէ ամէն մի գիտնական, որ ձեռնամուխ էր Արեւելքի լուսաբանութեան, ուղղակի կամ անուղղակի հարկի մէջ էր շօշափելու և հայկականը:

Այն մօտիկ յարաբերութիւնը, որ վաղ ժամանակներից հաստատուել էր Հայոց և Եւրոպացուց մէջ, պարտաւորեցում էր նոցա փոխադարձաբար ուսանելու մէկը միւսի լեզուն: Յայտնի է, որ դեռ ԺԲ. դարում, երբ տ. Գրիգոր Դ. Տղայ մի դեսպանութիւն ուղարկեց Հռովմ Լուկիոս Գ. պապին (1181—1185) հաղորդելու հռոմական հարուածների հանգէպ իւր վիշտը, նորա դեսպանն էր Փիլիպպուպօլսի արքեպիսկոպոսը, Գրիգոր, որ տեղեակ էր լատիներէնին և իրեն յանձնուած գործը պատուով կատարեց*:

ԺԴ. դարում Նէապօլսից Կիպրոս ուղարկուեցաւ Մանուէլ (Մանուկ) անուն սուրհանդակը, որ Բարձր Հայքից էր սերուած և «գիտէր քաջ խօսել զհայ և զնէապօլսական լեզու»*: Նմանապէս պակաս չէին այնպիսի Եւրոպացիք, որոնք գիտէին հայերէն լեզուն. Ժէֆրօս դպիրը, որի մասին վերէն յիշուեցաւ, անշուշտ, միակը չէր. յիշում է և Լեոն Զ. Թագաւորի զինակիրը, Կոստանդ, որ ժամանակադրի ասելով «գիտէ քաջ խօսել զհայ լեզուն***»:

*) տ. Վարդան, Պտմ. Վենետ. 134, Duleaurié E, Receuil d. hist. croisades 270.

**) Յ. Դարդէլ, Ժամանակագիր, ծը.

***) տ. Դարդէլ ծթ.

*) տ. De la Croix, Topin, Զարբհ. Ուս. հ. 1. 30.

**) տ. Heigel, Frnk, Hanway. տ. Նաև Эзовъ Г. Снош. Петра Велик. съ. арм. народомъ, Введение.

Կայ և աւելի հին ցուցումն. այդ է Փրանսական Օտիւն քաղաքի կեդեցական մատենադարանում յայտնուած ձեռագիրը, որ գրուած է փրկչական 900 թուին: Նորա մէջ միևնոյն գրչութեամբ պահուած կայ մի ցանկ 90 լատիններէն բառերի, որոնց հանդէպ գրուած է հայերէնը լատին գրերով^{*)}: Այդ ցանկն այսօր այն նշանակութիւնն ունի, որ հաստատում է, թէ խաչակրական արշաւանքներից շատ յառաջ, Ժ. դարում, գտնուել են հայերէնի ուսման հետամուտ երոպացիք, որոնք դեռ լատին գրերի միջոցով էին ծանօթանում հայերէն լեզուին:

Նպատակին հասնելու համար եթէ այն ժամանակ բաւականանում էին լոկ հայերէն բառերը լատիններէն գրելով, դարերի ընթացքում գտնուեցան սակայն աւելի գործնական եղանակներ լեզուի ճաշակն առնելու ամբողջական հատուածների միջոցով:

Այդպէս մենք տեսանք, որ Հանս Շիլդբրէքէր ԺԵ. դարում հայերէնի ճաշակն իւր հայրենակիցներին հաղորդեց Հայր մերի^{**)} միջոցով: Ապա սկսեցին հանդէս գալ և հետազոտութիւններ. ԺԶ. դարն հարուստ է այնպիսի բանասիրական երկերով, որոնց նպատակն է պարզել առհասարակ լեզուների ծագումն, յարաբերութիւնն և յատկութիւնները: Այդ նպատակին հասնելու միջոց ընտրուեցան իւրաքանչիւր լեզուի քերականութիւնն և այբբենի կանոնաւոր բացատրութիւնը: Հայերէնի նկատմամբ այդպիսիների մէջ առաջինն է Թեղէոս^{***)} Ամբրոսիոս, իտալացի կանոնիկոսը, որ Լոմբարդիայի Պապիա (Պաւիա) քաղաքից էր և ապրում էր 1469—1540 թուերին: Իբրև լեզուագէտ Թեղէոս ծա-

*) Տես Դարդէլ ծթ.

**) Carrière A. Un ancien glosaire. Nouveaux mélanges orientaux, 1886.—տ. de Lagarde, Götting geleitete Anzeigen 1888.—Զարբհ. Ուս. հայ լեզ. 9 և 198.—ցանկն առաջին անգամ հրատարակեց 1882-ին պ. Օմօն «Հրովարտականների դպրոցի Մատենադարան» անունով պարբերականում, որից և արտատպեց Կարրիէր վերը նշանակած յօդուածում:

***) Adelung, Vater, -տ. նաև Beufey Th. Geschichte d. Sprachwiss. 226.

****) Theseus A.

նօթ է իւր «Ներածութիւն քաղդէական, սիրիական և արմենական, ևս տասն ուրիշ լեզուների» վերնագրով երկասիրութեամբ, որ լոյս տեսաւ Պաւիայում 1539 թուին: Այդ գործի մէջ նա տալիս է մեզ մի քանի լեզուների, որոնց մէջ և հայերէնի, քերականութիւնը, միևնոյն ժամանակ նա հաղորդում է մօտ 40 լեզուների այբբենի ցանկեր իւրաքանչիւրի կազմի բացատրութեան հետ միասին: Հայոց տառերի թիւը Թեղէոսի ասելով 39 է, անշուշտ, նոցա մէջ եւ գիրն ևս, հաշուելով իբրև առանձին տառ: Նա գիտէ, որ Հայոց տառերից ոմանք կրկնակի հնչիւն ունին՝ արևելեան և արևմտեան, զորօրինակ, նորան յայտնի է, որ բ. հնչում է բեն և պեն, և այլն: Հայագիտութեան պատմութեան համար նշանաւոր գործ է Թեղէոսի այս ներածութիւնը, սակայն տեղը չէ ընդարձակել նորա տեսութիւնները, որոնք արդէն շատ հնացած են. նոցա մասին հարեանցի գաղափար տալիս է Հ. Զարբհանաւեան^{*)}:

Թեղէոսին ժամանակակից էր Պոստէլլոս Գուլիէլմոս նորմանդացի գիտնականը, որ ապրեցաւ 1510—1581 թուերին: Նա տուեց մեզ քաղդաւական լեզուագիտութեան առաջին փորձը, 1538ին հրատարակելով իւր յայտնի հետազոտութիւնը^{**)}, որ նորա ասելով միայն մի հատուածը պիտի լինէր ուրիշ ընդարձակ ուսումնասիրութեան, որը սակայն լոյս չտեսաւ: Պոստէլլոս իրար հետ համեմատեց եբրայական, քաղդէական, սիրիական, Սամարացւոց, արաբական, եթովպական (հնդիկ), յունական, վրացւոց, Սերբերի, Դաղմատացւոց, Հայոց և լատինական լեզուները, թուով 12, տալով իւրաքանչիւրի համար իբրև ընթերցանութեան օրինակ Հայր մերի թարգմանութիւնը. նորա եզրակացութիւնն այն է, թէ առաջին լեզուն եբրայականն է, որից սերուած են միւս բարբառները: Պոստէլլոսից շատ հեռու չգնաց նորա յաջորդը Բիբլիանդէր^{***)}, որ

*) տ. Ուսումնասիր. հայ. լեզ. 40—43. տ. և Benfey Th. Gesch. Sprachwiss. 219

**) տ. Postellus G.

***) տ. Bibliander.

1548ին հրատարակեց մի ընդարձակ հետազոտութիւն
և դարձեալ նոյն կարծիքն յայտնեց թէ, Լըբայեբէնն
«անղրանիկ—primigenia» բարբառ է, և թէ կան լե-
զուներ, որոնք իրար հետ սերտ կապ ունին*:

Լեզուների բազմազանությունն և յատկություններին մասին աւելի նշանաւոր աշխատութիւն տուեց 1558ին Կոնըրադ Գէյսնէր^{**}. Իւր Միհրդատ (Mithridates) հրատա-րակութեան մէջ. նա էլ երրայեքէնն հոչակում է իբրեւ «առաջին և միակ մաքուր լեզու». Գէյսնէրի առաւե-լութիւնն այն է, որ լեզուների ճանաչողութեան հա-մար շատանում չէ միայն Հայրմերի օրինակներով, որոնց թիւը նորա գրքում 22 է, այլ միտք է զարձնում նաեւ թուական անունների համեմատութեան վերայ^{**}:

Պրօպագանդայի դպրոցների և տպարանների
շնորհիւ Հոռլմբերգ, Կարժես, արևելադիտուլթեան, և մաս-
նաւորապէս եւրոպական հայագիտութեան կեդրոն եղաւ:

Ֆրանսական պետութիւնն էլ, ժէ. դարում, աչքի առաջ ունենալով իւր քաղաքական շահերն Արեւելքում, Փարիզի մէջ կեդրոնացուց ընտիր մտաւոր ուժեր գիտութեան և արուեստի բազմակողմանի ուսման համար. Կարդինալ Ռիշէլիօն (1624—1642) այնտեղ հիմնեց 1635-ին գիտութեան ճեմարանն (ակադէմիա) և բազմակողման մի տպարան, որոնք աւելի ևս ծաղկեցան Լուդովիկոս ԺԲ. թագաւորի օրերում (1643—1715):

Գիտութեան ճաշակը զարգանալ սկսեց զրեթէ ամստեան Եւրոպայի բոլոր յայտնի կեդրոններում. մտաւոր շարժմանն սննալորդ չմնացին և հայկական գաղութներն Իլով (Լեմբերգ), Սմատերդամ, Վենետիկ, Լիւօրնո, Մարսելիայ և այլ քաղաքներում: Այդպիսով հայագիտական հետաքրքրութիւնը միայն Հռովմի և

*) m. Benfey Th. gesch. d. Spr. 225—228.

**) *un.* Gessener K.

***¹) Benfei, 225—228.—Այդ միջոցին էր որ իտալացի արհելագէտն Vecchiotti ուրիշների կարգում մտաւ և Հայաստան. 1587-ին նա հասաւ Հնդկաստան, Եւրոպայ վերադառնալիս նա իրեն հետ տարաւ շատ արհելեան ձեռագրեր.

Փարիզի սահմաններում չմնաց, այլ ծառայ ստացաւ գրեթէ ամէն մի եւրոպական կենդրոնում: Մի քանի տարուայ մէջ լոյս տեսան քերականութիւններ, բառարաններ, մատենագրական հետազոտութիւններ և թարգմանութիւններ յատկապէս հայերէնից:

Սյապէս յայտնի է Միլանի Ս. Թովմաս եկեղեցու կանոնիկոսը, Ֆրանչիսկոս Ռիվօլա, որ 1624 թուին լոյս ընծայեց այն քաղաքում առաջին հայերէն քերականութիւնն և ապա 1633-ին Փարիզում առաջին բառարանն հայերէնից լատիներէն կարգիչնալ Ռիշէլիոյի յանձնարարութեամբ և նորա իսկ հաշուով: Հայկական բառագիրտութեան համար նորա այդ բառարանը մի նշանակուր հնութիւն է. մենք այնտեղ գտնում ենք ճոխ պաշար ժի. դարում գործածական կենդանի հայերէնի, որը սակայն մեր արդի ժողովրդի բերանումն էլ գրէթէ նոյնն է մնացել. արժէ, որ հայ բանասիրութիւնը վերականգնէր այդ բառարանը նոր տպագրութեամբ և լուսաբանութիւններով*: Պահանջը թուի թէ ամէն տեղ զարթել էր: Ռիվօլայի օրինակը կրկնուեցաւ նոր հրատարակութիւններով. ժի. դարում հանդէս եկաւ ուսումնական հայագէտ Թէադինեան կրօնաւոր Կղեմէս Գալանոս** (+1666), որ իբրեւ քարոզիչ մօտ 15 տարի դեգերեցաւ Կովկասում Վրացոց և Հայոց մէջ, ապա 1650—1659 վարեց Հռովմում այն դպրոցի տեսաւոր ղեկավարը, որ բացուած էր Հայերի համար, և վերջապէս 1663-ին նշանակուեցաւ Լեհաստանի Հայոց մեծ կեդրոնն, Իլով, իբրեւ հայկական դպրոցի ղեկավար և հայերէնի ուսուցիչ. նա կաթօլիկ դաւանութեան և ծէսերի հաստատուելուն յոյժ նպաստաւոր եղաւ, թէև երկար չտեւեց նորա գործունէութիւնն Իլովում***: Իբրեւ

*) Զարբհ. ասելով Ռիվոլայի բառարանն երկու տպագրութիւն Ե ունեցել՝ ա. Միլան 1521ին և Բ. Փարիզ 1633-ին: Անքի տեսած ենք միայն երկրորդը 1875-ին Գոթայի Դքսի պալատական մատենադարանում: ա. Rivola.—ա. և Զարբհ. Ուս. հայ. լեզ. 29.

**) Galanus C.

***)) Գալանու Շ.
 ***)) Կ. Եղեան Կ. Բոնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի լ-լը, և այլն. Զարբհ. Ուսումնա, հայ լեզ. 21 և 35.

հայագիրտութեան յարատև նուիրութեամբ ուսումնական Գալանոս 1645-ին հրատարակեց «քերականական կամ տրամաբանական ներածութիւն» կոչուած գիրքը, որին կից գետեղուած է և յատուկ հայ-լատին բառգրքով ինչպէս ձեռնարկ դպրոցականներին. սորան յաջորդեցին հետգհետէ և այլ լուրջ աշխատութիւններ, որոնց մէջ առաջին տեղն է գրաւում հայերէն և լատիներէն լեզուներով գրուած եռահատոր պատմութիւնը «հայոց եկեղեցու միաբանութիւնն հռոմէականի հետ» վերնադրով, որ հրատարակուեցաւ 1658—1690 Հռովմում. չնայելով, որ խիստ կաթոլիկական դրոշմ է կրում նորա այս գործը, սակայն հարուստ է պատմական ճշգրիտ տեղեկութիւններով և իւր ամբողջութեամբ գնահատելի է ամէն ժամանակ: Գալանոսի գրչին են պատկանում նաև «Հայոց պատմութիւն, եկեղեցական և քաղաքական, որ 1686-ին լոյս տեսաւ Կեօնում, և վերջին աշխատութիւնը 1701 թուին Յրանկֆուրտում և Լայպցիկում հրատարակուած, որ պատմում է, Ս. Բարթոլոմէոս և Ս. Թադէոս առաքեալների քարոզութիւնն Հայաստանում:

Գալանոսին ժամանակակից է մեզ արդէն ծանօթ եզուլիտ կրօնաւորն, Յակովբ Վիլլոտ. նորա երկասիրութիւնների մէջ ուշադրութեան արժանի են «Քրիստոնեայ Հայաստան», որ լոյս տեսաւ Հռովմում 1712 թուին և «բառգիրք հայկազեան լեզուի» կոչուած ստուար և շահեկան գործը, որ լոյս տեսաւ Հռովմում 1713 թուին. այդ բառարանն է լատիներէնից հայերէն և իւր վերջում ունի մի քանի ոչ աննշան յաւելումներ: Նոցա մէջ յիշատակութեան արժանին է «Յանգ հայ կաթողիկոսաց» հայերէն լեզուով, այդ ցանկը Վիլլոտ սկսել է ս. Թադէոս առաքեալից և հասուցել է մինչև Աղէքսանդր Ա. Զուղայեցին, որը նորա շարքի մէջ 119 ըլլաւ է. ունի նաև «Յանգ թագաւորաց հայոց, որոնց վերջինն է 1316-ին Օշին թագաւորը. ապա գալիս են «Բանք արժանագոյն յիշատակի». այդտեղ նա ուրիշների կարգում գրում է և այս «Լուսաւորչին նշխարք բերեն ի Կ. Պօլիս, ճախ ձեռն կայ ի քաղաքին Նարդօ, իսկ գլուխն ևւ այլ նշխարք ի Նապօլիս և այլն:

Նոյն տարիներում, երբ գործում էր Վիլլոտ, հայերէնի մշակութեան վերայ աշխատում էին և ուրիշները: Նոցանից մէկն՝ է. Կաստէլլոս* 1669-թուին Լօնդոնում հրատարակեց «եօթնլեզուեան բառարան» կցելով նորան և հայերէն բառերի մի առանձին ցանկ:

Աւելի նշանաւոր եղաւ Լայպցիկի համալսարանի ուսուցչապետն և յայտնի եգիպտագէտն, Անդրէաս Ակոլութոս** (1654—1707): Կարելի է ասել, որ սա է և առաջին գերմանացի հայագէտը, որ հետաքրքիր եղաւ Աստուածաշնչի հայերէն թարգմանութեան արժէքը որոշելու: Այդ նպատակով 1680 թուին նա հրատարակեց Հին կտակարանի ամենափոքր մի հատուած, Արդիու մարգարէութիւնն, հայերէն բնագրով և լատին թարգմանութեամբ, կցելով այդ գործին իւր տեղեկութիւններն և լուսաբանութիւնները: Նպատակն էր ծանօթ բնագրի օգնութեամբ օտարներին մատչելի կացուցանել հայերէնի գիտակցական ուսումը: Այն ժամանակներում ոչ միայն աստուածաբանական այլ և լեզուագիտական և մատենագրական ուսումնասիրութիւնների կեդրոնն ու հիմքն Եւրոպայում Աստուածաշունչ գիրքն էր: Նորա թարգմանութիւններն այլ և այլ լեզուներով շատ դիւրին միջոց էին ընձեռում օտար բարբառներ ուսանելու, որովհետև նիւթն ամէնքին ծանօթ էր և ամէնքին հասկանալի: Այդ էր պատճառ, որ Ակոլութոս հետամուտ էր Աստուածաշնչի հայերէն բնագիրն ունենալու, որի երեսը տակաւին տեսած չէր, թէև գիտէր որ այնպիսին գոյութիւն ունի, ինչպէս ինքն իսկ յայտնում է իւր գրքի յառաջաբանում: Եւրոպայի արեւելագէտ աստուածաբաններն արդարև գիտէին, որ կայ հայերէն Աստուածաշունչ, որի գրչեայ օրինակները պահւում էին զանազան թանգարաններում. նոքա մեծ յարգանքով էին խօսում հայ թարգմանութեան վերայ. Հոտտինգէր*** գիտէ, օրինակ,

*) Castellus E.

**) Acolutus A.-տ. և Զարբհ. Ուս. հայ լեզուի 43—45 Փորձ ամսագիր, Բ. տարի Թ. Զարբհ. Հայկ. թարգմ. նախնեաց 238. Schröders. Thesaurus, 150.

***) Schröder, Thesaurus 60—61.

որ հայերէն Աստուածաշունչն եօթանասնից կազմած յոյն բնագրից յետոյ առաջինն է. իսկ Լուդ. Պեկկիոս ասում է, որ հայկական թարգմանութիւնը շատ հին է, և բառ առ բառ համեմատ է հելլենականին այնպէս, որ նորա օգնութեամբ մինչև անգամ կարելի է վերականգնել յունականի բնագիրը: Այդ ամէնն Ակոլութոսին յայտնի էր. նա միայն ցաւում էր, որ Գերմանիայ Հայոց լեզուն ծանօթ չէր, և փափագում էր նորա ճաշակը տալ Ս. գրքի միջոցով: 1676-ին Լապցիկ էր եկել մի հայ քահանայ, Յակոբ Գրիգորենց, որի միջոցով Ակոլութոս իմացաւ, թէ 1666-ին Ամստերդամում լոյս է տեսել հայերէն Աստուածաշունչ, որի մի օրինակն և Գրիգորենց բերել տուեց Ակոլութոսի համար. վերջինս հետամուտ եղաւ Լապցիգում հայերէն տառեր ունենալ և ինչպէս վերն յիշուեցաւ, տպագրեց «Արգիւտ հայերէն» իւր ծանօթութիւններով:

Ակոլութոս իբրեւ հմուտ եգիպտագէտ կարծիք ունեցաւ թէ եգիպտական և հայ լեզուներն իրար հետ կապ ունին, սակայն նորա այդ կարծիքն ընդունելի չեղաւ իւր ժամանակի գիտնականների կողմից*:

Հայերէնի նկատմամբ պատկառելի յիշատակ թողեց գերմանացի հայագէտն Յովհան Յովակիմ Շրեօդէր (ծն. 1680 Յուլ. 6 և վախճ. 1756 Յուլ. 19), սա յայտնի է «Արամեան լեզուին գանձ» անունով երկով, որ գրել է լատիներէն. յառաջաբանից իմանում ենք, որ Շրեօդէր նախ Մարբուրգի համալսարանում ժամանակի հռչակաւոր ուսուցչապետ Գ. Օտտոյի մօտ ուսել է եբրայական, եթովպական և մասամբ հայերէն լեզուները, ապա Հէսսէն-Կասսէլի իշխանի ձեռնուածութեամբ 1707 թուին անցել է Հոլլանդիայ՝ Ուպերխտի համալսարանում կատարելագործուելու. վերջապէս տեղեկանալով, որ Ամստերդամում կայ հայկական շրջան, նա գնաց այնտեղ: Այդ միջոցին հայերն ընդարձակ ելումուտ ունէին Հոլլանդիայ իրենց վաճառականութեան գործերով: Երկրի մայրաքաղաքն Ամստերդամ (Մարդամ) ունէր փարթամ հայկական գաղութ,

*) Ջարբհ. ուս. հ. 1. 238.

այնտեղ կար յատուկ հայոց եկեղեցի Ս. Հոգեոյ անունով, որը գտնւում էր Ս. Էջմիածնի աթոռի իրաւասութեան ներքոյ (տ. Զամբո, 48): Կար և հայկական տպարան, որը կոչւում էր Ս. Էջմիածնի անունով, ինչպէս ցոյց են տալիս այնտեղ տպուած գրքերի ճակատները:

Եւրոպայի հետ ունեցած յարաբերութեան զիւրութիւնը նպաստել էր հայերին աւելի կանուխ ունեւորութիւնը նպաստել էր հայերին աւելի կանուխ ազգեր. այդ նախընտրան քան ուրիշ արեւելեան ազգեր. այդ հանգամանքը միւս կողմից ոչ պակաս նպաստաւոր եղաւ, աւելի ևս մօտենալու եւրոպացւոց և քաղաքակրթութեան ճանապարհի վերայ համընթաց աշխատելու: Հայերէն անդրանիկ տպագրութիւնն եղաւ 1512 թուին, թէ ուր և ինչ պայմանների մէջ, տակաւին յայտնի չէ. գիտենք, որ առաջին տպած գիրքն է մի յայտնի չէ. Հանդէս Ամսօր. 1889, 209): Այնու Պարզատոմար (տ. Հանդէս Ամսօր. 1889, 209): Այնուհետեւ երբեմն երբեմն Եւրոպայի զանազան քաղաքներում լոյս տեսան հայերէն գրքեր մեծ մասով եկեղեցական պէտքերի համար: Այսպէս մինչև 1660 թ. եւրոպական հողի վերայ հայերէն գրքեր էին լոյս հանում Վինետիկ 1565, Հոովմ 1584, Իլով 1616, Միլան 1624, Փարիզ 1633 և Լիվոռնոյ 1643, իսկ ասիական հողի վերայ առաջին հայ տպագրութիւնն եղաւ 1640-ին Նոր Զուղայում: Ամենից աւելի բեղմնաւոր եղաւ Ամստերդամի տպարանն, ուր առաջին անգամ լոյս տեսաւ Շնորհալու Յիսուս Որդի, 1660 թուին, ուրիշների Շնորհալու Յիսուս Որդի, 1660 թուին, ուրիշների կարգում Ոսկան հրատարակեց այնտեղ 1668-ին «Գիրք Աշխարհաց» որի մէջ է Աղուէսագրքի հետ միասին և Մով. Խորենացու Աշխարհագրութիւնն, և 1689-ին Առաքել Դաւրիթեցու պատմութիւնը: Այնուհետեւ Ոսկան անցաւ Լիվոռնոյ և ապա Մարսէյ ու նոցա մէջ շարունակեց տպագրական գործը, իսկ Ս. Էջմիածնի տպարանն Ամստերդամում անցաւ Գողթնեցի Թովմաս եպիսկոպոսին. սա այդտեղ, ի թիւս այլոց, տպեց 1695-ին Մովսէս Խորենացու պատմութեան անդրանիկ հրատարակութիւնը:

Թովմայի այդ գործունէութեան* ժամանակ էր,

*) Թովմայի հետ էին իւր քեռու որդին, Մատթէոս, և իւր եղբոր որդին, Նուրիշանեան Վանանդեցի Ղուկաս,

որ Շրեոդէր եկաւ Ամստերդամ՝ և սկսեց նախ թովմայի և ապա Վանանդեցի Ղուկասի մօտ կատարելագործել իւր գիտութիւնն հայերէն լեզուի։ Այդ միջոցին նա շատ մտերմացաւ նոցա հետ և պատրաստուեցաւ թովմայի հետ միասին Հայաստան գնալու, այն նպատակով նա մինչև անգամ Ամստերդամից — Արխանգելսկի վրայով գնաց Մոսկով՝ այնտեղ սպասելու թովմայի գալստեանը. սակայն վերջինիս անակնկալ մահուան և այլ յարգելի պատճառներով նա ստիպուեցաւ վերադառնալ կրկին Ամստերդամ։ Այստեղ նա 1711 թուին հրատարակեց իւր «Գանձը», որ ժամանակին մեծ նշանակութիւն ունեցաւ ոչ միայն հայոց լեզուի այլ նաև հայոց պատմութեան, ներքին կեանքի, կրօնական հայեացքների, ժողովրդական սովորոյթների և որ գլխաւորն է կենդանի բարբառի ծանօթութեան համար։ Շրեոդերի այդ գործը բաղկացած է մի քանի մասերից, հարկ չկայ և հանդէս բերել այստեղ բոլոր մասերի նկարագիրը, որ ընթերցողին դիւրին է կար-

Վանանդեցի դպիրները. սուրա էլ Ամատերդամում
տպեցին մի քանի գրքեր. առաջինն էր «Բանալի հա-
մատարած աշխարհացուցին» 1696-ին, ապա 1699-ին
հրատարակեցին «Գանձ» անունով մի գիրք, «որ է
գիտութիւն ամենայն տեսակ կշռոց, չափոց և դրամոց,
որով ըզլոր աշխարհի վաճառականութիւնն վարի», նոյն
տարին նոցա տպարանից լոյս տեսաւ «Դուռն իմաս-
տութեան կամ Ոսկեայ դուռն դպրատան» «Վասն դե-
ռակիրթ և խակալարժ մերադնեայ մանկանց». սա մի
հանրագիտակ է, որի համար վերջում ասուած է «Խրաւի
ոսկեայ դուռն այս այլորենից, քերականութեան, ուսում
նասիրական եւ քանասիրական հարցման եւ պատասխանոյ,
ռամահարութեան, բարոց կենդանեաց, աժանագին բժշկական
դեղորէից, թեթեւագին գաղտնեաց, նրազացուցի, եւ հասարա-
կական զործոյ» վերջապէս նոյն մարդիկ տպեցին ուրիշ-
ների կարգում 1702 թուին և մի ուրիշ գիրք «Բնաբա-
նութիւն» որի մէջ նոքա բացատրում են բնութեան
բերեղթները «ամպ, մռայլ, ցօղ, եղեմին, անձրև, ձիւն,
կարկուտ, փայլատակ, կայծակն, դեռնաշարժ, հողմն, —
ազեղն և այլ տոյնպիսի վերամբարձ գրօսանք»: Վանանդեցու
վերջին հրատարակութիւններից մէկն է, պատկերա-
սէր գիրքը 1716-ին:

դալ Զարբհանալեանի երկի մէջ*։ Շրեօդերի հայեացք-
ներն ու եզրակացութիւնները լեզուի ծագման ու զար-
գացման և ազգի պատմական հնութեան մասին ամ-
փոփուած են առաջին մասում, որն յաջորդում է յառա-
ջաբանին**։ այսօր արդէն հնացած են այդ եզրակա-
ցութիւնները, տեղի տալով գիտական նոր և նորագոյն
տեսութիւններին, ինչպէս կը տեսնենք իւր տեղում։
Շրեօդէրի կարծիքներից, որ իւր նախորդներն էլ էին
յայտնել, հաստատուն մնացել է այն, որ Հայոց լեզուն
ամենահին լեզուներից մէկն է և կապ ունի հարևան
ցեղերի լեզուների հետ։ Սակայն չեն փոխուել ամենեւին
այն նիւթերը, որոնցից նա հանել է իւր եզրակացու-
թիւնները։ Այդ կողմից արդի գիտութիւնը Շրեօդերի
աշխատութեան մէջ ունի արգարև մի ճոխ գանձ Արա-
մեան լեզուի։ Գործի շատ ընդարձակ մասն է կազմում
Հայոց լեզուի քերականութիւնը (տ. 1—220), որին
կցում է Հայկական Առօրանութիւն վերնագրով («Pro-
sodia Armeniaca») մասն Հայոց տաղաչափութեան և երա-
ժշտական խազերի մասին (տ. 221—248)։ Ապա մի-
ջանկեալ գալիս է «գաւառութիւն Հայոց» հայերէն բնա-
գրով և լատիներէն թարգմանութեամբ ու ընդարձակ
գրով և լատիներէն թարգմանութեամբ ու ընդարձակ
գրով (տ. 249—298)։ Այստեղ իսկա-
պէս վերջանում է քերականութեան այն մասը, որ
գրաբառին է վերաբերում։

Սակայն Շրեոգելերի գործն աւելի նշանաւոր է այժմ իւր այն մասով, որ վերաբերում է աշխարհիկ բարբառին, այդ մի անփոխարինելի գանձ է ժը, դարու Հայոց լեզուի այլ և այլ տարրերը որոշելու համար։ Նա տալիս է նախ և յառաջ ժամանակի աշխարհաբառի համառօտ քերականութիւնը (տ. 299—324), ապա շաբաթացի կենցաղի խոսակցութիւններէն (տ. 325—370)։

*) *м. н.л.п. 57—69*).

**) *in*. Dissertatio 1—64.

այլ և ընտանեկան սովորոյթների, հայեացքների և կենցաղավարութեան մասին, նոյնպիսի նիւթեր են, թէև ոչ նոյն արժէքով, նամակների օրինակները (տ. 390) և գրքի վերջում բերուած հայերէն բառերի ընդարձակ ցանկը, որի մէջ աչքի են ընկնում մեծ թուով և ուսմէութեան օրինակներ:

Իւր նախորդների համեմատութեամբ Շրեոգէր հանդիսանում է իսկապէս լրացնող և ամփոփող այն ամենի ինչ որ մինչև 1711 թուականը կատարել են հայագէտներն Եւրոպայում: Յառաջաբանի մէջ նա և յիշատակում է նոցա անուններն և չի մոռանում հայագիտութեանը նպաստաւոր հանդիսացնել նաև թովմաս արքեպիսկոպոսին և Ղուկաս Վանանդեցուն: Անշուշտ, վերջիններիս ջանքերին և ընտիր ճաշակին պէտք է վերագրել Շրեոգէրի գործի նաև շատ վայելուչ տպագրութիւնը: Գրքի ճակատը կայ մի տող զարդագիր (Արամեան), քերականութեան սկզբին շարուած են հայոց այբբենի գրութեան բոլոր տարազները՝ զարդագիր (picta), երկաթագիր (ferrea), բոլորգիր (rotunda), նոսր գլխագիր և մանրագիր. նշանաւոր է զարդագրերի այբբենական շարքը, որ թէև միազոյն, բայց ընդօրինակութիւն է հին ձեռագրերի ծաղկազարդութիւնից: Թղթագրութեան մասում (եր. 379) դրուած են Նահապետ կաթողիկոսի կոնդակի ճակատը զարդարող դրօշմի և կաթողիկէի նկարները, նուրբ շինուած*:

ԺԶ

Եւրոպացի հայագէտների քննութեան շրջանակի մէջ էին մտնում ոչ միայն հայերէն լեզուն, այլ և Հայոց պատմութիւնը, մատենագրութիւնը, աշխարհագրութիւնը, հնախօսութիւնն և այլ սոցա յարակից ճիւղերը: ԺԹ. դարից յառաջ դոցա մշակութեանն իրենց

*) Շրեոգէր իւր գրքի վերջում երկու երեսի վերայ տեղաւորել է հայերէն գրերով վրացերէն Ա. և Բ. Սաղմոսից հատուածներ, որոնց հետեւում է Ղուկաս Նուրիջանեան Վանանդեցու զբարառ ներբողական ոտանաւորը Շրեոգէրի հասցէին. այդտեղ գերմանացի հայագէտի անունն հայերէն տառադարձութեամբ գրուած է Սկրօդերսան:

միտքը նուիրեցին մի քանի եւրոպացի գիտնականներ. նոցա մէջ Ֆրանսացի արեւելագէտն, Մատուրինոս Լա Կրօզ (ծն. 1661 Նանտ, վախճ. 1739 Բերլին) գրաւում է շատ պատկառելի տեղ: Իբրև բազմակողմանի ուսումնական Լա Կրօզ վայելում էր մեծ հռչակ: Նորա յատկանիշն է քննադատող, համարձակ և սուր միտք, բեղմնաւոր գրիչ: Նորա նամակների եռահատոր ժողովածուն, որ լոյս տեսաւ Լայպցիգում 1742—1746 թուերին, բազմաթիւ բանասիրական խնդիրների ճոխ շտեմարան է: Նա ունի և առանձին հետազոտութիւն տիրեցողներին, սակայն աւելի նշանաւոր է նորա «Պատմութիւն Բրիտանիոյութեան Եթովպիայում և Հայաստանում» շահեկան գործը: Իբրև հայագէտ Լա Կրօզ մի բառարան հայերէն լեզուի, որն անտիպ պահւում է Լայպցիգի մատենադարանում*, բացի այդ՝ Լա Կրօզ կատարել է Ներսէս Շնորհալու Ողբերգութեան (Յիսուս Որդի) և վիպասանութեան լատին թարգմանութիւնը ծանօթութիւններով և հայերէն նոր կտանալի բաղադրութիւնը լատին բացատրութիւններով և այլն, որոնք նոյնպէս անտիպ մնում են մատենադարաններում: Նա փորձել է պարզաբանել և Օրպէնի տոհմի ծագումը և պատմական դերը օգտուելով մի աղբիւրից, որը նա սխալմամբ Ստեփանոս Սիւնեցու անուան հետ է կապում:

Այս ամենից դատ՝ հմուտ բանասէրն առաջինն է, որ կարծիք յայտնեց թէ Հայոց լեզուն հին մեզականի (իրանականի) հետ կապ ունի. նմանապէս նա էր, որ կասկածում էր Խորենացու պատմութեան ժամանակի վերայ, համարելով թէ այն գրուած է Թ. կամ Ժ. դարում և որ Հայոց պատմահայրը Բագրատունեաց շրջապատում էր Հայոց պատմահայրը Բագրատունեաց շրջանի մարդ է եղել և զինուորական: Լա Կրօզի թղթակցութիւնը Թ. Բայերի հետ Ստեփանոս Սիւնեցու մասին և Գ. Վիստոնի հետ Խորենացու վերայ, մինչև օրս էլ պահպանում են** իրենց գիտական արժէքը:

Ժամանակ է, որ հայ բանասիրութիւնն հոգայ
*) m. De Lagard, Arm. Stud.
**) m. La Croz, — Զարբն. ուս. հայ. լեզ. 47—56, — Տաշեան, Յուց. հայ ձեռագր. կայս. մատեն. Վիեննայի, 23. — Халатянцъ Г. Арм. Эпосъ, Ծ, 4—9 Th. Bacr. — de Lagard. Armen. Studien.

Հարկ է սակայն յիշատակել այստեղ այն, որ ԺԹ. դարու գիրությունն ոգին և ուղղութիւնն առաւել արտայայտուեցաւ ազգի ծագման և ցեղական յատկութիւնների հետազոտութեան մէջ յատկապէս հայերէնի քննարանութեան միջոցով: Այդ աչքի առաջ ունենալով, մենք կարևոր ենք համարում հարևանցի գաղափար տալ ընթերցողին գէթ Հայոց լեզուի ուսումնասիրութեանը վերաբերեալ աշխատութիւնների մասին:

Անցեալից ժառանգութիւն մնացած նիւթերի զտման և վերամշակութեան գործն ԺԹ. դարում կեդրոնացած էր նախապէս լեզուի ուսումնասիրութեան վերայ: Այստեղ մեծ նշանակութիւն ունեցան լեզուի ծագման խնդիրը, նորա առանձնայատկութիւնների ճշգրտմը, և որ գլխաւորն է, լեզուների ընդարձակ շրջանի մէջ նորա տեղի որոշումը:

Բաղդատական լեզուաբանութիւնն էր, որ ձեռնհաս էր լուծելու կամ գէթ լուսաբանելու այդ ծանր խնդիրները, որոնցից ոմանք դեռ մինչև օրս էլ թէական վիճակի մէջ են: Նպաստաւոր, մինչև անգամ վճռական, նշանակութիւն ունեցաւ լեզուաբանական առաջնակարգ խնդիրների լուծման համար Հնդկների դասական բարբառի, Սանսկրիտի, ուսումնասիրութիւնը, որի սկիզբը դրուեցաւ ԺԳ. դարի վերջերում* և որը զարգացաւ ու կատարելութեան հասաւ ԺԹ. դարում:**

մից աւելացնելով ինչ ինչ կարևոր մասեր, այդ է մեր բաղմիցս յիշատակած «Ուսումնասիրութիւնը հայ լեզուի յԱրևմուտս» Վենետ. 1895,—տ. նաև Miansaroff M. Bibliographia Caucasica et Transcaucasica, C.-ПБ. 1876.—տ. Կ. Եզեան «Եւրոպական լեզուներով զրուած գրքեր և յօդուածներ (1876—1886)» «Հանդէս գրակ. և պատմակ. Գ. գիրք, Մոսկով 1890,—Akinian P. W. Armenische Bibliographie f. d. Jahr 1905, Strassb. 1909.—Շատ տեղեկութիւններ տես Բաղմովէպի և Հանդէս Ս. մասորեայի մէջ:

*) Bréal M. Grammaire comparée des langues Indo-Européennes par F. Bopp, Introduction, III.—Benfey, 345.

**) Benfey, 357, 379.

Հայերէնի նկատմամբ, մենք տեսանք, որ Լաւրօղի կարծիքով այդ լեզուն կապ ունի մեղականի (իրանականի) հետ: ԺԹ. դարի սկզբում Յ. Ք. Ադէլունգ* (1732—1806) Միհրդատ անուն բաղմալեզուեան հրատարակութեան մէջ, որ Հայրմերի օրինակների վերայ հաստատուած՝ մի ընդհանուր լեզուագիտութիւն է և որը նորա մահից յետոյ շարունակեց Յ. Ս. Ֆատէր** (1771—1826), հայերէնի տեղը որոշելու ժամանակ կարծիք յայտնեց, թէ այդ լեզուն «մի առանձին, ոչ մի ծանօթ լեզուի նոտ ազգակցութիւն չունեցող, լեզու է»***:

Հարցի լուծմանը մեծ զարկ տուեց բաղդատական լեզուաբանութեան նահապետը, Ֆրանց Բօպպ****, (ծն. 1791), որ սանսկրիտի ուսումնասիրութեան յայտնի ղեկավարներից մէկն էր: 1816 թուին նա հրատարակեց իւր անդրանիկ նշանաւոր հետազոտութիւնը «Հնդկի եւրոպական լեզուների հոլովման դրութիւնը» վերնագրով. այդ տեղ նա բաղդատութեան առաւ հին և նոր հնդեւրոպական լեզուները, բացի կելտական, սլաւոն-լեւտական և հայ բարբառներից: Այդ աշխատութիւնն տական և հայ բարբառներից: Այդ աշխատութիւնն իրաւ 1833-ին լոյս ընծայած «Բաղդատական Գերականութեան» որի մէջ Բօպպ զիտական հիմունքներով հաստատեց, որ սանսկրիտ, վանդիկ, յոյն, լատին, գոթ, սլաւոն լեզուները միևնոյն ծագումն ունին, իրարու ցեղակից են և մի ընտանիք են կաղուենին, իրարու ցեղակից են և մի ընտանիք են կաղմում: Բօպպի այդ գաղափարը միաժամանակ հետազոտութեան ճանապարհով հաստատեցին Դանիմարքացին Ռ. Ռասկ ***** և գերմանացիք Յ. Գրիմ և Վ. Ֆօն

*) տ. Adelung.

**) տ. Vater.

***) Բէնֆայ կարծում է, որ Ադելունգ պէտք է հասած լինէր այն եզրակացութեան թէ հայերէնն հնդկ-եւրոպականին ցեղակից է, քանի որ ինքը մէջ էր բերել այդ միտքը թելադրող մի քանի բառեր. ինչէր բերել այդ միտքը թելադրող մի քանի բառեր. ինչէր պէս են մայր=mater, հայր=pater, եղբայր=frater, քույր=soror. տ. Gesch. d. Sprachwiss.

****) Bopp.

*****) Rask.

Հումբոլդտ: Նոցա ժամանակակից էին Ֆրանսական արևելագետները՝ Շէյլի, Դորիբե Ռօշետտ, Գալտմէր, Սիլվէստր դը Սասի, Ռալֆ, Սէնտ Հիլէր և ուրիշները, որոնք քննադատական ոգով յառաջ մղեցին Արեւելքի պատմութեան լուրջ խնդիրները:

Բօպպի և ժամանակակիցների լեզուաբանական հետազոտութեան եղանակն հայերէնի նկատմամբ իւրացուցին և դորձ գրին Ֆրիդրիխ Վինդիշմանն *) (ծն. 1811 Վիսն. 1861) և Բօպպի աշակերտը, Յուլիոս Պետերմանն **) ծն. 1800 Օդ. 12. Վախն. 1876 Յուսիս 10): Առաջինն իբրև լեզուաբան 1836-ին գրեց «Հայերէնի տեղը արիական լեզուների մէջ» վերնագրով հետազոտութիւնը, որ առաջին անգամ լոյս տեսաւ 1846-ին Բաւարիայի գիտութեանց ճեմարանի ժողովածուների մէջ, իսկ Պետերմանն առաջին անգամ 1837-ին բաղդատական լեզուաբանութեան մշակած սկզբունքների համեմատ հրատարակեց «Հայոց լեզուի Գերականութիւնը»: Թէ Վինդիշմանն և թէ Պետերմանն իրարուց անկախ և իրարուց անտեղիակ հաստատում են այն միտքը, թէ Հայոց լեզուն հնդկիկ եւրոպական կամ արիական կոչուած լեզուների դասակարգին է պատկանում և սերտ կապակցութիւն ունի նոցա հետ:

*) Windischmann.

**) Pettermann.—տ. և Զարրհ. Ուս. հայ լեզ. 279 —Տողերիս գրողն անձամբ պատիւ ունեցած է ճանաչելու ուսուցչապետ Պետերմանին և վայելելու նորա բարեկամութիւնն 1875 և 1876 թուերին: Նա քաջ գիտէր հայերէն և խօսում էր գրաբան լեզուով բաւական ազատ, ինչպէս մենք առիթ ունեցած ենք համոզուելու մեր երկար տեսակցութիւնների ժամանակ: 1876-ին Պետերմանի մահից յետոյ, երբ մենք Լայպցիգից Ս. Պետերբուրգ էինք վերադառնում, պարտք համարեցինք հանդուցեալի այրուն անձամբ յայտնել մեր խորին վշտակցութիւնը: Տիկինը չզլացաւ այդ ժամանակ յանձնել մեր օրամագրութեանը մի կապոց զանազան թղթերի, և իւր իսկ ձեռքով գրած մի համառօտ յուշարար իւր ամուսնու կեանքի և գործունէութեան: Կ'աշխատենք մի օր հրատարակութեան տալ Պետերմանի կենսագրութեան հետ միասին և նորա թղթերից մի քանիսը:

Պետերմանի աշխատանքը սակայն նորանով է գերազանց, որ տալիս է կարգաբանեալ քերականութիւն և վերլուծել է Հայոց լեզուի ամբողջ կազմը՝ հնչիւններից սկսած մինչև վերջին մասունք բանին. մինչդեռ Վինդիշմանն լեզուի տարբերի ընդհանուր հետազոտութիւնն է տալիս: Այս տարբերութիւն անշուշտ, իւրաքանչիւր անհատական յատկութիւնների մէջ պէտք է որոնել: Վինդիշմանն հմուտ արևելագետ էր, յատկապէս իրանական հնութիւնների սիրահար, այլ ոչ հայագետ, իսկ Պետերմանն թէ հմուտ լեզուաբան էր և թէ յատկապէս հայագետ:

Պետերմանի Գերականութիւնը գտաւ արժանաւոր ընդունելութիւն գիտական շրջաններում: Հռչակաւոր լեզուաբանն, Լօրէնց Դիֆենբախ*, որ ունի բազմաթիւ լուրջ հետազոտութիւններ, 1843-ին հրատարակեց Պետերմանի Գերականութեան քննադատութիւնը: Հմուտ արևելագետն, Թ. Բէնֆայ**) իւր «Լեզուագիտութեան Պատմութիւն» երկի մէջ Պետերմանին է վերագրում առաջին յաջող փորձը՝ հայերէն հնդկիկեւրոպական լեզուների ընդանիքի մէջ հաստատելու: Ինքը Թ. Բոպպ տարիներ յետոյ յատուկ քննութեան առարկայ արաւ հայերէնի հնդկիկեւրոպական լինելու խնդիրն և իւր Բաղդատական Գերականութեան երկրորդ տպագրութեան մէջ 1856—1861 թուերին տեղ տուեց հայերէնին: Նա ևս ճանաչելով այդ լեզուն իբրև անգամ արիական կամ հնդկիկեւրոպական լեզուների ընտանիքի, իւր տեսութիւնն հաստատեց մօտաւորապէս չորսհարիւր*** հայերէն բառերի և ձևերի հետազոտութեամբ, որոնք նա բաղդատեց սանսկրիտ, զանդիկ, յոյն, լատին, լեատ, սլաւոն, գոթ և կելտ բառերի հետ: Այսպէս լեզուի ծագման և ցեղակցութեան գաղափարով հաստատուեցաւ և ազդի ծագման և ցեղակցութեան գաղափարն յիշեալ ազգերի հետ:

*) Diefenbach.—տ. և Benfey, 585.—տ. և de Lagarde, Armen. Stud. 193.

**) Benfey 631.

***) տ. Bopp F. grammaire Comparée, Register.

ԿԴ

Հայերէնի հնդեւրոպականի ցեղակից լինելու խնդիրը քննութեան առան և այլ լեզուաբաններ*։ Նոցա մէջ առաջնակարգ տեղ են գրաւում պ. դը Լագարդ (ծն. 1827) և Ֆր. Միւլլէր (ծն. 1834։ Նոքա երկուսն էլ ընդունելով հանդերձ որ հայերէնն արիական ցեղի լեզու է, հետամուտ եղան որոշելու թէ որ խմբին աւելի մօտ է նա՝ ասիական թէ եւրոպական, և հասան այն եզրակացութեան թէ հայերէն արիական կամ հընդիկ եւրոպական լեզուների կարգում Իրանական (Երանեան) բարբառներից մէկն է, աւելի սերտ կապ ունի բաղտրիական կամ զանգիկ և հին պարսիկ լեզուների հետ. այդ խմբի մէջ են այսօր Աւղանիստանի, արդի Պարսից և Քրդերի լեզուները։ Դը Լագարդի** բեղմնաւոր հետազոտութիւնները վերջացան 1877-ին մի ամփոփ հրատարակութեամբ, որի վերնագիրն է Հայկական Ուսումնասիրութիւններ (Armenicische Studien), որի մէջ նա իւր տեսութիւնները խիստ սեղմ ու հակիրճ ոճով բացատրում է և տալիս է 2413 հայերէն բառերի լեզուաբանական վերլուծութեան նիւթերը. բացի այս՝ նա նկատողութեան է առնում և օտար լեզուներից մտած բառերն և գործի վերջում գնում է այն զենդական բառերի այլբենական ցանկը, որոնց հետ կապ ունի հայերէնը։ Դը Լագարդից ոչ պակաս բեղմնաւոր են և Ֆր. Միւլլերի*** հետազոտութիւնները, որոնք սակայն չեն կրում իրենց մէջ այն քննադատական կորովը, որ աչքի է ընկնում առաջինի գլուխածքներում։ Շատ չքաշեց սակայն, որ մի այլ գերմանացի արևելագէտ և հմուտ լեզուաբան, Հ. Հիւբշմանն, վերադնելով հայերէնի խնդիրն առանց հերքելու այդ լեզուի հնդիկեւրոպական լինելը հաստատում է այն միտքը թէ նա իրանական խմբի մէջ չէ, այլ ներկայանում է իբրև ինքնուրոյն մի խումբ սլաւոն-լեւտական և իրանական լեզուների մէջ տեղ աւելի

մօտիկ եւրոպական քան ասիական լեզուների։ Այդ գործը նա կատարեց, հրատարակելով 1897-ին իւր Հայկական քերականութիւնը*, որն առիթ տուեց գիտնականներին այդ խնդրով պարապելու նոր ուղղութեամբ։ Հարցի լուծումն այդպիսով անցաւ քսաներորդ դարին և շարունակում է տակաւին զբաղեցնել լեզուաբաններին։

Լեզուի պահապանն է գիրն ու գրականութիւնը։ Եւրոպայի հայագէտ ուսումնականները ժ.թ. դարում լեզուի հետազոտութեանը լծորդեցին և գրականութեան ուսումնասիրութիւնը, մի բան, որ մինչ ցայն հազուագիւտ էր, եթէ չհաշուենք Բրէնների և Վիստոն եղբայրների ձեռնարկութիւնները։

Մինչ գերմանացիք նուիրուած էին լեզուաբանական հետազոտութիւններին, ֆրանսացիք հետամուտ եղան յատկապէս հին հայ հեղինակների թարգմանութեանն և ուսումնասիրութեանը, որով և աւելի նպաստեցին պատմական խնդիրների մշակութեանը։

Այդպիսի շարժմանն առաջաւոր և ինքն իսկ մղիչ եղաւ ժ.թ. դարի սկզբում Անտուան Ժան Սէն Մարտէն** (ծն. 1791 վախ. 1832). իւր գորեղ յիշողութեան միջոցով նա կարճ ժամանակի մէջ հմտացաւ մի քանի արևելեան լեզուների, գիտէր արաբ, պարսիկ, հայ, ասորի, թուրք, վրացի և զանդիկ լեզուները. ունեցաւ թէև կարճատև բայց փայլուն ուսումնական գործունէութիւն. 1812 թուին նա գրեց իւր կրկնահատոր «Յիշատակարաններն» «Mémoires sur l'Arménie» որ լոյս տեսաւ Փարիզում 1818 և 1819 թուերին։ Նորա աշակերտն ու կենսագիրը, Բրօսսէ, այդ երկն անուանում է «toute sa gloire, toute sa puissance» «ամբողջ իւր փառքն, ամբողջ իւր կորովը»։ Բացի այդ՝ Սէն Մարտէն 1822-ին հիմնեց Ասիական անունով ընկերութիւնը, որն և սկսեց հրատարակել, ի թիւս այլոց և հայագիտութեանը շատ նպաստաւոր մի գիտական հանդէս, որ է «Journal Asiatique»։ Սէն Մարտէնի նա-

*) de Lagarde Armenische Studien 192.

**) de Lagarde.—տ. և Զարբհ. 292—295.

***) Müller F.—տ. անդ. 299—305.

*) Hübschmann,—տ. անդ. 306—314.

**) Saint Martin J.—տ. և Զարբհ. 170.

խաձեռնութեանն ենք պարտական, որ գերմանացիին Շուլց* 1828-ին ֆրանսական կառավարութեան ծախքով գնաց Վան և սկիզբն դրեց հայկական սեպագրութիւնների ուսումնասիրութեանը: Սէն Մարտէնի մի այլ յիշատակն է Լըբոյի բիւզանդական պատմութեան հրատարակութիւնն. այստեղ Սէն Մարտէնի գրչին են պատկանում բոլոր այն ծանօթութիւններն և հատուածները, որոնք վերաբերում են Հայոց պատմութեան: Այդ գործի 12 հատորը նորա հսկողութեան տակ լոյս տեսաւ մինչև 1824 թ. ապա նորա աշակերտը Բրոսսէ, որ գրել է և նորա կենսագրութիւնը, շարունակեց գործի հրատարակութիւնը, տալով մնացած 9 հատորները**:

Սէն Մարտէնի հայագիտական ասպարէզը շարունակեցին*** աւելի ևս բեղմնաւոր աշխատութեամբ Լը Վալլան դը Ֆլորիվալ, Լանգլօ, Դիւլօրիէ, Կարրիէր, Մէյէ և ուրիշները:

ԺԹ. դարու եւրոպացի հայագէտ հեղինակները գործունէութեան մասին մօտաւոր գաղափար տալու համար կցում ենք նոցա ընդհանուր ցանկն իրենց զբաղեցնող նիւթին համեմատ (տ. Յանկ Գ.):

ԺԸ

Եւրոպայի հայագիտութիւնը ԺԹ. դարում ակնյայտնի արձագանք է դուռ գիտական պահանջների: Անտարակոյս Հայն և իւր հայրենիքն այդ ժամանակ չունէին այլ ևս այն քաղաքական կամ միջազգային կարևոր խորհուրդն, ինչ որ յատուկ էր նախանցեալ դարերում: Ուժասպառ եղած այդ հին արևելեան ցեղն, հայութիւնն, իւր անկման վերջին կէտին էր մօտեցել, տառապանքի ու հարստահարութիւնների ներքոյ հեծելով, երբ Հիւսիսի երկզխեան արծուի թևերը լայնատարած բացուեցան Արարատեան դաշտի վերայ, և քրիստոնեայ բազմաշարժար ժողովուրդն իւր աթոռի հետ միասին պատասպարուեցաւ նորա հօր պաշտպանութեան տակ: Այս հանգամանքն իբրև պատմական,

*) տ. Hist. du Bas-Empire, T. XIII, Brosset:

) տ. Schulz. *) տ. Զարբհ. ուս. հայ լեզուի:

թէև վաղուց սպասուած, նորութիւն առանձին իմն շարժումն տուեց հայագիտութեանն ժԹ. դարում, ինչպէս դժուար չէ ընթերցողին տեսնել, աչքէ անցնելով այդ ժամանակի ուղէգրութիւններն ու յիշատակարանները: Ռուսաց տիրապետութիւնն Հայաստանի մի մասին եղաւ իսկական պատճառ թէ Հայի նիւթական բարօրութեան և թէ, որ գլխաւորն է, նաև նորա հոգեւոր վերածնութեան և զարգացման: Ռուսաց պետական հիմնարկութիւններն, առաւելապէս ճեմարաններն ու գիտնականներն, այս անգամ իրենք եղան նոր մղիչն հայագիտութեան: Նորոգուեցաւ հետաքրքրութիւնն, և Արևմտեան եւրոպան փութաց իբրև նոր իմն մրցակից աւելի ևս ճոխացնել իւր գիտական պաշարները մի հին երկրի և ժողովրդի ծանօթութեան համար:

Այլ անգամի թողնելով ծանօթացնել ընթերցողին ուսական հայագիտութեանը, որ արևմտեանից ոչ պակաս ճոխ է և հետաքրքրական, մենք այստեղ մեր խօսքի վերջում հարկ ենք համարում արձանագրել գէթ հարեանցի այն, ինչ որ եւրոպացիք յայտնել են ԺԹ. դարում իբրև նկարագիր Հայի բարքերի և բնաւորութեան: Առ այս մեզ թելադրում է այն հանգամանքը, որ ԺԹ. դարն իւր հետ անդառնալի տարաւ շատ բան, որ նորան յատուկ էր, և թողեց միայն մի հաճելի յիշատակ: Այդ այն բարի համբաւն ու համակրութիւնն է, որ եւրոպացիք տածում էին դէպի մի պատկառելի հին ազգ, որի սերունդները այսօր կարծես բաւական օտարացած են, և կորուցած են երևում իրենց հարազատ նկարագիրը:

Ինչպէս գործիս ճակատին դրոշմուած է, դեռ ԺԸ. դարի սկզբներում ֆրանսիացի բնապատմագէտն Տուրնֆօր*) գիտէ, որ Հայերն աշխարհիս լաւագոյն մարդիկն են. նա պատկերացնում է Հային ազնիւ, քաղաքավարի, ողջամիտ մաքուր զգացմունքների տէր, և իսկապէս բարի: Տուրնֆօր միակը չէ բարեբաղդաբար որ հաղորդում է այդպիսի պատուաւոր գիտողութիւն: Եւրոպացի ճանապարհորդները մեծ մասով գիտեն և

*) տ. Tournefaut.

ճանաչում են Հային իրրե ազնիւ ցեղ օժտուած պէս-
պէս գովական գծերով:

Բարօն Փօն Հաքստահաուզէն * գերմանացի ճա-
նապարհորդը, գիտէ հայերին իրրե համակրելի ազգ-
կերպարանքով, ասում է նա, Հայերն աշխարհիս գե-
ղեցկագոյն ազգերից են, վայելչահասակ և գեղադէմ.
նոքա վրացւոց նման բարձրահասակ և ջղուտ չեն, սա-
կայն դուրեկան են, պարարտ և թուխ. արտաքին շար-
ժումներով նոքա հեղ են, չափաւոր, համեստ և շատ
բարեբարոյ:

ԺԹ. դարի սկզբներին մի այլ ֆրանսացի ուղևոր,
Ժօրէր** յափշտակուած է խօսում, օրինակ, հայ գեղ-
ջուկի առաքինի կենցաղի մասին. հեղահամբոյր և քաղց-
րաբարոյ է նորա ասելով հայ գիւղացին, նահապետա-
կան պարզ սովորութիւնների տէր, մարդասէր և հիւ-
րընկալ. աչքի էին ընկնում հայ գեղջկուհու պարկեշ-
տութիւնն ու ամօթխածութիւնը. հայ գիւղացու ընտա-
նիքի մէջ, ասում է նա, թագաւորում է օրինակելի
կարգ. կինը հլու հնազանդ է իւր ամուսնուն. ընտա-
նիքի ամէն մի անդամն ունի խորին ակնածութիւն
դէպի տան մեծը, որի մի թեթեւ ակնարկն իսկ բաւա-
կան է պահպանել ընտանիքի անդորրութիւնը: Ժօրէր
գիտէ նաեւ, որ հայ գեղջուկի նահապետական պարզու-
թիւնը չունի քաղաքացին, որը սակայն իւր առևտրա-
կան գործերում շատ մաքուր է, և երեցնում է խոշոր
ընդունակութիւններ:

Հայի ընդունակութիւնն առևտրական գործերում
նկատել են գրեթէ բոլոր եւրոպացի այցելուները:
Նոքա հրապարակ են հանում նոքա մեծ եռանդը, հա-
ւատարմութիւնն և վարդապետութիւնը. «Հայերն երկրի
ամենից գործունեայ ժողովուրդն են, գրում է Ջէմս
Բրայս***. վաճառականութեան մեծ մասը նոցա ձեռին է.
նոցա առևտուրը սահմանափակուած չէ միայն խա-

*) տ. Haxthausen.—տ. և Ա. Յովհաննիսեան,
Հայն և Հայաստանն օտարների աչքում, Թիֆլիս, 1881.

**) տ. Jaubert.

***) տ. Bryce.

նութներում, այլ նոքա յանձն են առնում և մեծամեծ
առևտրական ձեռնարկութիւնները»: «Հայերը մեծ ճրգ-
տումն ունին յառաջադիմութեան, ասում է բարօն Փօն
Հաքստահաուզէն. նոքա իրենց բարձր ընդունակու-
թեամբ կարող են միջնորդ և շաղկապ լինել միու-
թեան Եւրոպայի և Ասիայի մէջ»: Նորա ասելով հայե-
րը ոչ միայն հարուստ և փարթամ են, այլ և լուսա-
ւորուած, և նոցա այդ յատկութիւններն են, որ հրա-
պուրում են ճանապարհորդներին դէպի Հայաստան:
Ջէմս Բրայս նկատում է, որ Հայոց կրթութիւնն հե-
տըզնետէ զարգանում է այն նիւթական բարօրութեան
համեմատ, որ նոքա ձեռք են բերում աշխատանքի
միջոցով:

Առանձին իմն նշանակութիւն է տալիս Հաքստահաու-
զէն այն հանգամանքին, որ Հային, ապրելով ուրիշ
ասիական ազգերի կողքին, պահպանել են իրենց բար-
քերի ազնւութիւնն և ինքնուրոյնութիւնը, չեն խոր-
շում լուսաւորութիւնից, ճանաչում են կանանց ազա-
տութիւնն առանին կեանքի մէջ, թոյլ չեն տալիս նո-
ցա ծանր աշխատանքներ անելու և հեռու են պահում
ամառուայ դաշտային գործերից: Չեմ կարող մատնանիշ
անել, ասում է գերմանացի ուղևորը, մի այնպիսի
ազգ, որի մէջ ընտանեկան սիրոյ և միաբնութեան
կապն այնպէս ամուր և անխախտ պահուած լինի ինչ-
պէս Հայերի մէջ. քանի կենդանի է ընտանիքի զու-
խը, հայրը կամ մայրը, ամբողջ գերզաստունը միասին
ապրում են անբաժան և առանց գժտութեան կամ հա-
կառակելու մեծին...»:

Հայոց բարքերի մաքրութեանը մի գեղեցիկ դի-
տողութիւն է հաղորդում անգղիական չնաշխար-
հիկ բանաստեղծը, լօրդ Բայրըն. նա ասում է, որ աշ-
խարհիս երեսին դժուար է գտնել մի ուրիշ ազգ, որի
պատմական անցեալն այնքան սակաւ արատաւորուած
լինի ոճիրներով ինչպէս Հայինն է: Նա յայտնում է, որ
Հայերն օժտուած են ազնիւ յատկութիւններով, իսկ
նոցա ախտերն արդիւնք են այն բռնակալութեան, որի
տակ երկար հեծում են եղել: Հաքստահաուզէն ևս գրեթէ
նոյն գիտողութիւնն է անում, երբ ասում է, որ քա-

դաքացի Հայերի վատ կողմերը պտուղ են պէս պէս անյաջող հանգամանքների և պէտք չէ ընդհանրացնել այդ վատ կողմերն ազգի վերայ. նա աւելի ազնուաբարոյ, հաւատարիմ և յարգելի է ճանաչում հայ գիւղացուն: Անգղիացի իմաստասէրն, Հոմ, ազգերի բնաւորութիւններն ուրուագծելու ժամանակ համեմատութիւն է անում Հրէի և Հայի մէջ և գտնում է, որ ինչպէս առաջինը միշտ հակուած է զէպի խաբէութիւն, այնպէս էլ երկրորդը հակուած է զէպի ազնութիւնը*: Հայերին Հրէաների հետ մի այլ կողմով համեմատել է և Հաքստհաուզէն: Ինչպէս որ Հրէաներն 2000 տարի շարունակ առանց քաղաքական ուժի իրար հետ կապուած մնացին կրօնի պահպանութեամբ, որ նոցա համար, ասում է նա, ազգութեան պահպանութիւն է նշանակում, այնպէս էլ Հայերը կրօնի պահպանութեան մէջ տեսնում են սկիզբն ու հիմն ազգային հաստատութեան:

Հաքստհաուզէն առանձին իմն ուշադրութիւն է դարձնում առհասարակ այն հանգամանքի վերայ, որ Հայերի մէջ շատ ամուր է ներքին ազգային միութիւնը, չնայելով որ նոքա ցրուած են աշխարհի զանազան կողմերում. ոչ մի տեղ, ասում է, նոքա չխառնուեցան այն օտարների հետ, որոնց մէջ ապրում էին. Հրէաների նման կրօնի վերայ ամուր մնալով, Հայերը նոցանից գերազանցեցին սակայն այն բանով, որ պահպանեցին շատ մեծ սէր զէպի իրենց բուն երկիրը. որի մէջ է և նոցա կրօնական կեդրոնը, ս. Էջմիածինը** ամէն մի հայ, ասում է, իրեն պատիւ և փառք է համարում մի յիշատակ ունենալ Էջմիածնում, և այլն:

Հայոց Մայր Աթոռում Հաքստհաուզէնի վերայ մեծ ազաւորութիւն թողեց այն, որ Մայր եկեղեցու աւագ դրան մօտ տեսան անգղիական զեստան Մակ-

դոնալդի շիրիմը. այդ երևոյթը նորան համոզեց, որ Հայերը տոգորուած են լայն ներողամտութեան ոգով և չեն ցոյց տալիս կրօնական մոլեռանդութիւն: Նա համոզուած է միևնոյն ժամանակ, որ Հայոց ազգը կոչուած է քրիստոնէութեան և քաղաքակրթութեան տարածող լինել Արևելքում շնորհիւ, իհարկէ, այն հանգամանքի, որ այդ ազգը ցրուած է աշխարհի ամէն կողմերում, ինչպէս Հաքստհաուզէն է որոշում, «Մարօկ-կոյից մինչև Չինաստան» և միևնոյն ժամանակ նորա բոլոր անդամները փոխադարձ սերտ կապերով կապուած են իրար հետ և կազմում են մի ամբողջ ազգային միութիւն: Հաքստհաուզէնի այս տեսութիւնը կրկնում է և անգղիացի ուղևորն և հրապարակաօրն Ջէմս Բրայս, երբ գրում է թէ անկարելի է Հայոց ազգի համար չգուշակել մի երջանիկ ապագայ:

Եւրոպացոց առ հայերն ունեցած ջերմ համակրութեան բնորոշ արտայայտիչներ են այն համեմատութիւնները, որ նոքա անում են հայի էութիւնը որոշելու ժամանակ. ամերիկացի միսիօներն Դուայթ* ասում է, որ Հայերն Արևելքի անգլո-սաքսերն են, Ֆրանսական քերթողն և քաղաքագէտն Լամարտին ասում է, որ Հայերն Արևելքի զուեցերիացիք են, իսկ մի այլ Ֆրանսացի, հմուտ հայագէտն Դիւլօրիէ կարծում է, որ աւելի ուղիղ կըլինէր Հային համեմատել հոլանդացու հետ:

Այս ամենն, անշուշտ, այն է ցոյց տալիս որ Եւրոպացի հանճարներ և մտածող գուլիներ Հայի և հայկականի մէջ որոնել և գտել են միշտ մի հաճելի զիծ, մի նմանութիւն, որը կրկնում է եւրոպացի այլ և այլ ազնիւ ցեղերի մէջ:

Այդ է, անշուշտ, մղիչն և այն ոգևորութեան, որ ԺԹ. դարու զբաղանդութեան մէջ նկատելի է Հայի և իւր հայրենիքի վերաբերութեամբ: Այդ ոգևորութեան

*) տ. Hum. Essay XXI.

**) Հայերի բարեմասնութիւնը դրուատող գերմանացի ուղևորը ս. Էջմիածնի վանքում ընդունելութիւն չգտաւ, նա պատահեցաւ Յովհաննէս կաթողիկոսի մահից յետոյ. տեղապահ Բարսեղ արքեպիսկոպոսը մինչև անգամ թոյլ չտուեց բանալ նորա առաջ մատենադարանի դռները, պատճառելով թէ բանալին կորած է:

*) Dwight.

**) տ. Lamartin.

***) տ. Dulaurier.

պերճախօս յայտարարներէց մէկն էր մօտ 50 տարի առաջ ժիլ զօրապետի* ազնիւ բացազանշութիւնը. «Հայաստան, մեծ անուն, մեծ յիշատակ անցեալ ժամանակներէ, մեծ տարր մի նոր ապագայի: Ո՞ր գիտէ թէ յիսուն տարուայ մէջ ի՞նչ է լինելու այդ երկիրն, ուր օր աւուր աճում է հայ ազգը, սերունդ տոկուն և լի ապագայով»:

Այսքանս թնյ բաւ համարուի իբրև մի հակիրճ պատկերացումն այն զաղափարի, որ ունեցել են ժ.թ. դարում եւրոպացիք հայի բարոյական և մտաւոր նկարագրի մասին: Մենք հեռու ենք կեղծ լաւատեսութիւնից, և մեզ համար միւլթարականը միայն այն է, որ այդ ամէնն արդէն պատկանում է պատմութեանն և հայոց նոր սերունդը միջոց ունի աւելի հանգամանօրէն ծանօթանալու անցեալի թողած յիշատակներին և քաղելու ինչ որ իրեն հոգեւոր կեանքի ապահովութեան համար բարւոք է: Մեզ մնում է միայն վերջ դնել այստեղ մեր համառօտ տեսութեանն այն հաստատուն յուսով, թէ մեր փանաքի աշխատութիւնը կը հանդիսանայ գէթ մի թեթև մղիչ աւելի լուրջ և աւելի մանրամասն ուսումնասիրելու այն ամէնն, ինչ որ այնքան ուշադրութեամբ և եռանդով արել են հայի համար եւրոպացի գիտուն գլուխները:

*) տ. Gile.—տ. նաև Հայր և Հայաստանը եր, 39.

Հեղինակների ցանկը ժամանակագրական կարգով 1211—1800 թ.

1211 Willebrandt.	1630 Bambus.
1253 Rubruk.	1636—1664 Tavernier.
1271 Marco Polo.	1640 Philippi.
1316 Odaricus.	1645 Galanus.
1322 Mandeville.	1646 Govea.
1330 Jordanus.	1647 La Boulaye.
1394 Schildberger.	1653 De la Rue
1405 Clavijo.	1653 Rhodes.
1436 Barbaro.	1656—1723 Villott
1473 Contarini.	1658 Pouillet.
1483 De Beauvais	1660 Mans.
1538 Postellus.	1664—1681 Chardin.
1539 Theseus.	1664—1737 Lucas P.
1548 Bibliander.	1667 Figverod.
1550—1582 Newberie.	1669 Castellus
1556 Thevet.	1670 Fraciscus.
1558 Gessner.	1671 Morery.
1572 Reineccius	1671 Chinon.
1582 Rauwolf	1672 Dapper.
1583 Zenó.	1675 Poser.
1588—1593 Baronius.	1677 Melton.
1600 Cartwright.	1690—1777 Villefroy
1604 Tectander.	1694 Careri.
1610 Sandys.	1694 Fleurian.
1621—1624 Poser v.	1695 Sanson.
1622 Struys.	1699—1702 Schillinger.
1624—33 Rivola.	1700—1702 Tournafort.

1700—1717 La Croz.	1754 Corsinus
1710 Ricauts.	1756 Antonellus.
1711 Schröder.	1759 Tromler.
1723 Brenner.	1759—1798 Mansi.
1726 Celsjusz.	1781—1783 Reineggs.
1728 Ducerceau.	1782 — 1787. Ferrières-
1728 Vaillant.	Sauv.
1732 Olearius.	1784 Amadutius.
1732 Le Bruin.	1784 Stuck.
1732 Loredano.	1784 Wahl.
1736 Whistonj.	1786 Serpos.
1737 Leandro.	1787 Ohson.
1740 Krusinski.	1787 Gùldenstädt.
1740 Lequien.	1787 Bell
1744 Baer.	1788 Forster.
1745 Valle.	1789 Sainte Croix
1748 Otter.	1790 Sestini.
1753 Hanway.	1797 Jackson.
1754 Fröhlich	

Abbot K. E. Notes of a tour in Armenia in 1837.

v. Journ. R. geogr. Soc. XII, 270—220. London 1841.

Abich H. Geognostische Reise zum Ararat und Verschüttung des Thales von Arguri 1840.

v. Monatsber. üb. d. Verhandl. v. Gesellsch. d. Erdkunde Berlin 1847.

Sendschreiben an A. von Humboldt über das Erdbeben von Arguri, 1845.

v. Ephemeriden d. geogr. Gesellsch. zu Berlin.

Ueber die Natronseen auf der Araxesebene 1846—1849.

Meteorologische Beobachtungen in Transkaukasien 1848—1850.

v. Bullet. et Mémoires de l'Acad. Sc. St. Peterbourg. Die Besteigung des Ararat 1845.

v. Baer und Helmersen's Beiträge zur Kenntniss russisch. Reiches, 1849 St. Petersburg.

Geologische Skizzen aus Transkaukasien (Arm. Plateau) 1846.

Meteorolog. Stationen in Transkaukasien 1848.

Ueber die geologische Natur des armenischen Hochlands. Festrede mit einem orograph. Bildes. Dorpat 1843.

Sur les ruines d'Ani. Extrait d'une lettre adressée à M. le président de l'Acad, sous la date de Tiflis le 30 Janv. 1845".

v. Bullet. hist. phil. t. II. 1845.

Die Besteiguug des Ararat am 29 Juli 1835.

v. Beiträg. z. Kenntniss des russisch. Reiches. t. XIII. 1849.

Hauteurs absolues du système de l'Ararat.

Observations sur le mont Ararat.

Notices explic. d'une vue du cône de l'Ararat.

v. Bullet soc. geogr. Paris 1850—1851.

Meteorolog. und klimatolog. Bericht in Transkaukasien. 1850.

Soda der Araxesebene, 1850.

Derniers tremblements de terre dans la Perse septentrional et dans la Gaucase (Urmi et Ararat) 1855.

Schwefelreiches Tufgestein in der Thalebene von Dyadin 1855.

Tremblement de terre à Tbériz en 1856" 1857.

Recherehes geolog. en Transcaucasie, 1859.

v. Bullet. phys. mathem. de l'Acad. d. Sc. St. Peterbourg.

Vergleichende chemische Untersuchungen der Wässer des Kaspischen Meeres, des Urmia und Wansees, 1856.

Das Steinsalz und seine geolog. Stellung in russisch. Armenien 1856.

v. Mémoires de l'Acad, d. Sc. St. Peterbourg.

Clymatology of the Caucasus, 1851.

v. Journ. of R. geogr. Soc. London.

Vergleichende geologische Grundzüge der kaukasischen, armenischen und nordpersischen Gebirge, Prodrum einer Geologie der kaukas. Länder. St. Petersburg 1858.

v. Memoirs de l'Acad. d. St. Petersburg.

Salzsee von Urmiah, 1854.

Letter to Herr Ritter, Sept. 1859.

Letter to Herr Rose, Jan. 1860.

v. Zeitschr. deutsch. geolog. Geschl. Berlfn.

„Geologische Beobachtungen auf Reisen zwischen Kur und Araxes, 1867.

„Communication sur divers phénomènes, volcan de Tandurek, géologie du lac d'Ourmiah, 1863.

v. Bullet. de la Soc. geolog. de France, Paris, 1864.

Voyage en Georgie, en Turquie, en Perse, 1862 (Tandurek Dag).

v. Bullet. de la soc. geolog. de France Paris, 1864.

Erdbeben, vulkanische Erscheinungen u.

s. w. in kaukas, Ländern, 1869“.

v. Mittheil k. k. Gesellsch. in Wien.

Fulguriten in Andesit des kleinen Ararat.

v. Sitzungsber. Acad. Wissensch. Wien 1869.

„Zur Geologie des südöstlichen Kaukasus. (Gletscherende in der Jacobschlucht am Grossen Ararat)“.

v. Bullet. Acad. Sc. St. Petersburg. 1866.

Der Ararat in genetischer Beziehung.

v. Zeitschr. deutsch. geolog. Gesellsch. Berlin 1870.

Die armenisch—georginische Trachyte 1869

v. Verhandl. k. k. Reichsanstalt in Wien.

Ueber den Vulkan Quellen des Euphrat (Tandurek bei Diadyn).

v. Peterm. Mittheil. Gotha 1871.

Reihen—Vulkangruppe des Abul, u. s. w. 1874.

Mittheilungen aus dem Kaukasus, 1877.

Hügel bei Digala am Ourmiah—See, 1879.

v. Verhandl. k. k. Reichsanstalt in Wien.

Ein vermeintlicher thätiger Vulkan an den Quellen des Euphrat (Tandurek-Dagh), 1870.

v. Bullet. soc. imp. des naturalistes, Moscou.

Ueber die Lage der Schneegränze und die Gletscher der Gegenwart in Kaukasus, 1877. (Gletscher Arkuri).

v. Bullet. Acad. Sc. St. Petersb. 1878.

Geologische Forschungen in den kaukasischen Ländern;

1 Th. Eine Bergkalkfauna aus der Araxesebene bei Djulfa in Armenien. Wien 1878.

2 Th. Geologie des armen. Hochlandes. 1. Westhälfte mit Atlas, Wien 1882.

3 Th. Geolog. d. arm. Hoclandes, 2. Osthälfte mit Atlas, Wien 1887.

Cyclus fundamentaler Höhenmessungen auf dem armenischen Hochlande, 1880.

v. Bullet. phys. mathém. de l'Acad. Sc. St. Petersb.

Höhen auf dem Wege von Erzérum nach Olti und Artvin.

v. Verhandl. Cesellsch. Erdkunde, Berlin 1884.

Aus den kaukas. Ländern: Reisebriefe, herausgegeben von Frau Abich, Wien, 1896. 2. vol.

Acoluthus Andreas. Աբղիու հայերէն id est: Abdias Armenus quo cum analysi vocum armenicarum grammatica, et collatione versionis armenicae cum fñntibus aliisque, maximam partem orientalibus versionibus exhibetur, Primum in Germania specimen characterum armenicorum. In celeberrima Academia Lipsiensis procuratorum a M. Andrea Acolutho Vratislav, siles, Anno Epochae Armen. 1129. MCXXIX. Messianae BDCXXC. Lipsiae, Tipès Justini Brandi—(1680), v. Unschuldige Nachrichten 1762 Stuck IV.

Adelung. J. Ch. Mitridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vaterunser als Sprachenprobe in beinahe fünfhundert Sprachen und Mundarten. Fortges. von J. S. Vater. 4 Thl. 6 Bde. Berlin 1806—1817.

Ainsworth, W. F. Travels and researches in Asia Minor, Mesopotamia, Caldea and Armenia, 2 vol. London, 1842.

A personal narrative of the Euphrates Expedition. London, 1888.

Notes on a Journey from Kaisariyah by Malatiyah to Bir or Biredjik in May and June 1839.

v. Journ. Boy Geoggr. Soc. 1841.

Travels in the track of the Ten Thousand Greek being a geographical and descriptive account of the Expedition of Cyrus and of the retreat of the ten thousand Greek as related by Xenophon. London. 1844. 2 vol.

The Sources of the Euphrates.
v. Geog. Journ. IV. London 1875.

Allen T. G. and Sochtleben W. L. Across Asia on a Bicycle (ascended Ararat Joly 1891), New York 1894.

Amadutius Alphabetum armenum cum oratione dominicali. Romae 1784.

Antonellus Nicol. Jacobi, episcopi Nisibeni sermones cum praefatione, notis et dissertatione de ascetis, arm. et lat. Romae 1756.

Argyll, (duk of). Our responsibilities for Turkey, Facts and Memorie of forty years, London 1896.

Aschguard K. S. Les Armeniens de la Turquie (rapport du patriarche arménien de Constanstnople à la Sublime Ports. Trad. d'armen. Pari 1877.

Aucher-Eloy P. R. M. Relation de voyage en Orient de 1830 a 1838, Revues et annoteés par M. Comte Jaubert 2 vol. Paris, 1843.

Baer Theoph. Siegfried Historia Osrhoëna et Edessena ex numis illustrata, in qua Edessae urbis, Osrhoëni regni, Abgarorum regum, praefectorum graecorum, Arabum, Persarum, comitum Francorum, successiones, fata res aliae memorabiles, a prima origine urbis ad extrema fere tempora explicantur. Petropoli 1744.

Baer K E. Der alte Lauf des armenischen Araxes, 1857.

Baker G. P. Ascent of Ararat.
v. Alpine Jour. London 1876.

Bapst G. Un voyage au Caucase.
v. Moniteur Univ. Paris 1883, Aug.

Barbier de Meynard. Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes etc. Paris, 1891.

Barkley, H. C. A ride trough Asia Minor and Armenia. London 1891.

Barnum H. N. Scenes in Armenia and Mesopotamia.

v. Amer. Miss. Herold. Boston—1888.

The Kusul-Bash Koords.

Bartholomei, F. Lettres numismatiques et archeologiques relatives à la Transcaucasie. St. Petersbourg 1859.

Bartholomae, Chr. Beiträge zur armenischen Lautlehre.

v. Beitr. z. Kunde d. indogerm. Spr. Bd. 20 H. 3. 1886.

Basset R. Les anciens chants historiques et les traditions populaires de l'Arménie.

v. Rev des traditions popul. Paris 1896.

Baumgartner A. Dr. M. Lauer und das zweite Buch des Moses Chorenatzi, Leipzig 1885.

Ueber des Buch „Die Chrie“

v. Z. D. M.G. 1886. XI.

Armenia.

v. Pauly's Reaalencyklop. d. klacs. Alterthumswissensch, Neue Bearbeitung, Bd. II. Stutgart, 1896.

Bayern F. Kaukasische Cräberfelder.

v. Zeitschr. für Ethnol. Jg. 15.—Verhand. Berl. anthropol. Gesellsch. 1883 Mai 19.

Belck, W. Archäologische Forschungen in Armenien.

v. Z. F. Ethnol. XXV 1193.

Untersuchungen und Reisen in Transkaukasien, Hoch-Armenien und Kurdistan.

v. Globus, LXIII, 1893.

Die Niveau-Schwankungen des Geokschai-Sees.

v. Globus, LXV. 1894.

Das Reich der Mannäer.

v. Vrhndlg. d. Berliner Anthropol. Gesellsch. 1894 Nov.

Belck W u. Lehmann C. F. „Reisebriefe. Armenische Expedition 1898—1899.

v. Mitteil. geogr. Gesellsch. Hamburg 1898.—Verhandl. Berl. Gesell. Antropol. 1899.—Zeitschr. Ethn, 1899.—Sitzungsber. k. preuss. Acad. Wissen. Berlin 1899 u 1900.—Nachricht. Gesellsch. Wissensch. Göttingen, 1899. etc.

Bell K. Reisen von Petersbourg in verschiedene Gegenden Asiens nach Persien, Sina u, s. w. nebst dessen kurzer Nachricht von

dem Zug nach Derbent in Persien unter Peter dem Grossen im Jahre 1722, Aus dem Englischen. Hamburg, 1887“.

Bell M. S. Reconnaissances in Mesopotamia: Armenia, Kurdistan und Azerbaijan, Simla, 1,889 Around and about Armenia.

v. Scot. ggr. Mag. VII 3. 1890 Edinburg.

Bellaud M. «Փորձառութիւն հայկական լեզուին» Essai sur la langue arménienne par M. Bellaud, docteur en médecine. Paris, 1812, de l'ère arménienne 1261.

Bemodus Matth. Ormianskie nabozenstwo y wziwanie ludzi narodu tego Zaznego do jednoci w wiezze y w Milosci kosciola S. katholiesiego Rzymiskiego, napisane od. X. Matheuza Bem-busa soc. Jesu. w Krakowie 1630.

Benjamin S. G. W. The Armenians and the Porte.

v. Atlantic Monthly, Boston 1891.

Bent J. T. The two capitale of Aramieni (Sis and Etchmiadzin).

v. Eastern and Western Rev. London 1892.

Traves among the Armenians.

v. Contemporary Rev. London 1896.

Notes on the Armenian in Asia Minor.

v. Journ. Manch. Geogr. Soc. Manchester 1890/96.

Benzelium.

v. Brenner.

Beral M. E. Notes sur les mines de plomb argentifère de Balgar—dagmahden, Kulek—mahden et Bareketly; Extraites d'un rapport adressé au gouvernement Ottoman, à la suite d'une mission accomplie dans le Taurus Cilikien pendant l'été de 1864. Constantinople 1865.

Berens K. Zwei Besteigungen des Ararat im Jahre 1835. Zweite Besteigung. St. Petersburg 1838.

Berg K. v. Die Ruinen der armenischen königsstadt Ant.

v. Vom Fels zum Meer 1885 Nov.

Berger. Wilh. Beiträge zur armenischen Folklore. Unedirte Redensarten u. Sprachwörter aus Türkisch—Armenien. Transcribte Originaltexte nebst Verdeutschungen. Kolozsvár. Sumptibus Editoris „Actum Comparationis Litt. Universarum“. 1883.

Bergeron. Voyages faites en Asie Mineur. Hage 1735.

Berlin. Extrait de Journal d'une voyage de Paris à Erzerum.

v. Journ. Asiat. 1852.

Bernhard, Z. Die Grausamkeiten der Russen in Bulgarien und Armenien im Jahre 1877. Berlin 1878.

Bernoville, B. Notes d'un voyage du Caucase. v. Rev. cathol. de Bordeaux, 1883 Oc.

Besse, J. Ch. de. Voyage en Crimée, au Caucase, en Géorgie, en Arménie, en Asie Mineure et à Constantinople en 1829 et 1830. Paris 1838.

Bianchi, A. Viaggi in Armenia, Kurdistan e Laristan. Milano 1863.

Bianchini P. The Armenian Liturgy with European musical notation, in Armenian, English, French and Italian, vice 1876.

Bibliander (Buchmann). De communi ratione omnium literarum et linguarum. 1548 Tiguri.

Bilotti C. A ride through Western Asia, London 1897.

Biliotti, A. Report on the existing waggon road from Trebizond to Erzerum and its extension to Tabriz.

v. Bluebook, Nr. 4026. London 1884.

Binder, H. Au Kurdistan, en Mésopotamie et en Perse. Illustré de 200 planches et dessins dans le texte et 1 Carte. Paris 1887.

Bischoff Ferd. Ueber das alte Recht der Armenier in Polen. 1854. Wien,

v. Oesterreich. Blätter für Literatur; Beiträge zur Wiener Zeitung 1857 No. 28, 33, 37, 39.

Das alte Recht der Armenier in Lemberg, Wien 1862.

Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg, Wien 1864.

Bishop, J. B. Journeys in Persia and Kurdistan. London. 1889.

The Shadow of the Kurd.

v. Gentempory 1896.

Blau, O. Die Stämme des nördlichen Kurdistan.

v. Z. D. M. Leipzig 1858.

Ueber Rechtschreibung und Deutung Türkischer Ortsnamen, namentlich in Klein-Asien.

v. Peterm. Mittheil. 1862.

Commerzielle Zustände Persiens, aus den Erfahrungen einer Reise 1857.

Brief von Erzerum.

v. Z. D. M. G. Leipzig 1857.

Von Urmia-See nach dem Van-See.

v. Peterm. Mitth. 1863 Gotha.

Blau, O. Die Herren von Sophene und deren Münzen. 1877.

v. Numismatische Zeitschrift, IX. 1.

Bluhm J. Routen in türkisch Armenien.

v. Zeitschr. Allgem. Erdkunde, Berlin 1864.

Bodenstedt, F. Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Ein Beitrag zur neuesten Geschichte des Orients. Frankfurt a. M. 1848.

Do. Zweite gänzlich umgearbeitete und durch eine Abhandlung über die orient. Frage vermehrte Auflage. 2 Bde. Berlin 1855.

Die Einführung des Christenthums in Armenien. Berlin 1850.

Tausend und ein Tag im Orient. 3 Bde. Berlin 1865.

v. do, Berlin 1850, 1853/54 u. 1859.

Bopp, Fr. Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Send, Armenischen, Georgischen, Lateinischen, Littauischen, Altslavischen, Gotischen u. Deutschen. Berlin 1856—1861.

Boré Eugène. Elegie auf die Eroberung Constantinopels durch die Osmanen im J. 1453 von Abraham von Angora.

v. Nouveau Journal Asiatique, Mars 1835.

De l' Arménie.

v. Journal Asiatique, Mars 1836.

Le Couvent de St. Lazare à Venise Paris 1837.

Memoire d'un voyageur en Orient. 2 vol. Paris 1840.

L'Arménie. Paris 1842.

v. Univers Pittoresque.

Kalkantouni Moise, Histoire des Agovans, extrait et traduction du manuscrit arménien, par E. Boré.

v. Journ. de l'Institut, № 136, 1847.

Annal des Voyages, 1848, t. II. Avril.

Correspondences et mémoires d'un voyageur en Orient, 1837/40 Paris 1840.

1002
8384

Borne G. Der Jura am Ostufer des Urmia-Sees, Halle 1891.

v. **Borrell H. P.** Restitution à Hethoum I. et à Isabelli, sa femme, d'une médaille attribuée par Sestini à Hethoum et Leon III rois d'Arménie.
v. Revue Numismatique, Paris, 1845.

Botta P. E. Mémoire de l'écriture cuneiforme assyrienne, Paris 1848.
v. Flandin.

Brandt, A. Von den armenischen Alpenseen.
v. Briefe an den Herausgeber d. Zoolog. Anzeiger, 2 Jhrg. 1879, 3 Jhrg. 1880.

Brant J. Notes of a Journey through a part of the Sommer of 1838.
v. Journ. Roy. Geog. Soc. 1841. vol. X. London.
Journey through a part of Armenia and Asia Minor 1835, London 1836.

Brenner Henr. et Benzelum Er. Epitome commentariorum Moysis Armeni, de ortu et regibus Armenorum et Parthorum, item series principum Iberiae et Georgiae, cum notis et observationibus Henrici Brenneri, accessit ejusdem epistola ad plur. reverend. et celeberrim. doct. Ericum Benzelum de praesenti stata quarandam gentium orientalium. Stockholminae, 1723.

Brockelmann, C. Die griechischen Fremdwörter im Armenischen.

v. ZDMG. Bd. 47.—1893.

Brosset Marie Félicité. Description des principaux fleuves de la Grand-Arménie, d'après le Djihan-Numa, de Kéatib-Tchélibi, par Am. Jaubert, avec la traduction d'un fragment arménien du docteur Indjidjian.

v. Journal Asiatique 1833 I. Serie, TXII.

Monographie des monnaies arméniennes. St. Petersbourg 1837.

v. Bull. T. V.

Explication des diverses inscriptions géorgiennes et grecques. Avec II pl. lith. St. Petersb. 1838.

v. Mémoires VI. Sér. T. IV.

Note sur les inscriptions arméniennes (sur des tombeaux) de Bolgharis. St. Petersb. 1838.

v. Bullet T. III.

Projet d'une collection d'historiens arméniens inédits. St. Petersb. 1840—1841.

b. Bull. T. VIII et IX.

Rapport sur la lettre (de M. Abich) précédante. St. Petersb. 1845.

v. Bullet T. II.

Ouvrage de Malakia-Abéga, ou Malakia-le-Moine, traduit par M. Brosset. St. Petersb. 1851.

v. Addition et éclaircissements à l'Histoire de la Georgie depuis l'antiquité jusqu'en 1469 de J. C. par M. Brosset.

Notice sur la plus ancienne inscription arméniennes connue. Appendice avec I pl. lith. St. Petersb. 1858.

v. Bullet hist. phil. TXIV. Mém. asiat. T. III.

De quelques inscriptions arméniennes re-

marquables au point de vue chronologique. Avec I pl. lith. St. Petersb. 1859.

v. Bull. T. I. Mèl asiat. T. III.

Les Ruines d'Ani, capital de l'Arménie sous les rois Bagratides au X. et XI. s. Histoire et description. St. Petersb. 1860--1861. I. Partie; Description avec un atlas de 24 pl. lith. 1860. II. Partie: Histoire avec un atlas de 21 pl. lith. 1861.

Examen critique de quelque passages de la description de la Grand-Arménie du P. L. Alichan, relatifs à la topographie d'Ani. St. Petersb. 1861.

v. Bull. T. IV. Mèl. asiat. T. IV.

Listes chronologiques des princes et métropolitains de la Siounie, jusqu'à la fin de XIIIème siècle. St. Petersb. 1861.

v. Mèl. asiat. T. IV.

Notices sur 1. historien arménien Thomas Artzrouni, X. 5. St. Petersb. 1862, 1863.

v. Bull. T. V. VI.

Analyse critique de la Всеобщая История de Vardan. Edition princips de texte arménien et traduction russe par M. N. Emin. St. Petersb. 1862.

v. Mémoire VII sér. T. IV. N. 9.

Rapport sur diverses inscriptions, recueillies par M. Jules Kästner et Ad. Bergér. Avec I pl. St. Petersb. 1864.

v. Bull. T. VII.

Histoire de la Siounie, par Stéphanos Or-

belian, traduite de l'arménien par M. Brosset. St. Petersb. 1864--1866.

Etudes de chronologie technique. 1868. St. Petersb. I. Partie.

v. Mémoires VII sér. T. XI N. 13. 18.

Etudes sur l'historien arménien Oukthanés, X, s. St. Petersb. 1868.

v. Bull. T. XIII. Mèl asiat. T. VI.

Histoire chronologique, par Mkhitar d'Airivankh, traduit de l'arménien sur la manuscrit de Musée asiatique, St. Petersb. 1869.

Etude sur l'historien arménien Mkhitar d'Airivankh St. Petersb. 1869.

Notice sur l'historien arménien Mkhithar d'Airivankh.

v. Mèl asiat. T. IV.

Sur l'histoire composée en arménien par Thomas Artzrouni, traduit en français, St. Petersb. 1870.

v. Mèl asiat T. VI.

Collection d'historiens arméniens, T. I. 1874. St. Petersb:

Arakel de Tauriz, XII, Siècle Livre d'histoire.

Thoma Artzrouni, Histoire des Artzrouni.

Johannes de Dzar. Histoire d'Aghowanie.

Collection d'historiens arméniens T. II. 1875. St. Petersb.

Zakharia Gabontz. Mémoires historiques sur les Sofis.

L'histoire de David-beg de Siouni.

Esaia patriarch de Karabagh. L'histoire du pays des Aghorans.

Abraham-Katholikos, L'histoire de événements sous le règne de Nadir schah.

Samuel d'Ani Tables chronologiques.

Souvenir d'un officier ayant servi dans le Caucase.

Deux historiens arméniens: Kirakos de Ganzak, XIII. s. Histoire d'Arménie, Oukhtanés d'Ourha, X. s. Histoire en trois parties, St. Petersb. 1871.

Sur l'histoire ancienne de l'Arménie d'après les textes hiéroglyphiques et cunéiformes. St. Petersb. 1872.

v. Bull. T. XVI. Mém. asiat. T. VI. livr. 3 et 4.

Samuel d'Ani. Revue générale de sa chronologie. St. Ptsb. 1873.

v. Bull. T. XVIII. N. 4.

Le prétendu Masque de fer arménien ou Autobiographie d'Avedik, patriarche de Constantinople, avec pièces justificatives officielles.

v. Bull. T. XIX. XX.

Revue de littérature historique de l'Arménie. St. Ptsb. 1876.

v. Bull. XIII. 2.

Sur deux rédactions arméniennes, en vers et en prose, de la légende de Saint Baralam et Joasaphat, St. Ptsb. 1878.

v. Bull. T. XIV.

Notice sur un manuscrit arménien nouvellement acquis pour la Bibliothèque impériale publique. St. Ptsb. 1879.

v. Mém. asiat. T. VIII. livr. 4.

Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie en 1847/48. 3 vol. St. Ptsb. 1849/51 avec XXV planches et un atlas.

Catalogue de Bibliothèque d'Etchmiadzin, St. Ptsb. 1840.

Détails sur le droit public arménien, extrait du code géorgien du roi Wakhtang.

v. Journ. Paris 1832.

Notices sur deux inscriptions (Armavir).

v. Bullet. Acad. Sc. 1869 St. Petersbourg.

Examen critique de la Description de la Grande Arménie du P. Alichan, rel. à la topographie d'Ani.

v. Bullet. Acad. Sc. 1862. St. Petersbourg.

Note sur le village arménien d'Acorhi et sur le couvent de St. Jacques.

v. Bullet. Acad. Sc. 1841 St. Petersb.

Variétés arméniennes.

v. Bullet. Acad. Sc. 1877. St. Petersb.

Revue de la littérature historique.

v. Bullet. Acad. Sc. 1877 Tt. Petersb.

Voyage de P. Sargis Dchalalians dans la Grande Arménie.

v. Bullet. Acad. Sc. 1859 St. Petersb.

Brown W. G.

v. Walpoole.

Browski L. E. Der obere Tigris.

v. Globus, 1888 Brunswik.

Bruin.

v. Le Bruin.

Brunnhöfer H. Ueber den Sitz der Indogermanen. Basel 1884.

Urgeschichte der Arier in Vorder--und Central-Asien. Untersuchung über d. Schauplatz d. Rigveda u. Avesta. 3 Bde, 1893.

Culturwandel und Culturverkehr. Leipzig 1891.

Vom Aral bis zur Ganga. Historich-ethnol. u. geograph. Skizzen zur Urgeschichte. Leipzig 1892.

Bryce, J. Ascent of Ararat.

v. Alpine Journ. London 1877.

Transkaukasien und Ararat: being notes of a vacations tour in the autumn of 1876. London 1878.

On Armenia and Mount Ararat.

v. Proc. Geogr. Soc. London 1878. vol. XXII.

The Armenian Question.

v. The Century, New York, 1895.

Bugge Sophus. Beiträge zur etymologischen Erklärung der armenischen Sprache. Christiana 1889.

Etruskisch u. Armenisch. Sprachvergleichende Forschungen. Reihe I. Christiana 1890.

Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache.

v. Kuhn's Zeitschr. XXII., 1891.

Beiträge zur etymologischen Erläuterung der armenischen Sprache.

v. JF. I. 1892.

Buhse, D. Eine Reise durch Transcaucasien und Persien in den Jahren 1847/49. Berlin.

Vorläutiger botanischer Bericht über meine Reise durch einen Theil Armeniens 1847.

v. Bullet. Acad. Sc. 1848 St. Petersburg.

Bukowski, G. V. Reiseberichte aus Kleinasien.

v. Anzeiger d. k. k. Acad. d. Wiss. Wien 1890.

Kurzer Vorbericht über die Ergebnisse der in den Jahren 1890 u. 1891 im südwestlichen Kleinasien durchgeführten geologischen Untersuchungen.

v. Stzber d. k. k. Acad. d. Wiss. Wien 1892.

Geologische Forschungen im westlichen Kleinasien.

v. Verhandl. d. k. k. geolog. Reichsanstalt. 1892.

Burckhardt Review of Carrière's Légende d'Abgar.

v. Byzant. Zeitschr. Leipzig 1897.

Burgin G. B. My visit to Armenia.

v. Quiver, London 1897.

An Armenian Wedding.

v. Chambers's Journ. Edinburgh 1896.

The Armenian at Home.

v. Cassell's Family Mag. London 1897

Busse, J. H. Artemis von Wagarschapat am Gebirge Ararat; Leidensgeschichte seiner Jugend, seine Entweichung, sein Zug mit der russischen Armée nach Persien und zurück nach Russland; aus dem Armenischen ins Russische übersetzt vom Verfasser aus dem Russischen mit einer Einleitung über Geographie, Geschichte, Religion und Literatur von Armenien, Halle. 1823.

Butyka, D. Les Kourdes de l'ouest et leur pays dans les contrées situées au nord ouest de la Turquie asiatique.

v. Bull. Soc. Hongr. Geogr. 1892.

Das ehemalige vilayet Deressim.

v. Mitth. k. k. geog. Gessellsch. Wien 1892.

Meine Reise von Kharput nach Diarbekir,
1881.

v. Deutsche Rundschau für geogr. Wien 1893.

Cahun, L. Excursions sur les bords de
l'Euphrate. Paris 1884.

Cappelletti Giuseppe. Epistola pastoralis s. Ner-
setis Clajenis Catholici Armeniorum ad univer-
sam Haicanum nationem cujus regimen ipsi a
Deo fuit commissum. Quam ex armenio lati-
nitate primum donatam, typis P. P. Mechitaris-
tarum in insula S. Zazari. MDCCCXXIX.

Sancti Nerssetis Clajenas Armeniorum Cat-
holici opera, nunc primum ex armenio in lati-
num conversa, notis illustrata; Venetiis, typis
P. P. Machitharistarum in insula S. Zazari.
MDCCCXXXIII.

Eliséo, storico armeno del quinto secolo.
Nello Tipographia dé Alvisopoli. 1840.

Mose Corenese. storico armeno del quinto
secolo, Venezia G. Antonelli, 1841.

L'Armenia, Firenze 1841. 3 vol. (2 Karte).

Ancient Armenia, Turin 1841. 3 vol.

Geographical description of ancient Arme-
nia, Venice 1822.

Careri, C. Gli Armeni nella questione d'O-
riente.

v. Società africana d'Italia, Napoli, 1884 Febr.

Giro del Mondo. (Trebizond, Erzerum, Kars.

Erlvan, Nakhichevan Naples, 1699), 7 vols.

Carrière A. Inscription d'un reliquaire armé-
nien de la collection Basilewski, publiées et
traduites par A. Carrière, avec 2 planches. Pa-
ris. 1883.

v. Mélanges Orientaux. Ecole spéciales langues
orient. viv. 1883

Grammaire arménienne traduit, revue et
augm. d'une chrestom. et d'un glossaire. Paris
1883.

v. Lauer.

Une version arménienne de l'histoire d'As-
senneth.

v. Nouveaux mélanges orientaux. 1886.

Un ancien glossaire latin-arménien. Paris
1886.

Felix Néve. L'Arménie chrétienne.

v. Revue de l'histoire de relig. 1887 mat-juin.

La correspondance apocryphe de Saint Paul
et des Corinthiens, ancienne version latine et
traduction du texte arménien. Paris 1891.

v; Rev. de thed. et de philos. XXIV.—Theol, Lit.-
Ztg. 1892.

Moise de Khoren et les généalogie patriar-
cals. Paris 1861.

v. Rev. hist. rel. XXV s. 387.

Nouvelles sources de Moise de Khoren.
Vienne. 1893.

Nouvelles sources de Moise de Khoren.
Vienne 1894.

„La légende d'Arménie dans l'histoire d'Ar-

ménie de Moïse de Khoren. Paris 1895.
v. Extrait du Centenaire de l'Ecole des langues orientales vivantes.

I. Les archives d'Edesse. II. Le livre de Lérubna (Laboubnaia). III Introduction de la légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie. IV. Le récit de Moïse de Khoren.

Castellus Edmundus. Lexicon Heptaglotton hebraicum, chaldaicum, syriacum, samaritarum, aethiopicum, arabicum conjunctim, et persicum separatim. In quo omnes voces Hebraeae, Syrae, Samaritanae, Aethiopicae, Arabicae et Persicae tam in manuscriptis, quam impressis libris, cum primis autem in Biblis polyglottis, adjectos hinc inde Armenis, Turcicis, Indis, Japanicis etc. ordine alphabetico sub singulis radicibus digestae continentur etc. Auctore Edmundo Casstello. Londini 1669.

Celsjusz Olaw. Dissertatio de hodierno statu ecclesiae armenae. Upsalee, 1726.

Cernik, Technische Studien. Expedition durch die Gebiete des Euphrat und Tigris nebst Ein und Ausgangsrouten durch Nordsyrien. Bearbeitet von Schweiger-Lerchenfeld.

v. Peterm. Mitth. Ergänzungsband X. No. 44 u. 45. 1876.

Cesaresco, Ev. M. Essays in the study of folk-songs. London 1886 *) (Armenien folk-songs).

*) Rec. Saturday rev. 24. April p. 577, f. Athen. 29, Mai, p. 708 f. Ralston: Acad. 8 Mai p. 322. Folklore journ. vol 4. p. 271.

Ceyp. A. J. Die.

v. Allg. Zeitg. Beilage, 1890.

Chambres, W. N. Tifty years at Erzroom 1838—1889.

v. Mission Herald. 1890 Sept.

Chantre, Ernst. Exploration dans le Kurdistan et l'Arménie.

v. Compte Rendu Congr. Nat. Soc. français de geogr. Lyons 1881.

Rapport sur une mission scientifique dans l'Asie occidentale et spécialement dans les régions de l'Ararat et du Caucase. Paris 1883. Avec. 17 Fig. et 14 pl.

v. Arch. Miss. Sc. et litt. Tome X.

Recherches anthropologiques dans le Caucase. Paris 1888.

De Beyruth a Tiftis a travers la Syrie, la Haute—Mésopotamie, et le Kurdistan.

v. Tour du Mond 1889.

Exrait des Archives des missions scient. et litt. 3 sep. t. 10.

La nécropole de Kopan (Caucase).

v. Bull. de la Soc. d'anthrop. de Lyon, T. 2. N 1, 1883.

Recherches, anthropologiques dans l'Asie occidentale. Asie Mineure et Syrie 1890—1894 Lyon 1895.

Premiers aperçus sur les peuples de l'Arménie russe.

v. Bull. de la Soc. d'anthrop. IX. 1891.

Recherches anthropologiques sur les Aïsoirs an Chaldéens émigrés en Arménie. Lyon 1891.

v. Bull. Soc. anthr. Lyon.

Excursions en Transcaucasia.

v. Bull. Soc. Geogr. Lyon, XI. 6. 1893.

Rapport sur une mission scientifique en Arménie russe. Paris 1893.

L'Ararat.

v. Annal. Geogr. II. Paris 1894.

Les Arméniens; esquisse historique et ethnographique.

v. Bullet. Soc. anthrop. Lyons 1397.

Chantre, B. A travers l'Arménie russe. Paris 1893.

Chantre's Reisen am Ararat.

v. Globus, Braunschweig 1892.

Chardin, Jean. Le couronnement de Soleiman III, rois de Perse. 1671 Paris.

Voyage en Perse et autres lieux de L'Orient, 1686 London.

do. 10 vol., 1711, Amsterdam.

do, Nouvelle édition par Langles 1811 Paris 10 vol.

v.

Voyage en Perse et autres lieux de l'Orient. 5 vol. Paris 1723.

v. Journal des voyages en Perse. Amsterdam 1735 (1711), vd. I 209—217, 236, 249, 263. vol. II. 30, 108/9, 251, 822.

Chesney, F. R. Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris. London 1850.

Narrative of the Euphrates expedition 1835—1837. London 1868.

Narrative of the russo—tarkish campaigns 1828/29 London 1654.

Das türkische Reich in hist, statistischen Schilderungen, Leipzig 1854.

Chinon G. p. (capucin). Relations nouvelles du Levant, ou Traités de la religion, du gouvernement et des coutumes des Perses, des Arméniens et des Gaures. Lyon 1671.

Cholet, de. Arménie, Kurdistan et Mésopotamie. Avec carte et grav. Paris 1892.

Chopin De l'origine des peuples habitant la province d'Arménie.

v. Bullet, Acad. Sc. 1840 St. Petersb.

Clavijo (Ruy Conzalez de). Historia del gran Tamerlan pet itinerario, ec Seville, 1582.

v. Hakluyt Soc. Vol XXVI. Loudon 1859.

Clayton, L. The mountains of Kurdistan.

v. Alp. Journ. Bd. 13 1886—1888.

Consular experienes in Turkey.

v. Proc. R. Artillary Jistr. Woolwich 1892.

Clinch B. J. The christians under turkish rule

v. Amer. catol. Quart. Rev. Philadelphia 1896.

Cochran w. Pen and pencil in Asia Minor or notes from the Levant. London 1887.

Cole G. K. Transcaucasia, London 1877.

Cole R. M. Story of Bitlis Station, Koordistan.
tan.

v. Amer. Miss. Hdroid. Boston 1892.

Collet C. D. The new crusad against the Turk.

v. J. and Asiat Quart. Rev. London 1895.

Collignon, M. Notes d'un voyage en Asie Mineure.

A. Rev. de deux Mondes 1880.

Cons E. Armenians exiles in Cyprus.

v. Contemporary Rev. London 1896.

Conybeare F. On the ancient Armenian version of Plato.

v. Class. Rev. III. 1889.

Specimen lectionum armenicarum Oxford 1889. (G. Rundel Harris).

Armenia and the Armenians.

v. National Rev. 1889 Nov.

The persian element in Marcionisme.

v. Ac. 1891 April May.

On the ancient Armenian version of Plato.

v. Am. J. of Philology XII 1891.

On the Armenian version of Plato's Laws.

v. Amer. J. of Philology XXII 1892.

Anedota Oxoniensia. Textes, documents and extracts chiefly from manuscript in the Bodleian and other Oxford libraries.

Classical series. Vol. I. Part. VI: A collation with the ancient Armenian versions of

the Greck texte of Aristoteles Categorie, de Interpretatione de Mundo, De Virtutibus et Vitis, and of Porphyrys Introduction by Fr. C. Conybear. Oxford 1892.

Recent Armenian publications.

v. Ac. XZIV. 1893.

Notes upon Armenian sources.

v. Guardicin. 1894. July 18.

Notes on the Philonean readings.

v. J. of Philol. XXI. 1894.

Review of the Fables of Wardan by N. Marr.

v. Folk Lore, pp. 462—475. London 1899.

The Key of Truth (Paulicianus), Oxford 1898.

Coode G. B. M. The Armenian Church its history and its wrongs.

v. New Rev. London 1893.

Corpi F. M. The Catastrophe of Kantzorik (mud avalanche, Aug. 1889).

v. Quart. Journ. geol. Soc. London 1890.

Corsinus Eduard. De Minnisari aliumque Armeniae regum nummis et Aesacidarum epocha dissertatio. Liburni. 1754.

Cramer, Description of Asia Minor. Oxford 1832.

Creagh, J. Armenians, Koordsand Turks. 2 vol. London 1880.

Guinet, v. La Turquie d'Asie. Geographie administrative, statistique, descriptive et resonée de chaque province de l'Asie Mineure. Paris 1890—1895. 4. vol.

Cureton W. Ancient Syriae documents, relative to the earliest établissements of Christianity in Edesse. London 1864.

Curzon, R. Armenia: London 1854.
A year at Ezzerum and on the frontieri of Russia, Turkey and Persia.

Cutter, C. The Armenians.
v. The Christian Register, Boston 1888.

Dalyelle, R. A. O. Earthquare of Erzerum June 1859.
v. Journ. R. geogr. Soc. London 1863.

Damas, Amedée de. (Amedeus von Damas) En Arménie.

v. Mission cath. T., 16. Jan. 1884.
Mission in Armenien. Brief.
v. Jahrb. d. Verbreit. des Glaubens 1885 H. 3.
Les Sandjaks d'Angora et de Sivas.
v. Annales de la propagation de la foi. N. 333.
1884/85.—Bull. de la Soc. de Géogr. de Lyon 1885.
V. Craffier.

Coup d'oeil sur l'Arménie, à propos d'une mission de la campagne de Jesus ouverte en Asie Mineure par les ordres du pape Léon XII. Paris et Lyon. 1887.

Denkschrift über die Tage des Christent-

hums in Orient, 1862.

D'Avril A. Documents relatifs aux Eglises d'Orient et à leur Rapports avec Rome, Paris 1885.

Davey R. Turkey and Armenia.
v. Forthnightly, London 1895.

Davis, D. E. Life in Asiatic Turkey. London 1879.

Dauford, C. C. A Contribution to the Ornithology of Minor. Ibis 1877/78.
A Further Contribution to the Ornithology of Asia Minor Ibis 1880.

De Bèze P. Astronomical Observations at Trebizond and Erzerum.
v. p. 85/86 Hist. de l'Acad. des Serenes, Paris 1699.

D'Eschavannes E. Les rois d'Arménie du XIV siècle.
v. Rev. de l'Orient 1852. f. 12.

Défrémery. Fragments de géographie et d'historiens arabes et persans inédits, relatifs aux anciens peuples de Caucase et de la Russie méridionale.
v. Journ. Asiat. Paris 1849—1851.

De Elorival.
v. Le Vaillant.

De la Croix. La Turquie Chrestienne sous protection de Louis le grand, contenant l'estat

présent des nations et église greque, arménienne et maronite, Paris 1675.

De Florival.

v. Le Vaillant de Florival.

De Lagarde Paul.

Vergleichung der armenischen Consonanten mit denen des Sanskrit.

v. Z. D. M. G. II. Bd.

Arica. Halle 1851.

Zur Urgeschichte der Armenier. Berlin 1854.
Gesammelte Abhandlungen. Leipzig 1866.

Armenische Studien. Göttingen 1877.

v. Abhandl. d. königl. Gesellsch. d. Wissenschaften z. Göttingen. Band XXII.

Aus dem deutschen Gelehrtenleben. Actenstücke u. Glossen. Göttingen 1880. Dritte Lese.

Agathangelus und die Akten Gregors von Armenien, neu herausgegeben von P. de Z. 1887. Göttingen.

Delatre Louis. Place de l'Arménienne parmi les langues indo-européennes.

v. Revue de l'Orient 1858. VII.

De la Rue Ph. Armenia vetus in quatuor partes distincta, ad tempora Justiniani Imperatoris. 1653.

De Marle T. H. A. Ursprung und Entwicklung der Lautverschiebungen im Germanischen. Armenischen und Ossetischen. Hamm. 1863.

De Sainte Croix. Sur la Géographie de Moïse de Corène.

v. Journal des Savants. Paris 1789.

Depaubourg W. Blick auf Armenien.

v. Ermans. Arch. Berlin 1884.

De Saulcy F. Recherches sur l'écriture cunéiforme assyrienne; inscription de Van. Paris 1848.

Des Courson R. de. La rébellion arménienne. Paris 1895.

Destrey H. Caucase et Arménie. avenir de la question d'Orient.

v. Annales de l'extrême Orient. Paris 1886/7.

D'Eschavannes E. Les rois d'Arménie du XIV siècle.

v. Rev. de l'Orient 1852, T. 12.

Develay, A. Autour des lacs de Van et d'Ourmiah.

v. Rev. sc. (rose) 1892 T. 49.

En Asie antérieure. I. Partie: Autour des lacs de Van et d'Ourmiah.

v. Assoc. f. pur l'avancement des sc. XXI. 1894.

De Wickerling Armand. Eznig de Goghpe, évêque de Pakrevant, auteur arménien de v. siècle et son traducteur français.

v. Revue de l'Orient 1856.

Deyrolle Th. Voyages dans le Lazistan et l'Arménie. Paris 1869.

v. Tour du Monde, Paris 1875.

Dubois de Montpereux. F. Voyage autour du Caucase, avec un atlas 6 vol. Paris 1839.

Lettre à Mr. Koeppen sur quelques inscriptions grecques, arméniennes et georgiennes. St. Ptsb. 1838.

v. St. Ptsb. Zeitung 1835 Nr. 103.

Du Bois F. Excursions aux rapides de l'Araxe 1834.

v. Nouv. Annade de Voyage Paris 1836.

Ducerceau. Histoire de la dernière revolution de Perse. La Hay 1728. 2 vol.

v. Krusinski. J. Th.

Ducieux C. L'Arménie primitive.

v. Rev. Encyclopaed. Paris 1897.

Dulaurier Eduard. Michel-le-Syrien. Extrait de la Chronique de Michel-le-Syrien, comprenant l'histoire des temps écoulés, depuis la 8-me année de Justin II jusqu'à la 2-me année de Léon III, dit l'Isaurien, trad de l'arménien par M. Ed. Dulaurier. Paris 1849.

v. Journal asiat. 1848 T. XII. XII.

Recit de la premier croisade, extrait de la chronique de Matthieu d'Edessa. Paris 1850.

Etudes sur les chants historiques et les tra-

ditions populaires de l. ancienne Arménie. Paris. 1852

v. Journ. asiat. 1852. XIX.

Les chants populaires de l'Arménie. Paris. 1852.

v. Revue de deux Mondes 1852.

Tableau topographique de la province de Siounix, dans l'Arménie orientale. extrait del' histoire de la maison satrapale de Sysagan, par Etienne Orbelran. Paris 1883.

Les Arméniens en Autriche, en Russie et en Turquie, ou la société arménienne au dix-neuvième siècle. Paris 1854.

L'église arménienne orientale. Paris 1855. III edition 1859.

Tableau de la literature arménienne. Paris. 1856.

Notice historiquemet descriptive de l'institut Lazareff des langues orientales. à Moscou. Paris 1856.

Cosmogonie de la Perse antique, d'après Eznig. auteur arménien du cinquième siècle Paris 183.

v. Revue de l'Orient. T. V.

Commerce, tarif des douanes et condition civile des étrangers dans la royaume de la Petite-Arménie au moyen âge. Paris 1858.

Bibliothèque historique arménienne. T. I. Chronique de Matthieu d'Edessa, avec la continuation par Grégoire-le-Prete jusqu'en 1062. Paris 1858.

Les Mongoles d'après les historiens arméniens 1-er fascicule.

Extraits de Guiragos. Paris 1858.

v. Journ. asiat. 1858. Nr. 3.

L. histoire des Croisades, d'après les chroniques arméniens.

v. Revue de l'Orient. T. VIII. 1858.

Table chronologique de l'Hethoum comte de Gorigos.

v. Recueil des Croisades T. I.

Recherches sur la chronologie arménienne technique et historique, avec de nouvelles considérations sur l'origine et la formation des ères mondaines, et une table manuelle pour le calcul de dates, qui se trouvent dans les chronographies byzantins et slavons. T. I. Chronologie technique. Paris 1859.

Les Mongols d'après les historiens arméniens. Fragments traduits sur les textes originaux. 2-me fascicule, Extrait de l'histoire universelle de Vartan.

v. Journ. asiat. 1860. T. XVI.

Considération sur la plus anciennes origines de l'histoire Arménienne.

v. Revue de l'Orient 1860.

Etudes sur l'organisation politique, religieuse et administrative du royaume de Petite Arménie

v. Journ. asiat. 1861.

Observation sur une traduction d'un extrait de la chronique de Conne'table Sempad.

v. Revue de l'Orient 1867—1868.

Histoire des Croisades. Documents

arméniens, par E. Dulaurier, (Fragments). T. I. Paris 1869.

Alichan Léonce. Topographie de la Grand-Arménie. Traduite de l'Arménien par Ed. Dulaurier.

v. Journ. asiat. 1869.

Notices sur deux privilèges accordés par les rois de la Petite-Arménie aux marchands de Montpeillier. Paris 1872.

Les études arméniennes. Leur état actuel.

v. Revue Philol. et Littéraire 1873 Nr. 28.

Histoire universelle par Etienne Acoghig de Daron; traduit de l'arménien et annotés par E. Dulaurier à l'école des langues orientales vivantes. Première Partie. Paris 1883.

v. Muséon 1883 Oct. III. rec. Fol. Nève.

Littérature arménienne.

v. Rev. de l'Orient, Paris 1856.

Dumont. A. Le chemin de fer de la vallée d'Euphrate.

v. Bull. Soc. Geogr Paris 1889.

Duncan G. A Campaign with the Turk in Asia, London 1855, 2 vol.

Dupré. A. Voyage en Perse 1807—1809. Paris 1819. 2 vol.

v. Gamba.

Duval R. Histoire politique, religieuse et littéraire d'Edessa jusqu'à la première croisade. Paris 1892.

Drück, F. F. Gemälde des asiatischen Russlands und der asiatischen Türkel. Stuttgart 1822.

Dwight H. G. Catalog of all works known to exist in the Armenian language of a date earlier than the seventeenth century, by Rev. H. G. Dwight.

v. Journ. of American oriental society, 1853 New York.

Christianity in Turkey, London 1854.

Armenian traditions about Mount Ararat.

v. Journ. Am, Orient Soc. New-York 1856.

Christianity revêdê en the East (Protestants in Armenian Church), New York 1850.

Orthographie of Armenian and Turkish proper names.

v. Journ. Amer. Orient. Soc. New York 1854.

Dyer, A. The Armenian Church not Eutychian. Letter.

v. The Guardian. London 1888 Dec.

Dicey E. Nubar Pasha and our Asian protectorate (trans. of his Memorandum an administration of Turkish Armenia).

v. Ninetcent Cont. Loudon 1878.

Dieulafoy J. La Perse, la Chaldée, la Susiane. (Tiflis, Erivan, Nakhichevan, Etchmiadzine) Paris 1887.

Dilke A. W. The Caucasus (Tiflis, Lake Geokcheh, Erivan, Etchmiadzine, Baku),

v. Forthnightly Rev. London 1877.

Dillon E. Die Umschreibung der eranischen Sprachen, Leipzig 1883.

v. Bezzenberger's Beiträge.

The Condition of Armenia,

v. Contemp. Rev. London 1895.

Armenia: an Appeal.

v. Contemp. Rev. London 1896.

The Fiasco in Armenia.

v. Forthnightly Rev. London 1896.

Donaldson E. B. The Caucasus: a journey to the Garden of Eden.

v. Frank. Leslie's Popul. Monthly, New-York 1893.

D'Ohsson Mourdgea.

v. Ohsson M.

Dottain E. La Turquie d'Asie d'après le traité de Berlin.

v. Rev. Geogr. Paris 1878.

Dove H. W. Neuere Arbeiten über das Kaspische Meer, den Urmia und Van Seen.

v. Zeitsch. Allgem. Erdk. Berlin 1856.

Mittheilungen aus Erzerum über das Erdbeben von 2 Juni 1859.

v. Zeitschr. Allgem. Erdk. Berlin 1859.

Eastwik E. B. Free years residence in Persia (Tiflis, Erivan 1860), London 1864. 2 vol.

Ebeling M. Der Begräbnissplatz und die Inschriften auf dem Kleinen Ararat.

v. Verhandl. Gesellsch. Erdkund. Berlin 1891.

Der Ararat.

v. Zeitsch. deutsch. u. Oesterr. Alpen Vereins, Graz 1899.

Eckert, K. von. Der Kaukasus und seine Völker. Nach eigener Anschauung. Mit Textabbildungen und Lichtdrucken, kurzen tabellarischen Resultaten linguistischer und anthropologischer Forschung und einer ethnographischen Karte des Kaukasus. Leipzig 1887.

Edwards B. B. Ascents of Ararat.

v. Biblical repos, and guar. Absver Andovor and Boston 1836.

Ellis Rob. The Armenian origin of the Etruscans. London 1861.

Elrone Hugh. The Litteratur of Armenia.

v. Sunday School Thms (Phil). 1888.

Engelhardt, E. La Turquie et le tansimat ou l'histoire des réformes dans l'Empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours. Paris 1882.

L'Angleterre et la Russie à propos de la question arménien. Brussel—Leipzig. 1883.

Erleben, Th. Die Reisen in Kaukasien vor hundert Jahren und jetzt.

v. Aus allen Welttheilen, Jg. 14, 11, 10. 1883.

Etiévant C. A. Fragment du journal d'un voyageur en Arménie, Paris 1861.

Eynaud, Les arméniens dans l'Arménie Turque.

v. Bull. de la Soc. de Geograph. Paris. 1869, Nov.

Egli. Feldzüge in Armenien. Leipzig 1868.

Eichwald, E. Reise auf dem Caspischen Meere und in den Kaukasus. Unternommen in den Jahren 1825—1826. 2 vol. Stuttgart 1834.

Alte geographie des Caspischen Meeres, des Kaukasus und des südlichen Russland, 1838.

Plantarium novarum quas in itinere Caspio-Caucasico observavit, fasciculi, 1831—1833.

Famîn Caesar. Région Caucasiennne.

v. Z'Univers pittoresque: Caucasienn Welt-Gemälde-Gallerie, deutsch von C. A. Mebold, Stuttgart 1836.

Favre, C. et Mandrot, B. Voyage en Cilicie. Paris 1878.

La Cilicie.

v. Revue Britanique 1879.

Ferrières-Sauvebouf, Voyages en Turquie, en Perse et en Arabie, Paris 1790. 2 vol.

Fiegier, Beiträge zur Ethnographié Klein Asiens. Brestau 1875.

Fillan G. H. Armenia and her people: the story of Armenia told by an Armenian scholar. Hartford U. S. A. 1896.

Fischer. Karte von den Nordabhängen des Bulgar (Taurus) und Allah Dag (Anti Taurus) Berlin 1845.

Das nördliche und mittlere Klein Asien, Karamanien, der Taurus Itch-iti.

v. Kiepert's Memoiren etc.

Flandin, E. L'Orient, 2 vol, Paris 1853.

Souvenirs de voyage en Arménie et en Perse.

v. Rev. d, Deux Mondes, Paris. 1851.

Monumets de Ninive découverts et décrits par Botta et dessinés par E. Elandin. 5 vol. Paris 1847—1850.

Fleurian, Th. Ch. Estat présent de l'Arménie, tant pour le temporal que pour le spirituel. Avec une description de pays et des mœurs de ceux qui l'habitent. Paris 1694.

Florival. v. Le Vaillant de Florival.

Fontanier V. Rapport sur l'Arménie.

v. B. M. soc. geogr. Paris 1829.

Voyage en Orient (deuxième voyage en Anatolie 1830—1833) Paris 1834.

Fonton, F. de. La Russie dans l'Asie Mineure ou campagnes du maréchal Paskewitch en 1828 et 1829. Paris 1840.

Fortescue E. F. K. The Armenian Church, London 1872.

Fowler G. Three years in Persia with traveling adventures in Kurdistan 1831—1836. London, 1841. 2 vol.

Francisci Erasm. Neu polirter Geschicht-Kunst- und Sittenspiegel ausländischer Völker, fürnehmlich der Sineser, Japaner, Indostaner... Armenier, Türken, Russen und theils anderer Nationen, Nürnberg 1670.

Fraser I. B. A Winthers journey from Constantinople to Teheran 1834. Loudon 1838, 2 vol.

Trawels in Koordistan, Mesopotamia, etc. London 1840.

Frédé P. Voyage en Arménie et en Perse, Paris 1885.

Frérot. De l'année arménienne, t. XII. ?

Freschfeld D. W. Travels in the central Caucasus and Bashan including visits to Ararat, London 1869.

Early ascent of Ararat.

v. Alpine Journ. London 1877,—v. Seymour.

Freygang M. de M-me. Lettres from the Caucasus, London 1823 (orig. français. Hambourg 1816).

Friederichsen M. Russisch Armenien und der Ararat.

v. Mitth. geogr. Gesellsch. Hamburg 1900.

Fritsch, K. von. Acht Tage in Kleinasien.

v. Halle'sche Zeitschr. f. Erdk. 1882

Froelich Er. Dubia de Minnisari aliorumque Armeniae regum numis et Arsacidarum epocha nuper vulgatis proposita. Vienne 1754.

Furgeot, K. P. Etude sur Amasie, Arménie.

v. Mission cathol. 1888.

Galanus Clemens. Grammaticae et logicae institutiones linguae literalis Armenicae, Armenis traditae ab Clemente Galano clerico regulari sacrae theologiae professore, et sanctae saedis apostolicae ad Armenos missionario. Addito vocabulario Armeno-latino-omnium scholasticorum dictionum. Romae ex typographia S. Congr. de prop. fide. MDCXLV (1645) *Քերականական կամ տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ:*

Concilatio ecclesiae Armenae cum Romana, ex ipsis Armeniorum patrum et doctorum testi-

monis in duas partes, historicalem et clerico contraversialem divisa. Anno Jubilaei MDCL. (1650) 3 vol.

Historia Armena, ecclesiastica et politica Coloniae 1686.

Historia Armena originem cristianae religionis in Armena auctoribus S. S. apostolis Bartholomeo et Juda Thaddeo. Francforti et Lipsiae, 1701.

Gallois E. La traverse du Caucase par la route de Géorgie (Tiflis, Erivan, Ararat).

v. Annuaire du Club Alpin franç, Paris 1895/96,

Gamba Ch. Voyage dans la Russie méridionale et particulièrement dans les provinces situées au de la du Caucass, fait depuis 1820 Jusqué'en 1824. Paris 1826, 2 vol.

Gegenwärtiger Kriegsschauplatz zwischen den Russen und Persien jenseits des Caucasus oder Beschreibung Georgiens. Leipzig 1827.

Garcia Ayuso F. Jran o'del Jndo al Tigris; Description geographica de los países Jranias, Afganistan, Beluchistan, Persia y Armenia, Madrid 1876.

Gardane, A. de. Journal d'un voyage dans la Turquie d'Asie, et la Perse, 1807—1808. Paris et Marseilles 1809.

Gardthausen, V. Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift.
v. ZDMG XXX Bd. 1876.—

Garnette L. The Woman of Turkey and their folklore, London 1880.

Gatteyras J. A. Elegie sur les malheurs de l'Arménie et la martyr de saint Vahan de Kogthen.

v. Journ. asiat. 1880 Août-Sept.

L'Arménie et les Arméeniens. 1882. Paris.

Geary, G. Through Asiatic Turkey. Narrativ of a jouney from Bombay to the Bosphorus. By Gratton Geary, Editor of the Times of India. London 1878.

Geffcken F. H. Turkish reforms and Armenia.
v. Nineteenth. Cent. London 1895.

Geikie, prof. Ararat.

v. The Nature N. 428, 1878.

Gelzer H. Die armenische Mythologie.
v. Beiträge der königl. sächs. Gesellsch. d. Wissenschaften. Sttzung vom 7. Dec. 1895.
Der gegenwärtige Bestand der armenischen Kirche.

v. Zeitschr. für wissenschaftl. Theologie, 1892, 36, 2.
Die Anfänge der armenischen Kirche.

v. Berichte über d. Verhandlungen d. sächsischen Gesellsch. d. Wiss. hist. phil. Cl. 1895 I. II. pp. 109—174.

Zur armenischen Götterlehre.

v. ibld. 1896, Bp. 48.

Armenien.

v. Realencycl. für protest. Theologie u. Kirche II. Bd. 1897.

Gerstenberg K. von. Das älteste Salzbergwerk der Erde.

v. Ausland 1872.

Gessner C. Mitridates. De differentis linguarum tum veterum quae hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt, C. G. observationes, 1558.?

Gförrer A. F. Byzantinische Geschichten, herausgegeben u. fortgesetzt. von J. B. Weiss. 3 Bde. 1872—1877. Craz.

Gildemeister J. Pseudocallisthenes bei Moses von Khoren.

v. ZDMG Bd. 40. 1886.

Gile. Lettres sur le Caucase et la Crimée. Paris 1853.

Gladston W. E. The Armenian Question, London 1895.

The massacres in Turkey.

v. Nineteenth, Cent. London 1896.

Glascott. Note respecting the map of Kurdistan.

v. Journ. Roy. Geogr. Soc. 1840.

Position in Kurdistan astronomically determined.

v. Journ. R. Geogr. Soc. London. 1840.

Goche R. De ariana linguae gentisque Armeniacae indole. Prolegomena. Berolini 1848.

Goebel A. Quellwässer auf Nordpersien nebst Betrachtungen über die Herkunft der Soda und des Glaubersalzes in den Seen von Armenien. v. Bullet. phis.-mattem. Acad. Sc. 54. Petersb. 1858.

Goehlerf. V. Die Armenter in Europa und insbesondere in Oesterreich-Ungarn. v. Ausland. 1886.

Görres J. V. Die Japhetiden und ihre gemeinsame Heimat Armenien. München 1844.

Die Japhetiden und ihre Auszug aus Armenien. Regensburg 1845.

Goode A. A brief account of the Mechitharistic Society founded on the island of St. Lazo. Venice 1825.

Goposa, L. Armenische Hochzeit. v. Ethnol. Mitth. Ungarn. 1. 1887/88.

Gordon (gen) C. C. (C. Pascha). Lettres from the Crimea, the Danube, and Armenia. Aug. 18, 1854 +o Noy. 17, 1858. Ed. dy Dem. C. Boulger. London 1884.

v. Athen. 1884 Juli Contemp. Rev. Sept.—West-minist. Rev. 1885 Jan.

Green F. D. The Russian army and its campaign in Turkey 1877—1878. London 1880.

The armenian crisis an Rule of the Turk, London 1895.

v. revidet edition New York 1897.

Grigorens J. Englands eulogy written in Armenian verses a. d. 1655 (Teux and translation) Venice. St. Lazar?.

Grotefeld-

v. Mühlach.

Gulam-as Saqlain, Gh. The Mussalmans of India and the Armenian question.

v. Ninetcenth. Cent, London 1895.

Grünfeld Z. Anatolische Volkslieder, Leipzig 1888.

Güldenstädt I. A. Reisen durch Russland und ins kaukasische Gebirge, herausg. von P. S. Pallas, 2 Theile S. Petersbourg; 1887.

Beschreibung der kaukasischen Länder, Mit Anmerkung von J. Klaproth, Berlin 1834.

Günther, A. A contribution to the Fauna of the river Tigris.

v. Ann. Mag. Nat. Hist. vol. 14, 1874.

Description of a new species of Lizard from Asia Minor.

v. Zootoca Danfordi Proc. Zool. Soc. London 1876.

Günther R. T. Contribution to the geography of Lake Urmi and the neighbourhood.

v. Geogr. Journ. London 1899.

Guiness Rogers J. The massacres in Turkey.

v. Nineteenth. Cent. London. 1896.

Guidi Ignazio. Testi orientali inediti sopra i sette dormienti di Efeso pubblicati et tradotti. Reale Academia dei lincei 1884—1885. Roma 1885. (Syr. Kopt. äthiop. u armen. Texte.)—rec Nuova Artologia 1886 Mai.—Th. Nöldecke. Gött. gel. Anz. 1886 Juni.

Gutschmid H. v. Zur Geschichte der Arsaciden von Mühlau u. Gutschmid.

v. ZDNG. 1861.

Ueber das iranische Jahr.

v. Berichte ü. d. Verhandl. d. k. sächs. Gesellsch. d. Wissenschaften. 1862.

Ueber die Glaubwürdigkeit der armenischen Geschichte des Moses von Khoren.

v. Berichte ü. d. Verhandlungen d. königl. sächs. Gessell der Wissenschaften. 1876.

Agathangelos.

v. ZDMG. XXXI. Bd. 1877.

Moses of Ghorone.

v. Encyclop. britan. 1883. XVI.

Geschichte Irans und seiner Nachbarländer von Alexander dem Grossen bis zum Untergang der Arsaciden. Mit einem Vorwort von Th. Nöldecke. Tübingen 1888.

Kleine Schriften. 5 Bd. Leipzig 1889—1894.

v. Bd. III. u. IV.

Untersuchungen über die Geschichte des Königreiches Osroëne. St. Petersburg. 1889.

v. Mém. de l'Acad. imp. d. sc. de St. Petersburg. VII. sér. t. XXXV.

Guyard S. Notes sur quatre mots des inscriptions de Van.

v. Journ. asiat. 1882. avril-juin.

Inscriptions de Van. (Les esiampages de M. Deyrolle).

v. Journ. Asiat. 1883. T. I.

Notes de lexicographie assyrienne. suivins, d'une étude sur les inscriptions de Van.

v. Mélanges d'Assyriol. Paris 1883. III.

Notes sur quelques particularités des inscriptions de Van.

v. Journ. Asiat. 1883 fevr.—mars.

Notes sur quelques passages des inscriptions de Van.

v. Journ. asiat. 1883 août sept.

Les inscriptions de Van.

v. Journ. Asiat. Paris 1880.

Etudes sur les inscriptions de Van.

v. Melange d'Assyriologie Paris 1883.

Hahn, C. Die Völker des Kaukasus nach ihrer ethnographischen Klassifikation.

v. Ausland, 1889.

Künstliche Inseln in den Seen des Armenischen Hochlands.

v. Ausland 1891.

Hallier. Untersuchungen über die edessinisch

Chronik, mit dem syr. Text und einer Uebersetzung, 1892.

v. Text u. Uebersetzungen von Gebhardt und Harnak, IX, 1.

Hamilton, W. Recherches in Asia Minor, Pontus und Armenia. 2 vol. London 1832.

Reisen in Kleinasien, Pontos und Armenien, nebst anttquar und geol. Forschungen. Deutsch von Otto Schomourg. Nebst Zusätzen und Berichtigungen von H. Kiepert und einem Vorvorte von Carl Ritter. 2 Bbe, mit lith. Ansichten und 2 Karten. Leipzig, 1843.

Account of the ruins of the city of Ani in Armenia.

v. Trans. R. Inst. British Architect. London 1839.

Hammaire,

v. Hell de.

Hanway J. An historical account of the British trade ovre the Caspian Sea. Travels from London trough Russia in to Persia. 4 vol London 1753.

Hanusz. J. O języku Ormian polskich. Krakow 1886.

Die Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart.

v. Kuty in Galizien. Ein Beitrag zur armenischen Dialektologie. v. Anzeiger d. Kaiserl. Acad. d. Wiss. Phil. —Hist. Cl. 23. Jahrg. 1886.

Sur la langue des Arméniens polonais. I.

Mots recueilles à Kuti au bord du Gzeremosz (avec les significations polonais et francaises). Cracowie. 1886.

Einige slavische Namen armenischer u. türkischer Herkunft.

v. Archiv. f. Slav. Philol. Bd. 9. 3 1886.

Neue armenische Zeitschriften.

v. Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes 1887.

Beiträge zur armenischen Dialectologie.

v. Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes 1888 II.

Lautlehre der polnisch-armenischen Mundart von Kuty in Calizien. Mit Vorwort von Friedrich Muller. Wien 1889.

Harlez, de, Yezdegerd II et les Arméniens.

v. Revue Cathol. 1876. T. 2.

Harris J. K. Lettrs from the scene of the recent massacres in Armenia. London 1897.

Harris G. B. and H. B. Lettres from Armenia. New York 1897.

Harris W. B. From Batum to Baghdad via Tiflis, Tabriz and Persian Kurdistan 1895. London 1896.

An unbiased view of the Armenian question.

v. Black-Noods Mag. Edinbrough 1895.

Haurand, R. Meine Reise im Kaukasus und in Armenien.

v. Jahresber. Württemberg. Verein f. Handelsgeogr. 1888.

Hausknecht C. Routen in Orient (1865—1869) nach dessen Original-Aufnahmen redigirt von H. Kiepert. Berlin 1882.

Haweis H. R. A Persian on Armenian massacres.

v. New Century London 1897.

Haxthausen, A. F. Transcaucasia. Leipzig 1856. 2 vol.

Transcaukasia, London 1854.

Hayd W. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter, Stuttgart 1879.

Geschichte des orientalischen Handels. 1885/86 ?.

Hehn V. Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergange von Asien nach Europa. Berlin 1883.

Heldenstamm C. P. von. Notes of a journey from Turkey to Persia 1834. Upsala 1841.

Heigel K. T. h. Ueber den Plan des Kurfürsten Johann Wilhelm von der Pfalz die ar-

menische Königskrone zu gewinnen. (1698—1705).

v. Sitzungsber. bayr. Acad. d. Wiss. Philol. histor. Cl. 1893 II. S. 273—319.

Hell, H. de, Hammaire. Voyage en Turquie, et en Perse, par ordre du gouvernement Francais pendant les années 1846, 1847, 1848. Paris 1854—1860.

Les Stepes de la mer Caspienne, le Caucase et la Russie méridional 1838. Paris 1847—1845.

Hellwaid, F. Die Turken im Kampf mit Russland. Augsburg 1877.

Die Umgestaltung des Orients als Kulturfrage, Augsburg 1878.

Henry A. Notice sur l'imprimerie en Provence. Aix. 1816.

Hepworth G. Through Armenia on Horseback London 1898.

Hermann, E. A. Das russische Armenien von armenischen Schriftstellern geschildert, I. II.

v. Dorpater Jahresberichten Livr. 4.

Herzberg G. F. Der Feldzug der Zehntausend Griechen. Halle 1870.

Geschichte des römischen Kaiserreich. Berlin 1880.

Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches. Berlin 1893.

Heyfelder O. Die Armenier und ihre Zukunft.
v. Deutsche Rundschau f. Geog. und Statistique
XII. 1890.

Himpel, von. Armenische Sprache, Schrift
und Literatur.

v. Wetzer und Weites Kipchenlecicon. T. I. 1882
1344—54.

Memoir of the inscriptions of Wan.

v. Journ. of the Roy Asiatic Soc. London 1848.

Paper of the Wan inscriptions.

v. Journ. of the Roy. As. Soc. Litterery Gazete.
1852.

Hodgetts (E A. Brayley) Round about Arme-
nia 1895. London 1896.
Armenia.

v. Twenticth Century London 1895.

Hofer, J. Die neuen Forschungen über den
Karabagh .

v. Globus LXI, 1892.

Hoffmann, L. F. Le vilayet d'Erzeroum d'ap-
res des documents fournis par N. Vital Cuinet.
v. Le Globe, T. XXX. 1891.

Meurs, usages et Coutumes des popula-
tions de vilayet de Van.

v. Le Globe, Genève 1891/92.

Hoffmann, W. Die Geschichte des Handels,
der Erdkunde, und Schiffahrt aller Völker und
Staaten von der frühesten Zeit bis auf die Ge-
genwart mit Rücksicht auf die polit. Verhält-
nisse, die Zustände der Kultur, Industrie, des

Gewerbewesens und der Landwirtschaft. 2 Aufl.
Leipzig 1847.

Hogarth, Passes of the Taurus and Anti-
Taurus.

v. Rep. of ev. maet. session 1891—1892.

Proc. Roy. Geogr. Soc. Journ 1892.

Hommel, E. Neue Werke über die älteste
Bevölkerung Kleinasiens.

v. Arch. f. Anthropol. 1890.

Abriss der Geschichte der vorderasiatischen
Kulturvölker und Aegyptens bis auf die Zeit der
Perserkriege.

v. Handbuch des klassischen Alterthums—Wissens-
schaft, Noedlingen 1889.

Hron K. Material Zur Beurtheilung der ar-
menischen Frage.

v. Allgem. Zeitung, Tübingen 1895.

Hughen T. M. K. Notes on Some volcanic
phenomena in Armenia.

v. Natur, London 1898.

Humann, Ueber die Ethnologie Kleinasiens.

v. Verh. d. Gesch. f. Erdk. Berlin 1880.

Humann und Puchstein. Reisen in Kleinasien
und Nordsyrien. Textband hoch 4 mit 59 Ab-
bildg. und Atlas, enthaltend 3 Karten, 5 Pläne
und 48 Lichtdrucktafeln. Berlin 1890.

Hübschmann H. Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber. Aus dem Armenischen des Sebeos. 1873.

Armeniaca.

v. Z. D. M. G. III. 1875. XXXV. 1881. XXXVI.
1882 und XXXVI. 1892.

Ueber die Aussprache und Umschreibung des Altarmenischen.

v. Z. D. G. XXX. 1876.

Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen.

v. Kuhns Zeitschr. XXIII 1877.

Raport of Armenian.

v. Transaction of the Philol. Sec. London. 1877—
1879.

Die Umschreibung der iranischen Sprachen und des Armenischen. Leipzig 1882.

v. de Lagard, Götting Gelehrt. Anzeigen 1883.

Armenische Studien. I. Grundzüge der armenischen Ethymologie, Leipzig 1883.

v. Justi. Litteratur-Blatt 1883.—Bartholomae:

Litteratur-Central-Blatt, 1884. Juni.

Die altarmenischen Personennamen, Festgruss Roth 1893.

Armenische Grammatik, I. Th. Armenische Etymologie. I. Abth.: Die persischen u. armenischen Lehnwörter im Altarmenischen. Leipzig 1895.

Die semitischen Lehnwörter im Altarmenischen.

v. Z. D. M. G. 46. 1892.

Hyvernat, H. und Müller Simonis, P. Du Caucase

au golfe Persique a travers l'Arménie, le Kurdistan et le Mesopotamie. Paris 1892.

Hyvernat H. L' Histoire ancienne de l'Arménie et les inscriptions cunéiformes du bassin de Van.

Jacob R. P. The ordinal of the noly Apostolic Church of Armenia.

v. Indian Church Quart. Rev. 1899.

Jackson. A. Armenian.

v. Johnsons Universal Cyclokl. I. 1893.

jäger, B. Reise von St. Petersburg in die Länder des Kaukasus im J. 1825; nebst einer Darstellung des natürlichen Reichthums, der Grösse und Bevölkerung der russischen Provinzen jenseits des Kaukasus. Leipzig 1830.

jaubert, P. Voyage en Arménie et en Perse dans les années 1805—1806 avec une Karte et planch. lithogr. Paris 1821.

Reise durch Armenien und Persien im Jahre 1805—1806 Aus dem Französ. übersetzt von G. W. Becker. Mit 8 Abbild. Leipzig 1882.

jaremba. Visit to warm springs and natural bridge over the Euphrates at Diadin.

v. Ausland 1832.

jensen P. Grundlagen für eine Entzifferung der (hatischen) od. cilicischen Inschriften.

v. Z. D. M. G. 1894.

Zu den zwei Inschriften Sarduris des Esten.

v. Z. für Assyriologie, 1893.

Hittiter, Kiliker und Khatier.

v. Beilage d. Allg. Ztg. 1895 Nr. 291 et 294.

Ist die Sprache der cilicischen (hatischen) Inschriften armenisch? Eine Frage an die Indogermanisten.

v. Indogerm. Forschungen III

Die kilikischen Inschriften.

v. W. Z. f. d. K. d. M. 1896.

Hittiter und Armenier. Müt 10 lithogr. Schrifttafeln und eine Uebersichtskarte. Strassburg 1898.

Die Sitze der Urarto-Ghalder zur Zeit Tiglathpilesers I.

v. Zeitschr. Assyriolog. Berlin 1897.

johnson, j. Voyage de l'Inde en Angleterre par la Perse, la Georgien en 1817. 2 vol. Paris 1819.

A journey from India to England through Persia, Georgia, Russia etc. 1817. London. 1818.

Isaac u. F. Lauchart. Aus der armenischen Kirche. I. Wichtige Documente zur Geschichte der letzten vatikanischen Konzils. II, An adress delivered at the armenian College, on the occasion of the celebration of the Festival of the

Holy Vardans, on the 28 Febr. 1893. by Th. Isaac. Calcutta 1893. v. Rec. int. de Th. I. 4

Ives, E. Reisen nach Indien und Persien in einer freien Uebersetzung aus dem engl. Original mit historisch-geograph. Anmerkungen und Zusätzen verm. Ch. Dahm, und eine Vorrede von Büschorg 2 Th. 1774.

justi F. Handbuch der Zendsprache. Leipzig 1864.

Aufzählung der armenischen Dialekte nach Johann Erznkatzi (14 Jahrhundert) und Patkanoff (1864).

v. Götting. Gelehrt. Anz. 1866.

Armenische Studien von Hübschmann.

I. Grundzüge der armenischen Etymologie: Erster Teil. Leipzig 1883.

v. Litteraturblatt für Orient. Philol. I. Bd. 1883.

Geschichte der orientalischen Völker im Alterthum. Mit Illustr. u. Karten. Berlin 1884.

v. Allgem. Weltgeschichte von Oncken.— Schneider, Central-Organ f. d. Int. d. Realschulwesens. 1885.

Iranisches Namensbuch, 1896.

Les noms d'animaux en Kurde.

v. Revue linguistique 1878 Paris.

Kainz C. Praktische Grammatik der armenischen Sprache für den Selbstunterricht. Wien 1891.

Khalti Khalit The Armenian Question, London 1895.

Kanewski H. Ueberreste des Heidenthums bei den Armeniern.
v. Ausland 1840.

Kazem-Beg M. A. Derbend-Namch (Conquest of Armenia by the Araby in 8 Century); english transl. from the Turkish.

v. Mém. Acad. Sc. St. Petersb. 1851.

Khanikoff N. Inscriptions musulmanes d'Ani et les environs de Baku.

v. Bullet. de l'Acad. Sc. St. Petersb. 1849.

Excursion à Ani 1848.

v. Rev. Archéol. Paris 1858.

Ker-Porter, R. Travels in Georgia, Persia, Armenia during the year 1817—1820. 2 vol London 1825.

Kiepert H. Karte von Kleinasien Berlin 1843—1845.

Asie Mineure, itinéraires de P. de Tchihatcheff 1847—1863.

v. Pet. Mitth. Ergzbd. IV. 20.

Karte der Kaukasusländer. 1854.

Memoire über die Construction der Karte von Kleinasien und Armenien von Vincke, Fischer, v. Moltke und Kiepert, Berlin.

Karte von Armenien, Kurdistan etc. 1858.
Karte des Osmanischen Reiches in Asien.
Berlin 1869.

Ueber die älteste Lendes—und Volksgeschichte von Armenien.
v. Monatsberich. d. k. Akad. d. Wiss. Berlin 1869 März 11.

Der Berg Theches (Xenophon) nach P. Borit. Berlin 1870.

Ueber die geographische Stellung der nördlichen Länder in der phöniciſch-hebräiſchen Erdkunde.

v. Monatsberichte 1850.

Ueber die Lage der armenischen Hauptstadt Tigranokerta. Berlin 1873.

v. Monatsber. d. k. Akad. d. Wiss. Berlin 1873 Februar

Lehrbuch der alten Geographie. Berlin 1878.

Etudes sur l'itinéraire de l'Asie occid. de Pegolotti.

v. Sitzungsber. d. philos. hist. et d. Berl. Academie 1881 p. 901.

Nachträgliches über Hocharmenien und den Rückzug der Griechen unter Xenophon, nach W. Stecker mitgetheilt von B. Kiepert.

v. Zeitschr. d. Ges. f. Erdk. Berlin, Bd. 18, H. 4.5 1883.

Nouvelle carte générale des provinces asiatiques de l'Empire Ottoman 1884.

Ueber die Zeit der Abfassung des dem Moses von Chorni Zugeschriebenen geogr. Compendiums.

v. Monatsber. d. königl. Preuss. Akad. d. Wiss zu Berlin 1873.

Die neue russisch—türkische Gränze in Asien.

v. Globus, Braunschweig 1878

Höhen in der asiatischen Türkei, 1880—1881 von H. S. Kusikow mit einem Aneroid bestimmt.

Höhen in der asiatischen Türkei, 1882.

v. P. A. Jllin mit 2 Aneroid-Barometern bestimmt.

Höhen auf dem Wege von Erzerum nach Olti und Artvin, bestimmt von Abich mit einem Quecksilberbarometer.

v. Zeitschr. Gesch. f. Erdkunde, Berlin 1884.

Wandkarte von Alt-Kleinasien. Berlin 1888.

Wandkarte der Reiche von Perser und Macedonier. 1889.

Atlas antique. Berlin 1892.

Specialkarte vom westl. Kleinasien. 1:25.000. Berlin 1891. Mit Ergänzungsblatt, Fortsetzung der Eisenbahn nach Angora, im östlichen Anschluss an Sect. VI.

Carte de général des provinces europ. et asiat. de l'Empire Ottoman. Berlin 1892.

Höhenmessungen in Armenien und Persien.

v. Zeitscher. Gesellsch. Erdkunde Berlin. 1883.

Kimball G. Dr. G. Kimball and her relief work at Van.

v. Amer. Rev. of New York 1896.

Kinneir, J. M. (John macdonald). Journey through Asia minor and Kurdistan in the years 1813 and 1814. London 1818

Geographical memoir of the Persian empire. London. 1813.

Reise durch Klein-Asien, Armenien und Kurdistan in den Jahren 1813 b 5 1814. Aus dem Englischen von Ukert. Weimar 1821.

Klaphroth. J. v. Reise in den Kaukasus und nach Georgien, unternommen in d. Jahren 1807—1808 auf veranstaltung der kaiserl Akademie d. Wissenschaften zu St Petersburg, 2 Th. mit 3 Karten und 2 Kupf. Halle 1812.

Kaukasische Sprachen. Halle 1814.

Archiv für asiatische Literatur, Geschichte und Sprachenkunde. Th. I. St. Petersburg. 1810.

Mémoire de Jean Oskerdjan, prêtre arménien de Wagarchapat pour servir à l'histoire des événements, qui ont lieu en Arménie et Georgie à la fin du dix-huitième siècle et au commencement du dix-neuvième, suivis de vingt-huit anciennes inscriptions Arménie, traduit de l'Arménien à l'aide de M. Arouthioun Astwatsatur par Jule Klaphroth. Paris 1818.

Tableau historique, géographique, ethnographique et politique du Caucase et de provinces limitrophes entre la Russie et la Perse, Paris et Leipzig 1827.

Aperçus des entreprises des Mongoles en Géorgie et en Arménie dans le XIII siècle. Voyage du pieux rois des Arméniens, Hethoum, auprès de Bathu et de Mangou-Khan, dans les

année 703 et 704 de l'ère arménique, au 1254 de J. C.

v. Journ. asiat. 1833. oct.

Extrait du Derbend-Nameh ou de l'histoire de Derbend.

v. Journ. Asiat. Paris 1829

Klein, D. L'Arménie et les Arméniens.

v. L Exploration, 1877 Dec. 2

Knapp G. The Story of an Armenian Refugee.

v. Nat. Mag. Boston 1897

Koch, G. Reise durch Russland und den Kaukasischen Isthmus in Jahren 1836—1838. 2 vol. Stuttgart, 1843.

Wanderungen im Oriente während 1843 u. 1844. 3 Th. Weimar 1846—1847.

I. Reise längs der Donau nach Constantinopel. II. Reise in pontischer Gebirge und türkische Armenien, 1846. III. Reise in Grusien am Kaspischen Meere und im Kaukasus, 1847.

Das Kaukasusland und Armenien in Beschreibungen von Curzon, Koch, Macintosh, Spencer und Wilbraham. Leipzig 1855.

v. Hausbibl f. Länder und Völkerkunde.

Karte vom Kaukas. Isthmus u. von Armenien. Berlin 1850.

Der Zug der Zehntausend nach Xenophons Anabasis, geogr. erläutert und mit einer Uebersichtskarte. Leipzig 1850.

Reise von Redut Kaleh nach Trebisond, Kolchis u. in das Land der Lazen. Leipzig 1855.

v. Hausbibl. f. Völkerkunde.

Beiträge zu einer Flora des Orients. Berlin 1848—1854.

Der Kaukasus Landschafts und Lebensbilder aus dem Nachlasse von K. Kach. Berlin 1882.

König, G. Die erste Besteigung des Ararat.

v. Aus allen Weltth. XXV. 1893.

Köhler I. Das Recht der Armenier.

v. Zeitsch. vergl. Rechtswiss. Stuttgart 1888

Kohna, A. Kaukasien und seine Bewohner.

v. Crenzboden 1877. 49

Kolenati, F. A. Die Bereisung Hoch-Armeniens und Elisabethpol. Dresden 1858.

Kotschy, Th. Reise in den Gilicischen Taurus über Tarsus. Mit dem Vorwort von prof. Dr. Carl Ritter, Cotha, 1858.

Reisen in Anatolien, Cypern, in Taurus, in Syrien und Kurdistan, 1840—62.

Die Eichen Enropas und des Orients, 1859—1862.

Ueber Reisen und Sammlungen des Naturforschers in der asiat. Türkei, in Persien und den Nilländern 1864.

Neue Reise nach Klein-Asien.

v. Peterm. Mitth. Cotha 1860.

Kotzebul, M. von. Narrative of a journey into Persia. Yermoloff's embassy 1817. London 1819.

Krahmer D. Die altarmenische Hauptstadt Ani.

v. Globus 1895.

Kraft A. Armenische Münzen der Rupencen Dynastie in Cilicien. Wien 1843 mit 2 Tafeln.

v. Jahrbücher der Literatur. 1843. T. C. III.

Kurze historische Darstellung des gegenwärtigen Zustandes des armenischen Volkes. St. Petersburg. 1831.

Krauth C. Verschollene Länder des Alterthums. Die Ostgrenze der Oikumener und der Araxes.

v. N. J. B. f. Philos. u. Paed. Bd. 147. 1893.

Kremer A. V. Kulturgeschichte des Orients unter den Chalifen. 2 Bd. Wien 1875—1877.

Krumbacher K. Geschichte der Byzantinischen Literatur 2 Aufl. München 1897.

Kruse F. Antiquissimae quae exstant tabulae geographicae Colchidis, Iberiae, Albaniae et Armeniae Majoris, Ptolomaei scilicet et Tabulae Pentingerianae S. Theodosianae. Tabula geo-

graph. Colchidis Iberiae et majoris partis Armeniae Majoris secundum A. Ptolomaeum et plurimis codicibus varietate lectionum indicata, descripta a. F. Kruse. Dorpati. Cal. Jan. 1834.

Krusinski J. Th. Prodomus ad tragicam veritatis belli persici historiam, seu relatio turcico-persicae legationis, et ex turcico latine facta. opera p. Judae Thaddaei Krusinski, soc. Jesu missionari persici, secunda impressio Leopoldi typis collegii soc. Jesu, 1740.

Kuhn. Armenien u. Kaukasus—Länder.

v. Jahresber D. H. Gesch. 1879.

Kutschera N. Administrative Einteilung und Revölkerung der asiatischen Türkei.

v. Oesterreich. Monatschrift für Orient, Wien 1877.

La Bas, M. Ph. Asie mineure depuis les temps les plus anciens jusqu'à la bataille d'Ancre 1402 terminée par M. Chéron. Paris 1863.

v. L'univers histoire et descript, de tous les peuples.

La Bas, ph. et Waddington W. N. Voyage archéologique en Grèce et en Asie Mineure fait par ordre du gouvernement Français et publiée sous les auspices du ministère de l'instruction publique. Paris 1847—1886. Tome III. Asie Mineure.

La Croz M. V. Stephanus Synensis. Excerpta ex libro Stephani Synensis archiepiscopi, scripto sub finem saeculi XIII, cui titulus est: Batmut-hium Orbeliantz-historia satraporum Orbelensium, in Maiore Armenia, Mathurio Visère La Crozio Bayero transmissa, Berlin 1817.

v. Klaproth, Archiv etc,

Histoire du christianisme d'Ethiope et l'Arménie, Haag 1739.

Historische Beschreibung der christlichen Religion in Ethiopien und Armenien. Danzig 1700.

Thesaurus epistolicus La Crozeianus. T. III.

Lacouperie de. L'ère des Arsacides en 248 avant J. C.

v. Muséon X. 1891

Lake. A. Kars and sur captivity in Russia, London 1856.

Lamartine A. de. Souvenirs, impressions, pensées et paysages pendant un voyage en Orient, ou notes d'un voyageur. 4 t. 2 cl. Stuttgart 1839.

Lamy T. G. La question arménienne.

v. Rev. Gathol. London. 1874—1875.

Landberger G. De Zadriadre, Armeniae Minoris rege ejusque de stirpe, ad ineditis... et scriptum antiquorum fidem. Frankfurt 1840.

Langlois V. Essai sur les monnaies des rois arméniens de la dynastie de Roubène. Avec deux appendices. Paris 1850.

Numismatique arménienne.

v. Revue Archéolog 1850.

Lettre au R. P. Gabriel Aivazovsky sur quelques monnaies de la Petite-Arménie Paris 1854.

v. Revue Archéolog.

Monnaies inédites ou peu connues de la Cilicie. Paris 1854.

v. Revue Numismatique.

Inscriptions grecques, romaines, byzantines et arméniennes de la Cilicie. Paris 1854.

Rapport sur l'exploration archéologiques de la Cilicie et de la Petite-Arménie pendant les années 1852—1853. Paris 1854.

v. Bulletin des Archives et Missions scientifiques.

Voyage à Sis. Paris 1855

v. Journ. Asiat. 1855. N. 3

Numismatique de l'Arménie au moyen âge. Paris 1855 (avec 7 tables).

Notes sur l'inscription arménienne d'un belier sépulcral à Djoulfa.

v. Revue de l'Orient 1855. T. 2.

Les sources de l'histoire de Khorène. Paris 1858.

Numismatique generale de l'Arménie. Paris. 1859.

Les ruines de Lambron.

v. Rev. de l'Orient 1860 T. 12.

Essai historique et critique sur la constitution sociale et politique de l'Arménie sous les rois de la dynastie Roupenienne d'après les documents orientaux et occidentaux conservés dans les dépôts d'archives de l'Europe. St. Petersbourg. 1860-

v. Memoirs de l'Acad. imp. des Sciences de St. Petersburg. T. III. S. VII. 1860.

Sur quelques points d'histoire politique, religieuse et civile des Arméniens et des Franks à l'époque des Croisades.

v. Bulletin, T. III. Mém. Asiat. T. IV. 1860.

Lettre à M. Reinaud sur le sabre de Léon VI de Lusignan dernier roi arménien de la Cilicie.

v. Journ. Asiat. 1860 T. XVI.

Voyage dans la Cilice et dans les montagnes du Taurus exécuté pendant les années 1852—1853. Paris 1861.

Etudes sur les sources de l'histoire d'Arménie de Moïse de Khorène.

v. Bulletin de l'Acad. imp. d. sciences St. Petersburg. 1861.

Sur la succession des rois d'Arménie de la dynastie de Roupen et de la maison de Lusignan.

v. Bulletin T. IV. Mém. asiat. T. IV. St. Petersburg. 1861.

Mémoire sur les relations politiques et commerciales de la république de Gènes avec l'Arménie, au XIII et XIV siècle. 1861.

v. Mémoire de l'Acad. sc. de Turin, II série, T. XIX 1861.

Notice sur le chrysobulle octroyé par Léon V, rois d'Arménie aux Siciliens, en 1331.

v. Bull. T. V. Mém. asiat. T. IV St. Petersburg. 1862.

Extrait de la chronique de Sempad, seigneur de Babaron, connétable d'Arménie, suivie de celle de son continuateur, comprenant l'histoire des temps écoulés depuis l'établissement des Roupeniens en Cilicie jusqu'à l'extinction de cette dynastie, traduit pour la première fois de l'Arménien par V. Langlois St. Petersburg. 1862.

Chronographie de Héthoum, seigneur de Gorigos, ouvrage inédit du moine Haiton, auteur de l'histoire des Tartars, traduit pour la première fois sur le texte arménien de l'édition de Venise par V. Langlois.

v. Revue de l'Orient 1863 T. V.

Les Arméniens de la Turquie et les massacres du Taurus.

v. Revue de Deux Mondes 1863. février.

Les trésors des chartes d'Arménie ou Cartulaires de la Chancellerie royale des Roupeniens, comprenant tous les documents relatifs aux établissements fondés en Cilicie par les ordres de chevalerie institués pendant les Croisades et par les républiques marchandes de l'Italie.... avec une introduction historique, 1863.

Chronique de Michel-le-Grand, patriarche des

Syriens Jacobites. Traduit pour la première fois sur la version arménienne de prêtre Ischék par V. Langléis. Venise, 1868.

Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie. Paris 1868—1869.

T. I. Histriens Grecques et Syriens traduits anciennement en arménien; Mar-Abas-Catina, "histoire, ancienne de l'Arménie, par V. Langlois; Bardesane, oeuvres historiques et philosophiques, par V. Langlois; Agathange, histoire du règne de Tiridate et de la prédication de St. Grégoire l'Illuminateur, par V. Langlois; le pseudo-Agathange, histoire ancienne de l'Arménie; Faustus de Byzance, bibliothèque historique, par Jean-Baptiste Emine; Léroubna d'Edessa, Zénob de Glak, Jean Mamikonien, par Jean Raphael Emine; Appendice: Fragments d'historiens Grecs perdus, conservés dans les oeuvres des écrivains arméniens. T. II. Corioum, biographie de St. Mesrop, traduit par J. R. Emine; Genealogie de la famille de St. Grégoire et vie de St. Nerses, par un auteur anonym, ouvrage trad. par J. R. Emine; Moïse de Khoréne, histoire d'Arménie en trois livres, traduction nouvelle, par V. Langlois; Elisée Vardapet, histoire de Vardan et de la guerre des Arméniens, traduct. nouvelle avec les notes historiques et critiques, par V. Langlois; Lazar de Pharpe, histoire d'Arménie, tra-

duit pour la première fois en français par le P. Samuel Dr. Ghésarian, mékhithariste de Venise; Ez nig de Kogh b, réfutation de la religion des Perses, traduction nouvelle.

Histoire des Lusignans d'Arménie T. I.

v. Revue Oriental.

Essai de classification des suites monétaires arméniennes.

Décuments pour servir à l'histoire des Lusignans de la Petite-Arménie.

Notice sur le couvent arménien de l'île St Lazar de Venise, suivie d'un aperçu sur l'histoire et la littérature de l'Arménie. Venise 1863.

Place de Arménie dans l'histoire du monde.

v. Rev. de l'Orient, Paris. 1856.

Mémoire sur les origines de la culture des lettres en Arménie.

v. ibidi, 1861.

Lettre sur l'histoire politique, religieuse et civile des Arméniens à l'époque des Croisades.

v. Bullet. Acad. Sc. St. Petersb. 1861.

Extrait du poème du roi Héthoume.

v. ibid. 1862.

Mémoire sur la vie et les écrits du prince Grégoire Magistros.

v. Journ. Asiat. Paris 1869.

Topographie de la Petite et de la Grande Arménie, par Nersés D-r. Sarkissian.

v. ibid. 1867.

Langmantel, W. Hans Schiltberger's Reise-

buch. Nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben v. Dr. W. L. Tübingen 1885.

v. Rec. Fei. Liebrecht Z. D. M. G. Bd. 40 H. 4.

Lanin, F. B. Armenia and the Armenian people. v. Fortn. Rev. 1890 Aug.

Lassen, Ch. Die altpersischen Keilinschriften von Persepolis. Entzifferung des Alphabets und Erklärung d. Inhaltes, nebst geograph. Untersuchungen über die Lage der im herodotischen Satrapienverzeichnisse und in einer Inschrift erwähnten altpersischen Völker. Bonn 1836.

Die lycischen Inschriften u. die alten Sprachen Kleinasiens. v. L. D. G. 1856.

Lauer M. Grammatik der classischen armenischen Sprache. Wien. 1869.

Moses von Chorene, Geschichte Grossarmeniens. Aus dem Armenischen übersetzt von Dr. M. Lauer. Regensburg 1869.

Faustus von Byzanz. Die Geschichte Armeniens. Uebersetzt und mit einer Abhandlung über die Geographie Armeniens eingeleitet von Dr. M. Lauer. Köln 1879.

Armenische Chrestomathie zu des Verfassers Grammatik der classischen armenischen Sprache. Wien 1881.

Grammaire arménienne. Traduit, revue et augm. d'une chrestomathie et d'un glossaire par A. Carrière. Paris 1883.

Laval L. de. Besuch bei khan Mahmud und Halil-bey in Kurdistan. v. Ausland 1845.

Schreiben aus Amasia über eine Reise von Erzerum durch das Duschikgebirge nach Diarbekir. v. ibid.

Layard A. H. Nineveh und Babylon nebst Beschreibung seiner Reise in Armenien, Kurdistan und der Wüste. Uebers. V. Dr. J. Zenger, Leipzig 1856.

Discoveries in the ruins of Nineveh and Babylon with travels in Armenia 1849, London 1853.

Niniveh and its ruins. 2 vols. London 1848, Atlas 100 Tafel.

Niniveh and Babylon, being the narrative of discoveries, London 1853.

Leake, W. M. Journey through some provinces of Asia Minor in the year 1800.

v. Walpole Journ. of a tour in Asia Minor, London 1824.

Leandro F. Viaggio in Palestina, Persia et Mesopotamia 1753—1757. Rom.

Le Bruin, C. (Lebrun) Voyage en Levante. Paris 1714. 5 vol.—d. o. Le Haye 1732. Voyage...en Perse etc. 2 vol. Amsterdam 1818.

Armenian of Joulfa, portrait of Armenian woman, vol. I. pp. 232 seq.

Leclerque, Voyage au mont Ararat. Paris 1892.

La question arménienne.

v. Revue général. Bruxelles 1892 Mars.

Histoire des ascensions de l'Ararat.

v. Compt. rendu. congr. internat. geogr. 1891. Berlin 1892.

Lefevre-Pontalis C. De Tiflis à Persepolis, Paris 1894.

Lehmann C. F. Das vorarmenische Reich von Van. v. Deutsche Rundschau 1894/95.

Leist F. Armenische Schriftsteller. I. Raphael Parkanian. II Leo Alschan, v. Magaz. f. d. Lit. d. In.—u. Au. 1886. Jan. Juni.

Das armenische Zeitungswesen. v. ib. 1886 Jan.

Die Volkssänger in Vorderasien. v. ib. 1889.

Armenische Lyrik. v. ib. 1890.

Armenische Dichter. Dresden u. Leipzig 1898.

Lenormant F. Sur l'éthnographie et l'histoire de l'Arménie avant les Achéménides. v. Lettres assyriologiques sur l'histoire et les antiquités de l'Asie antérieure. Paris (3 vol. 1871—1879).

Histoire des peuples orientaux et de l'Inde. Paris 1876.

Histoire ancienne de l'Orient jusqu'aux guerres médiques. Paris 1883. avec 245 grav. et cartes et Spl.

Ararat and Eden. v. Contemporary Rev. London 1881.

Lettres assyriologiques, Paris 1871.

Lepsius J. Armenia and Europe: an Indictment, London 1897.

Armenien und Europa; ein Anklageschrift wieder die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland. Berlin—Westende 1896—1897.

L'Arménie et l'Europe. Un acte d'accusation contre les grandes puissances chrétiennes. Avec une carte d'Arménie turque. Lausanne 1896.

Le Vaillant de Florival E. La rose et le rossignol. Allégorie orientale, trad. de l'arménien Paris 1883.

Histoire d'Arménie de Moïse Khorénatzi, auteur arménien classique du V-me siècle, traduit Paris 1836.

Mekhitharistes de Saint-Lazare. Histoire d'Arménie. Litter. armén. Avec plch. 1841 Venise.

Moïse de Khorène, auteur du V-me siècle, Histoire d'Arménie. Texte arménien et traduction française avec appendice contenant notice géographique, précis de toute l'histoire d'Arménie; tableau de la littérature arménienne. 1841.

Moïse de Khorène, auteur du V-me siècle Histoire d'Arménie, texte arménien et traduction française avec notes explicatives et précis historique sur l'Arménie. Ouvrage dédié à S. M. Impériale Nicolas I-er Empereur de toutes [les Russies. en deux tomes. Paris. Dondey-Dupré. 1845.

Coup d'oeil sur l'Arménie ou géographie sommaire, précis de l'histoire d'Arménie, tableaux succinct de la littérature arménienne. Paris 1847.

Eznig de Golp, Réfutation sectes des païens, trad. de l'arménien, Paris, 1853.

Lindière T. Notice sur Moïse de Khorène par M. Lindière, lu au Congrès historique. 1838.

Lipsius R. Die edessianische Abgarsage, kritisch untersucht. Braunschweig 1880.

Löher F. v. Die Armenier. Beiträge zur Geschichte und Völkerkunde. Bd. I. Frankfurt a. M. 1885.

Loehnis, H. Beiträge zur Kenntnis der Levante mit 12 Plänen u. 1. Karte Leipzig 1882.

Loftus W. K. On the geology of portions of the Turko-Persian frontier.

v. Quart. Journ. Geol. S. c. London 1855.

Lombard A. Pauliciens, Bulgares et Bons Hommes en Orient. Basel, 1879.

Lucas, P. Voyage au Levant. 2 vol. Paris 1704.

Voyage au Levant, rédigé par Ch. C. Baudelot de Duirval. La Haye 1705. 2 vol.

Voyage (deuxième) dans le Grèce, l'Asie Mineure etc. red. par Fourment. Paris 1712. (Amsterdam)

Troisième voyage fait en 1714 dans la Turquie, l'Asie etc. red. par Ant. Banier 3 vol. Rouen 1719.

Voyage du Sieur P. L. au Levant. Paris 1730.

v. Deutsche Ausgaben: Hamburg 1708, 1715 und 1721.

Lullies, H. Berichte über geogr. Forschungen in Kleinasien, Armenien, im Kaukasus etc. v. Wagner's geograph. Jahrbuch.

Lumsden T. A journey from Merut in India to London, through Arabia, Persia, Armenia, Georgia 1819—1820: London 1822.

Reise von Indien durch Persien und Armenien nach England. Aus dem Englischen-Jena 1822.

Lünemann, G. H. Description Caucasi, gentiumque Caucasiarum, ex Strabone comparatis scriptoribus recentioribus. Lipsiae. 1803.

Luschan F. u. Petersen E. Reisen in südwestlichen Kleinasien. Wien 1889.

Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia, includes trans, and abridgement of Journal of general Yermoloff's embassy to Persia 1817, London 1825. 2 vol.,

Lycklama a Nijehdt S. M. Voyage en Russie

au Caucase et en Perse, dans la Mésopotamie, le Kurdistan, la Syrie, et la Turquie 1866—1868. Paris 1872—1875. 4 vol.

Lynch T. K. Lettre on consul Taylor's journey to the sources of the Euphratis (an active volcano the Soonderlik Dag).

v. Proc. R. Geogr. Soc. XIII. London 1869.

Lynch H. F. B. The Armenian question.

v. Contemp. Rev. London 1894.

The Armenian question; Europe or Russia?

v. Contemp. Rev. 1896.

Ascent of Mount Ararat.

v. Scriber's Mag. London and New-York 1896.

Armenia, Travels and Studies. London 1900, 2 vol.

Mac Coll M. England's responsibility towards Armenia, London 1895.

The Constantinople massacre. v. Contemp.

Rev. London 1895.

Armenia and the Transvaal. v. Fortnightly Rev. London 1896.

Macfarlane. Mœurs arméniennes, demande de mariage. v. Nouv. Annal de Voyage, Paris 1831.

M' Coan J. C. Our new protectorate Turkey in Asia, its Geographie, races, resources and government, London 1879, 2 vols.

Macdonald A. The land of Ararat, London 1893.

Macdonald R. Personal narrative of military travel and adventure in Turkey and Persia, Edinburgh 1859.

Macgregor C. M. Life and opinions (edited by Lady Macgregor). Journey in Armenia 1876 and memorandum on Armenia as theater of War. Edinburgh 1888, vol. II.

History, Ethnography, Topography and resources of part of Asiatic Turkey and Caucasia. Calcutta 1872.

Maggiore, N. Adana città del Asia Minore. Mongraphia Palermo 1842.

Malan S. C. Prayers and thanksgivings for the Holy Communion, chiefly for the use of the clergy. Translated from the coptic, armenian and other eastern rituals. By the Rev. S. C. Malan. London 1858.

Præparation for the Holy communion of the body and blood of Christ, with prayers and thanksgivings for the same; chiefly for the use of the laity. Gathered and translated from armenian and other eastern originals. By the R. S. C. Malan. London 1863.

Life and times of St, Gregory the Illuminator. London 1868.

Divine Liturgy of the Armenian Church. London 1870.

Malcolm J. A. An Armenian Cry for Armenia. v. Nineteenth. Century, London 1890.

Mandalari M. L'Italia et le scuole armeno-catholique de Orienti. v. La Cultura N. S. 1892.
Il seminario armeno-catholico di Kadikioj
v. La Cultura N. S. 1892.

Marillier L. La question arménienne.
v. Rev. Chrétienne, Paris 1896.

Marko Polo Reise in den Orient während den Jahren 1272—1295; mit einem commentar von Fel. Peregrini. Zwickau 1802.
v. Pauther M. C. le livre de Marco Polo. Paris 1870.

Markow. Ascension du mont Ararat. v. C. R, Soc. Geogr. Paris 1888.

Eine Besteigung des grossen Ararat.
v. Ausland 1889.

Geographie des Geokschasees, Freiburg 1896.
La température minimal au sommet du Gr. Ararat. v. Compte. rendu Congr. internat. geogr. 1891
Berne 1892.

Martin T. G. Der Periplus des Pontus und der Paraplus von Armenia. München 1854.

Martin l'Abbé Des signes hiéroglyphiques dans les manuscrit Arméniens. v. Compte-rendu du Congrès d. Orient. 1873. T. II.

Matthos K. Die edessinische Abgarsage auf ihre Fortbildung untersucht. Leipzig 1882.

Maunsell F. R. Kurdistan, (Bingöl-Dagh, Lake Van, Bitlis, Sert, etc. v. Geogr. Journal London 1894.
Geographie of Eastern Turkey in Asia. v. Aldershot Military Soc., Aldershot 1894.
Eastern Turkey in Asia and Armenia.
v. Scott. Geogr. Mag. Edinburgh 1896.
Mebold C. A. v. Famin—Caesar.

Menant, J. A Travers l'Arménie russe.
v. Nouv. Revue. T. 86. I. 1893.

Merx A. De artis Dionysianae interpretatione armeniaca p. LVII.—LXXIII in Dionysii Tracis ars grammatica...ed Gus. Uhlig. Praemissae sunt praeter prolegomena: Adalberti Merxii de versione armeniaca disputatio atque syrii interpretis lectiones. Lipsiae 1883. 1884.

Meyer E. Geschichte des Alterthums. Bd. I. Geschichte des Orients bis zur Begründung des Perserreichs Stuttgart 1884.

Moyners d'Estroy. Caucassé et Arménie. Avenir de la question d'Orient. v. Annales de l'extrême Orient et de l'Afrique 1887.

Michaud. Histoire des Croisades. Paris 1812—1822.

Bibliothèque des croisades. Paris. 1822.
Correspondance d'Orient. Paris. 1833—1835.

Mignan, K. A winter journey to Koordistan.
2 vol. London 1833.

Mielberg, J. Magnetische Beobachtungen im
armenischen Hochlande im Jahre 1887. Repert.
für Meteorolog. 1889.

Milchhöfer A. Widderdenkmäler aus Phry-
gien und Armenien, 1883. v. Archeol. Zeitung 1884
Jahrgang 3.

Millingen T. (Osman Seify-Bey) La
Turquie sous la régné d'Abdoul Aziz (1862—
1867). Acompagnée d'une carte inédite de l'Ar-
ménie orientale ou Kourdistan septentrional. Pa-
ris 1868.

Wild life among the Boords. London 1870.

Moesinger G. Vita et martyrium S. Bartho-
lomaei Apostoli, et sinceris fortibus armeniactis in
linguam conversa.
v. Salisburgi, in libr. Soc. Cathol. 1877 (Wagner).

Moltke, H. v. Briefe über Zustände und Be-
gebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1833
bis 1839. Berlin 1841.
Das nördliche Vorland und das Hochland
von Kleinasien, der Taurus, Euphrat und Tig-
ris, die mesopotamische Wüste und Koordistan.
v. Kiepert's Memoiren etc. 1882, Berlin.

Plan der Stellung bei Biradschik und der
Schlacht von Nisib. Berlin.

Moltke und Mühlbach zusammen unter dem
Halb-Monde, von R. Wagner, Berlin 1893.

Mommsen, T. h. Die armenischen Handschrif-
ten der Chronik des Eusebius. v. Hermes, 1895
Römisch. Geschichte. V. Bnd.

Monier P. Relation de l'Arménie. v. Bernards
Recueil de Voyage au Nord. vol. VI. Amsterdam 1729.

Lettre du pere Monier. v. Lettres édifiantes,
vol VIII, Paris 1780.

Moniker, D. G. von Nerses Klaetsi und dessen
Gebete. v. Zeitschr. f. hist. theol Leipzig 1832.

Montheith, W. Journal of a tour through A-
zerbidjian and the shore of the Caspian.
Journ. Re. Geogr. Soc. London, 1833.

Notes sur la position de plusieurs anciennes
villes situées dans les plaines d'Ararat et de
Nakhichevan et sur les bords de l'Araxe.
v. Nouv. Annal. Voyage, Paris 1852.

Notes on Georgia and the New Russian
conquests beyond the Caucasus, and descrip-
tions of frontier of Russia and Persia as settled
in 1828—1829 privateley printed.

Kars and Erzerum, campagne of prince
Paskevich in 1828—1829, London 1856.

Moratti, C. Armeno et indo-europeo. Ricerche,
Fasc. I. A—B. Bergamo 1885.

Rec. Henry V. Rey. crit. 1885 Dec.—
Bartholomae Lit. Centralbl. 1886 Jan.—Ha-
nusz, Oesterr. Monatsschr. f. d. Orient 1886 Mai.

Mordtmann A. D. Entzifferung und Erklärung
der armenischen Keilinschriften von Van und
der Umgegend. Z. D. M. G. 1872.

Ueber die Keilinschriften von Armenien.
Z. D. M. G. 1877.

Morgan, J. de. Mission scientifique au Cau-
casse. T. I. Les premières âges de métaux
dans l'Arménie russe. T. II. Recherches sur les
origines des peuples du Caucase, Paris, Leroux,
1889. v. Rev. archéol. 1889.

Notes sur l'usage du system pondéral assy-
rien dans l'Arménie russe, à l'époque préhisto-
rique, v. Rev. arch. XIV. 1889.

Mission scientifique au Caucase. Etudes
archéologique et historiques. Angers 1890.

Notes sur les nécropoles préhistoriques de
l'Arménie russe. v. Rev. Archeolog. Paris 1890.

Morgan; C. Dreissig Jahre in Kleinasien. Wien.

Morier, J. A second journey through Persia
Armenia and Asia Minor to Constantinople be-
tween the years 1810—1816 with a journal of
the wyage. London 1818.

Journey throgh Persia, Armenia und Asia
Minor to Constantinople 1808—1809, London 1812

Mostras, C. Dictionnaire géographique de
l'Empire Ottoman. St. Petersburg 1875.

Mounsey A. H. Journey throgh the Cauca-
sus and the interior of Persian (Tiflis, Erivan,
Edgmiatsin, Tavriz 1865), London 1872.

Mourier, J. Batum et le bassin de Tchörök.
Paris 1887.

L'art religieux au Caucase. Paris 1887.

La bibliothèque d'Etchmiadzine et les ma-
nuscripts arméniens. Tiflis. 1885.

Contes et légendes du Caucase traduits:
Contes arméniens, Paris 1888.

Müller-Simonis, P. Du Caucase au golf per-
sique à travers l'Arménie, le Kurdistan et la
Mésopotamie. Suivi de notice sur la geogr. et
l'hist. ancienne de l'Arménie et les inscriptions
cunéiformes du bassin de Van par Hyverant.
Paris. 1892.

Müller D. H. Vorläufige Mittheilungen über
eine von Prof. J. Wüch in der Nähe von Van
entdeckte Keilinschrift. v. Anzeigerd. phil.-hist. Cl.
Acad. Wissenach. Wien. XXI. Jg. 1884.

Müller F. Zwei sprachwissenschaftliche Ab-
handlungen zur armenischen Grammatik. v. Sit-
zungsber. d. Kais. Academie d. Wissensch. Wien 1880.
Zur Charakteristik des Armenischen. v. Beit-
räge zur Vergl. Sprachforschung III. Bd. Berlin 1861.

**Sitzungsberichten der kaiserlichen
Académie der Wissenschaften. Philoso-
phisch-historische Classe.**

I. Beiträge zur Lautlehre der armenischen Sprache 1861.

II. Beiträge zur Lautlehre der armenischen Sprache 1862. Beiträge zur Conjugation des armenischen Verbums 1861.

III. Beiträge zur Lautlehre der armenischen Sprache 1861. Beiträge zur Declination des armenischen Nomens 1861. Die Personalpro-
nomina der modernen éranischen Sprachen 1861.

Armeniaca I. 1864. Ueber den Ursprung der armenischen Schrift 1864.

Armeniaca II 1870. Bemerkungen über zwei armenische Keilinschriften 1870.

Armeniaca III. 1870. Eranica 1870.

Armeniaca IV. 1874. Ueber die Stellung des armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen. 1877.

Armeniaca V. 1878.

Armeniaca VI. Wien 1890. Orient und Occident, Göttingen 1861—1866.

v. Kuhn u. Schleicher's Beiträge. Band II. Ueber das j einiger Formen im Armenischen.

v. Kuhn u. Schlescéer's Beiträge. Bd. II.

Zur Geschichte der Armenischen Schrift.
v. Wiener Zeitschr. f. Kunde d. Morgenlandes. II. 1888.

Notiz v. W. Z. K. M. III. s. 201 1889

Zur Geschichte der armenischen Schrift.

v. W. Z. K. M. IV. s. 284—8 1890.

Ueber die armenische Bearbeitung der sieben Weisen Meister v. W. Z. K. M. IV. 1 1890.

Lazar Pharpetschi und Korium

v. W. Z. K. M. V. s. 36—8. 1891.

Stephanos Lehatshi. v. W. Z. K. M. 6. 1892.

Ueber den Ursprung Vocalzeichen der armenischen Schrift. v. W. Z. K. M. VIII. s. 155. 1894.

Bemerkung über Gregor Narekatshi.

v. W. Z. K. M. III. 1894.

Die armen. Handschriften d. Klosters Argni (Arghana), v. Sitzungsber. d. K. Acad. d. Wiss. in Wien 1896.

Muralt E. Sur l'Arménie, les Armeniaques et les Arméniens dans les Annales du Bas-Empire de 195 à 1057. v. Essai de Chronographie Byzantine pour servir à l'examen des annales du Bas-Empire et particulièrement des chronographie slavons de 395 à 1057. S. Pétersb. 1855.

Naumann, E. Eine Armenische Schule auf deutschem Fuss. v. Allg. Ztg. 117. Beil. 1891.

Vom goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat. München, Leipzig 1891.

Reise in Anatolien, Braunschweig 1895.

Nealle, J. M. Eight years in Syria, Palestina and Asia Minor. London 1852.

Naumann G. F. Mémoire sur la vie et les ouvrages de David, philosophe arménien de V. siècle de notre ère, et principalement sur ses traductions de quelques écrits d'Aristote, Paris 1829.

v. Biograph. Univ. de Michaud, 1855.—Nouvelle biograph général. v. Journ. Asiat Paris 1829.

Eliseus, the history of Vardan, and of the battle of the Armenians; containing an account of the religious wars between the Persians and Armenians; by Eliseus bishop of the Amadunians. Translated from the Armenian. London 1830.

Wahram Chronicle of the Armenian Kingdom of Cilicie, during the time of the Crusades Translated from the oriental Armenian, with notes and illustrations, London 1832.

Synodalrede des Nerses von Lampron, armenischen Erzbischofs von Tarsus im XII Jahrhundert, übersetzt von Dr. Neuman C. J. Professor an der Universität zu München. Leipzig 1834.

Geschichte der Uebersiedlung der vierzigtausend Armenier, welche im Jahre 1828 aus der persischen Provinz Aderbaidjan nach Russland auswanderten. Leipzig 1834.

Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur nach den Werken der Mechitharisten frei bearbeitet, Leipzig 1836.

v. Zeitschrift f. hist. Theol. T. IV.

Ueber einige neuere Erscheinungen auf dem Felde der armenischen Literatur. v. Jahresber. d. D. M. G. A. 1844. Z. D. M. G. 1846.

L'Arménie et les Arméniens. Paris 1845.

Առաքել Ողորդական. Fabeln des Olympianus. v. Z. D. M. G. Bnd. II. 1848.

Beiträge zur armenischen Literatur. München 1849.

Marcions Glaubenssystem. v. Ztschr. f. d. hist. Theol. Leipz. 1834. t. IV.

Hermes, Das kritische Jahrbuch der Literatur, Leipzig 1829.

Jahrbücher der Literatur, Wien t. 62. Journ. Asiat. Society 1871.

Die Operations—Linie des General Paskevitch in Asien. v. Allg. Preuss. Stats-Zeitung. Breslau 1829.

Neumann, K. J. Strabons Landeskunde von Kaukasien, Eine Quellenuntersuchung. v. Jahrb. f. Class. Philol. Supp. Bd. 13. H. 2. 1883.

Nève F. Les Hymnes du Charagnots aux saints Apôtres. v. Univers. 1841.

Examen de l'histoire de Jean VI. le patriarche, traduit de l'arménien par Salat-Martin. Louvain. v. L. univers. Cathol. 1843 Décembre.

Introduction à l'histoire générale des littératures orientales Louvain 1844. v. p. 51 Quelques épisodes de la persécution du Christianisme en Arménie au V. siècle.

Etude sur Thomas de Medzoph et sur l'histoire de l'Arménie au XV siècle. Paris 1855. v. Journ. asiat. 1855. T. IV.

Exposé des guerres de Tamerlan et de Chahroch dans l'Asie occidentale, d'après la chronique arménienne inédite de Thomas de Medzoph. Bruxelles 1855.

Les chefs belges de la I. croisade d'après les historiens arméniens. Bruxelles 1859. v. Le Belgique, T. VI. 1859 avril—mai.

Frédéric Windischmann et la Haute Philologie en Allemagne. Paris 1863.

Hymnus arménien aux apôtres saint Pierre et saint Paul. v. Rev. Cathol. Louvain, 1877

La transfiguration dans l'office des Arméniens. v. Rev. Cathol. Louvain 1884.

L'hymologie arménienne. v. Muséon 1885.

L'Arménie chrétienne et sa littérature. Louvain 1886.

v. Journ. des Savants 1886. G. Le Muséon 1886.

De la distinction des personnes dans la Sainte Trinité. v. Rev. Cathol. 1868. V.

Les hymnes funèbres de l'église arménienne (traduits sur le texte arménien du charagan). Louvain 1855.

Histoire de la maison des Ardzrounis.

v. Muséon, Louvain 1887.

Constantin et Théodose devant les églises Orientales, Louvain 1857.

Newton, Ch. Th. Travels and Discoveries in the Levant. London 1865.

Nicolay. Schiffahrt in die Türkei, Nürnberg (short account of Armenia, picture of an Armenian merchant).

Niebuhr, Historischer Gewinn aus der armenischen Uebersetzung der Chronik des Eusebius.

v. Abhandl. d. hist. phil. Cl. d. Ac. d. Wiss. 1820—1821, Berlin 1822.

Noguères E. Arménie. Paris 1897. (geogr. histoire, religion, mœurs, littérature, situation actuelle).

Nolde, E. Reise nach Interarabien, Kurdistan und Armenien. 1892, mit dem Bildnis der Reisenden u. 1 Karte. Braunschweig, 1895.

Normann, C. B. Armenia and the campaign of 1877—1878. With maps and planch. London 1878.

Odoricus, B. Voyage to Asia Minor, Armenia, Chaldea, Persia, India, China and other remote parts. v. Hakluyts Bech. principal navigations, voyages etc of the english nation, London 1600.

Oettinger E. M. Historisches Archiv enthaltend ein systematisch-chronologisch geordnetes Verzeichnis von 17000 brauchbarsten Quellen zum Studium der Staats-Kirchen und Rechts Geschichte aller Zeiten und Nationen. Carlsruhe 1841.

Ohsson, Muradgea D. Des peuples du Caucase et des pays au nord de la mer Noire et de la mer Caspienne dans le X siècle. Voyage d'Abou-el-Cassim, Paris. 1828.

Tableau général de l'Empire Ottoman. Paris 1787—1820.

Ohsson G. (D'Ohsson). Histoire des Mongols depuis Tchangizkan jusqu'à Timour Bey et Tamerlan, Amsterdam 1852.

Olearius A. Relation du voyage de Moscovie, Tatarieet de Perse. Amsterdam 1732.

Olivier, G. A. Viaggio nella Persia. Milano 1816.

Oliphant, L. Transcaucasian campaign of the Turkish army, Edinburg 1856.

Orden, Die armenischen Frauen.
v. Globus, Braunscheveg 1896.

Orsolle, E. La Caucase et la Perse. Paris 1885.

O'Reilly, R. Old Christians in Armenia.
v. Sun. (N. Y.) 1889 Feb. 10.

Oswald A. Eine Besteigung des Ararat 1897.

v. Jhrb. Schweiz. Alpenclub, Berne, 1899—1900.

Otter, Voyage en Turquie et en Perse. Paris 1748.

Ouseley, W. Travels in Persia. 3 vol. London 1819.

Owertu A. Circulation des Wassers des Goktscha—Sées in Transcaucasien.
v. Peterm. Mitth. Gotha 1858.

Parmelée M. P. Life scenes among the mountains of Ararat. v. Sabbath School Soc. Boston 1868

Parrot, F. v. Reise zum Ararat. 2 Th. Berlin. 1834.

Hauteur du Mont Ararat. v. Nouv Ann. Voy, Paris 1829.
Reise in die Krim und den Kaukasus 1815—1818. Berlin, 2 Bde.

Pascal, Histoire de la maison royale de Lusinignan. Paris 1896.

Paschkoff, L. La question arménienne. Le vilayet de Trébizond. v. Rev. pol. et, lit. T. 46. 1890.

Patrubany L. Ormeny Tanulpányok. Budapest 1884.

Beiträge zur armenischen Ethnologie.
v. Ethnologische Mitthl. aus Ungarn, herausgeb. von A. Hermann, V. Bd. 1896, Budapest, 1897.

Pauli, G. Von Täbris bis Van.

v. Mitth. d. geogr. Ges in Lübeck H. II. 1887.
Von Van bis an den Tigris.
v. Westerm. Monatsheft. 67 u 68, Braunschweig h878.

Pauthier, M. G. Le livre de Marco Polo. Paris 1870.
v. Maco Polo.

Perrot, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure. Paris 1867.

Petermann J. H. Grammatica linguae armeniacae. Berolini 1837.

De Ostikanis arabicis Armeniae gubernatoribus, Berolini 1840.

Grammatica. brevis linguae armeniacae. Berolini 1841.

Pauli Epistola ad Philoemomen: Syr, arab. aethiop, copt., armen. iber. et graece edite. Berolini 1844.

Ueber das Verhältniß der armenischen Uebersetzung der Briefe des Ignatius zu der von Cureton herausgegeben syrischen Version.

v. Z. D. M. G. 1846—1847

S. Ignati patris apostolici quae feratur Epistolae, una cum ejusdem martyrio, collatis, edd. graecis, versionibus syriaca, armeniacae, latinis, denuo recensuit notesque criticas adjecit J. H. Petermann, Lipsiae 1849.

Antrittsrede Petermann's.

v. Sitzungsber. d. Berliner Acad. der Wissensch. 1850.

Ueber die Musik der Armenier, v. Z. D. M. G. 1851

Ueber Moses Chorensis und die Quellen seiner Geschichte der Armenier.

v. Sitzungsber. d. Berl. Acad. d. Wiss. 1851.

Ueber d. schriftl. Quellen d. Moses Chorensis. v. ibid 1852.

Beiträge zu der Geschichte der Kreuzzüge, aus armenischen Quellen. v. Abhandl. d. könig. Acad. d. Wiss. z. Berl. 1860.

Ueber einige neuere Erscheinungen der armenischen Literatur. v. Z. D. M. 1881.

Reise in den Orient. Leipzig 1860—1861.

Ueber die bis jetzt vorhandenen Texte u. Uebersetzungen des armenischen Chronik des Eusebius. 1865. v. Sitzbr. d. Acad. d. Wis.

Ueber die armenische Uebersetzung des Eusebischen Kanons. v. Stzbr. Ac. d. Wiss. Berl. 1866.

Ueber den armenischen Dialekt von Agulis. ibid. 1866.

Ueber die armenische Uebersetzung der Gesetze Constantins d. Grossen. Ibid 1867.

Ueber die kritische Grammatik der armenischen Vulgarsprache vor dem Vardapet Arsen Aitenean. v. ibid 1867.

Brevis linguae armeniacae grammatica, litteratura, chrestomathia cum glossario. In usum praelectionum et studiorum privatorum. Carlsruhae et Lipsiae 1872.

Beiträge zu einer Geschichte der neuesten Reformen des osmanischen Reiches, enthaltend den Hattischerif von Gülhane, den Ferman von 21. Nov. 1839 und das neueste Strafgesetzbuch, türkisch und deutsch. Berlin 1842.

Originalkarte von Sawrieffs Aufnahme des Bingöl Daghs. v. Petermann's Mit h. 1874.

Petersen, W. Aus Transcaucasien und Armenien. Reisebriefe. Leipzig 1883.

Petit. Etudes arméniennes.

v. L'Inscription publique 1881 Fevr

Pfeifer L. Die Armenier in der Türkei.
Berlin 1863.

Picart B. Cerémonies et coutumes de tous
les peuples du Monde.

(De la créance et des coutumes des Armé-
niens. vol. III. 210 - 232). Amsterdam 1733.—
Engl. London 1736.

Pichard M. Essai sur l'histoire d'Arménie
par Moïse de Khorène. Paris 1866.

Pichon J. Itinéraire de Djoulfa à Rêdout-Kalé
par l'Arménie, la Géorgie, l'Iméréthie et la Min-
grélie. v. Rev. de l'Orient, Paris 1856

Pischon C. N. Die Entwicklung der arme-
nischen Kirche. v. Deutsche Zeitschr. f. christl. Wis-
sensch. u. Kunst. Jahrg. 1855/1858.

Die protestantischen Armenier und ihre Bitte
an das Evangelische Deutschland. Ein Beitrag
zur Orientierung über die orient. Kirchenver-
hältnisse. Berlin. 1863.

Pisson G. Reise in Persisch-Kurdistan.
v. Clobus 1892. LXI

Races des hautes vallées du Tigre et de
l'Euphrate. v. Rev. sc. (rose) 1892 49.

En Asie antérieure. II. Partie: Races des
hautes vallées du Tigre et de l'Euphrate.

v. Assoc. fr. pour l'avancement etc. 1894. XXI.
De Trébizonde à Bitlis par Erzerum Tau-
ris et Van. v. Bullet. Soc. Géogr. Commercial,
Paris 1891/92

Philipps G. The doctrine of Addai, the apostle,
now first edited in a complet in the original
syriac, with an english translation and notes.
London 1876.

Pohlig H. Von Batum über Tiflis und Eri-
van nach Nordpersien. v. Westermann's Monatshefte.
1888 April. Mai.

Pollington. Notes on a Journey from Arz
Rum by Mush, Diyar Bekr and Biredjik to Al-
lepo in June 1838. London 1841.

Half round the Old World, tour in Russia,
the Caucasus, Persia and Turkey, 1865 - 66.
London 1867.

Poole S. The people of Turkey. Twenty
year's residence among Bulgarians, Greeks, Al-
banians, Turkey and Armenians. By a consuls
daughter and wife. London 1878.

Porané. Haygh. Episode de Haigh, trad. en
vers italiens par Porané. Venise 1859.

Poser H. v. Lebens und Todengeschichte,
worinnen das Tagebuch seiner Reise von Cons-

tantinôpel durch Bulgarien. Armenien. Persien und Indien (1621 – 1624) enthalten. Jehna 1675.

Postellus G. Linguarum duodecim charcteribus differentium alphabetum introducto et legendi modos, 1538.

Price W. Journal of Travels of the British Embassy to Persia, thro Armenia and Asia Minor. London 1833. vol. 2.

Promis V. Reliquario armeno già existente nel convento des Bosco presso Alessandria in Piemonte.

v. Mémoire d. R. Acad. d. sc. di Tur'no, ser S. T. 35. 1884.

Prud'homme E. Zénob Glak, histoire de Taron, traduit par E. P. Paris 1863.

Aristagues Lastivertsi. Histoire d'Arménie... traduit pour la première fois de l'arménien sur l'édition des Méchitharistes de St. Lazar, et accompagnée de notes par M. Ev. P. Paris 1864.

Recherches sur la formation de la langue arménienne. Mémoire trad. du russe v. Journ. asiat. 1870.

Les Fables Goch Mkhitar et Olompian.

Essai d'une histoire de la Dynastie des Sassanides d'après les histoires armeniène, Kh Patkanoff.

Extrait du livre intitulé Osképhorik solutions des passages de l'Ecriture sainte, écrites à la

demande de Héthoum I-er, roi d'Arménie, par le Vardapet Vardan, traduites de l'arménien vulgaire sur le texte original.

Recherches sur la formation de la langues arméniennes avec notes et addition, par E. Du-laurier.

v. Journ. Asiat 1864 Fevr. Revue de l'Orient, 1861.

Constitution national des Arméniens 1855 Paris.

De l'alphabet arménien.

Du paganisme arménien. (Emin), Archae II. (traduit Kalfayan).

Raabe R. v. Die armenische Uebersetzung der sagenhaften Alexander-Biographie auf ihre muthmassliche Crundlage zurückgeführt. Leipzig 1896.

Racinet M. A Le costume historique. Paris 1888. v. Vol. III. Pictures of Armenian and Koords.

Radde, G Der Bin göl-dagh, der Tausend-seenberg, das Quellgebiet des Aras. v. Peterm. Mitth. 1877.

Die Ebene des oberen Fraat. v. Pet. Mitth. 1878.

Flora und Fauna des südwestl. Kaspiegebietes. Wissenschaftliche Beiträge z. d. Reisen a. d. persisch russischen Grenze. Leipzig 1881.

Reise nach Talysch, Aderbeidshan u. z. Sawalan. 1879—1880. v. Geogr. Mitth. 1881.

Ornis Caucasia. Die Vogelwelt des Kaukasus, system. und biolog. geogr. dargestellt. Kassel. 1884.

Reisen an der persisch russischen Grenze. Talysch und seine Bewohner. Leipzig, 1880.

Karabagh. Cotha, 1890. v. Ergänzungsheft N 100 zu Peterm. Mitth. 1890.

Briefe über seine Bereisung in Hoch-Armenien 1871. v. Peterm. Mittheil. 1872.

Die Vegetation der Erde. v. l. III. Pflanzenverbreitung in den Kaukasus-Ländern bis zur Scheitelfläche Hoch-Armeniens Leipzig 1899.

Vier Vorträge über dem Kaukasus, 1873—1874. v. Peterm. Mitth. Ergänzungsband XXI 1889—1890.

Radde G. und Sievers. Reisen in Hocharmenien ausgeführt im Sommer 1874. v. Vorl. Bericht Peterm. Mitth. 1875—1876.

Reisen in armen. Haclande 1871. v. Peterm. Mitth. Gotha 1872.

Reisen im Kaukasus und dem armen. Hochlande 1875. v. Peterm. Mitth. 1876.

Ramses. Le Couvent Arménien à Venise. v. Nouv. Rev. 1899 Now.

Ramsay W. M. The massacres in Asia Minor. v. Contemporary Rev. London 1896.

Rask G. Commentatio de pleno systematae decem sibilantium in linguis montanis item de methodo Ibericam et Armenicam linguam Europaeis exprimendi, Hafniae 1832.

Rassam H. The Armenian difficulty: results of a local enquiry v. J. and. Asat. Quart. Rev. London 1895

Ashur and the land of Nimrod (excavations at Van, 1877—1880) New-York 1897.

Raumer, K. von. Der Ararat. Ein Beitrag zur biblischen Erdkunde, Hertha 1829 Bd. XIII.

Rauwolff, L. Beschreibung der Rayss Armenian. Augsburg 1583.

Beschreibung der Reyss in die Morgenländer, fürn. Syriam, Indeam, Arabiam, Babyloniam, Assyriam, Armeniam etc. selbst vollbracht. Mit Abbildungen, 4 Thl. in 1 Bd. Frankfurt. 1582.

Rawlinson G. On the Alarodians of. Herodot. v. History of Herodotus v. IV... Essay III, London 1862.

Rawlinson H. Note on a journey from Tabriz etc. v. Journ. . Géogr. Soc. London 1840.

Raynards G. C. The station of Van, Eastern Turkey, v. Amer. Miss. Herald, Boston 1892.

Reclus, E. Géographie Universelle. vol. IX. Asie antérieure. Paris 1884.

Reinach Th. Mithridates Eupator, roi de Pont. Paris 1890.

Reineccius. Familiae regum Armeniorum et Pergamenorum. Witterbergae 1572.

Reineggs, J. Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus. 2 Thl 1796. St. Petersburg.

Rennel, T. Illustration of the history of the exped. of Cyrus etc. London 1816.

Rethy, L. Die Armenier in Ungarn. v. Ethnol. Mitth. aus Ungarn. 1893, II.

Roy E. Les colonies Franques en Syrie 1883 Paris.

Carte du Nord de la Syrie. 1885, Paris.

Rickmer-Rickmers W. Ararat.
v. Zeitschr. deutsch. oesterrech. Alpenverein, Graz 1895.

Riess, Reste eines alten armen. Klosters auf dem Oelberg und die daselbst aufgefundenen Inschriften.

v. Ztsch. d. deutsch. Palestina-Vereins 1885. Bd. 8.

Riggs E. A. vocabulary of 6000 words, used in modern Armenian, but not found in the ancient Armenian lexicons. Smyrna 1847.

Grammar of the modern Armenian language as spoken in Constantinople and Asia Minor, 1852

Riley A. Christian and Kurds in Eastern Turkey.
v. Contemp. ewien 1889. Sept.

Ritter, C. Die Erdkunde von Asien. Allgemeine Erdkunde. Theil X und XI.

Die Wassersysteme und Stufenländer gen Süden. Das Stromsystem des Euphrat und Tigris. Berlin 1843 und 1844.

Die Erdkunde von Asien. Allgem. Erdkunde Theil XVIII und XIX.

Kleinasien, Bd. 1 und 2. Berlin 1858 und 1859.

Rivola F. Grammaticae Armeniae, libri quatuor. Auctore Francisco Rivola canonico in ecclesia sancti Thomae Mediolani. Modiolani ex typographa Collegi Ambrosiani. Anno 1624.

Dictionarium armeno-latinum, auctore Francisci Rivola, cive Mediolanensi, Lutetiae Parisiorum. Impensis societatis typographiae librorum officii ecclesiastici, jussu regis constitutae. MDCXXXIII. (1633). cum privilegio majestatis suae christianissimae.

Robert L. de. Etude phisiologique sur les inscriptions cunéiformes de l'Arménie, Paris 1870.

Robert U. La chronique d'Arménie de Jean Dardel, évêque de Tortiboli. v. Archiv de l'Orient latin. t. 2. 1884.

Robiou, F. Itinéraire des dix-milles. Paris 1873.

Rhodes, A. de. Divers voyages en la Chine et autres royaumes de l'Orient avec son retour

en Europe par le Perse et l'Arménie (depuis l'an 1618 jusqu' en 1653) Paris 1653.

Voyage et mission du père A. de Rhodes S. J. en la Chine et autres royaumes de l'Europe avec son retour par la Perse et l'Arménie, Lille 1884.

Rhode Th. König Léon II. von Kleinarmenien. Göttingen 1869.

Roesler E. Ueber zwei Gräber von Schuscha. v. Zeitschr. f. Ethnol. 1893 (mit den Bemerkungen Virchow's).

Ueber die Alterthümer aus der Umgegend von Schuscha, Kaukasus und über die Schachse (Selbstpeinigung) der dortigen Tartaren.

v. Zeitschr. f. Ethnol. 1893. XXV.

Rohrbach P. Aus Turan und Armenien 1897.
v. Preuss. Jahrbuch. 1889.
Armenien und Kurdistan.

v. Verh. Gesellsch. Erdk. Berlin 1900.

Rolin-Jacquemains G. L'Arménie et les traités. Paris 1887.

v. Revue de droit international. Bruxelles 1887.

Armenia the Armenians and the Traités. London 1891.

Rommel, Ch. Caucasarum regionum et gentium Straboniana description etc. Lipsiae 1804.
Die Völker des Caucasus, nach den Berichten

ten der Reisebeschreiber, nebst einem Anhang zur Geschichte des Caucasus. Weimar 1808.

Rorit M. P. Identification of the Mount Thés of Xenophon. (trans. by T. K. Lynch).
v. Journ. R. Geogr. Soc. London 1870.

Rosa, G. L'Armenia. v. Geogr. per tutti. 1892.

Rosen, W. Geschichte der Türkei von Sieg der Reform 1826 bis zum Pariser Tractat 1856. Leipzig 1866—1867. 2 Th. in 1 Bd.

Rose V. Leben des heiligen David von Thessalonika, griechisch nach der einzigen bisher angefundenen Handschrift, herausgeg. Berlin 1887. (Mit Beziehung auf David invictus philosophus.)

Roth K. L. Die aesopische Fabel in Asien.
v. Philolog. 1863. VIII

Rottiers. Itinéraire de Tiflis à Constantinople. Brussel. 1899.

Rubruk, W. (Ruysbroek, Rubruquis). Itinerarium Willemi de Rubruk.
v. Recueil des voyages et des mémoires. T. IV. Paris 1839.

Ruestow. Militärische Biographien. Xenophons Rückzug der Zehntausend. Zürich 1858.

Ruge, W. Beiträge zur Geographie von Kleinasien.
v. Peterm. Mitth. 1892.

Rüsseger, J. Reisen in Europa, Asien und Afrika, unternommen 1835—1847. 3 Bd. Stuttgart 1841—1849.

Reise in der Levante und in Europa 1848.

Geognostische Karte des Taurus und seine Nebenzweige in den Paschalik Adana und Marasch, nebst dem angrenzenden Theile des Paschalikes von Aleppo. Wien 1842.

Saad L. Zwei türkische Städtebilder aus der Gegenwart (Erzerum, Trapezunt)

v. Peterm. Mitthl. 1896.

Sachau, E. Ueber die Lage von Tigranocerta. Mit 2 Karten. Berlin 1891. v. Abhandl. d. Kön. Akademie d. Wissensch. zu Berlin 1880 ov. 8.

Reise nach Syrien und Mesopotamien. Leipzig 1883.

Syrisch-Römisches Rechtsbuch aus dem fünften Jahrhundert, von K. G. Bruns und E. Sachau; Leipzig 1880.

Saint Croix. v. De Sainte Croix.

Saint-Martin M. J. Mathieu d'Edesse. Details historiques de la première expedition des chrétiens dans la Palestine, sous l'empereur Zimisces, tirés d'un manuscrit arménien inédit de la Bibliothèque Impériale, traduits en français par J. Saint-Martin, collationés sur la texte original, et accompagnés de notes par M. Chahan

de Cirbled, pour servir à l'histoire du Bas-Empire. Paris 1811.

Mémoires historiens et géographiques sur l'Arménie, suivis du texte arménien de l'histoire des princes Orbélian, par Etienne Orbélian archevêque de Siounie, et de celui des géographies attribués à Moïse de Khoréne et au docteur Vartan, avec plusieurs autres pièces relatives à l'histoire d'Arménie; la tout accompagné d'une traduction française et de notes explicatives. 2 Vol. Paris 1818—1819.

Notices sur la vie et les écrits de Moïse de Khoréne, historien arménien. v. Journ. asiat. 1823. juin.

Choix des fables arméniennes du docteur Vartan, en arménien et en français, ouvrage publié par la société asiatique, par M. Saint-Martin, Paris 1825.

Notices sur la voyage littéraire du M. Schulz en Orient et sur les découvertes qu'il a faites récemment dans les ruines de la ville de Sémiramis en Arménie. v. Journ. asiat. 1828 Sept.

Histoire des révolutions de l'Arménie, sous le règne d'Arsac II. pendant de IV. siècle. v. Journ. asiat. 1830.

Histoire d'Arménie par le patriarche Jean VI. est Jean Catholicos, traduit de l'Arménien en français par M. Saint-Martin. ouvrage posthume, publié sous les auspices du ministère de l'Instruction publique, par Felix Lagard. Paris 1841.

Fragments d'une histoire des Arsacides. Oeuvre posthume. Paris 1850, 2 vol.

Recherches curieuses sur l'histoire ancienne de l'Asie. Paris 1805. Saint-Martin et Chahan de Cirbed.

Histoire du Bas-Empire par Lebeau. Nouvelle édition, revue entièrement corrigée et augmentée d'après les historiens orientaux par M. Saint-Martin. 21 vol. Paris 1124—1836. Saint-Martin T. 1—12), continuée par Brosset J.-e, son élève, T. 13—21

v. Notice historique sur M. A.—J. Saint Martin ibid. T. 13.

Saint Martin V. de. Histoire des découvertes géographique (Asie Mineure). Paris. 2 vol. 1845—1846.

Site d'Armavir, la plus ancienne cite royale de l'Arménie; site de l'ancienne Artaxata.

v. Nouv. Ann. Voy. XXXII. Paris 1852.

Artaxata, ancienne ville d'Arménie; Armavir. v. Athenaeum franç. Paris 1853.

Sandreczki, Reise nach Mossul und durch Kurdistan nach Urmia. Stuttgart 1857.

Sandwith, H. Siege of Kars. 1856.

Geschichte der Belagerung von Kars und des sechsmonatlichen Widerstandes der türkischen Garnison unter General Williams gegen die russische Armee nebst einer Beschreibung von Reisen und Abenteuern in Armenien und

Lazistan. Braunschweig 1856.

How the Turks rule Armenia.

v. Ninteenth. Cent. London 1878.

Sanson, Voyage ou relation de l'état présent du royaume de Perse. Paris. 1695.

Sasse J. F. Prolegomena in Aphraatis Sapientis Persae Sermones homilíticos. Dissertation inauguralis. Leipzig 1870.

Saulcy.—v. De Saulcy.

Sauvage, H. E. Catalogue des poissons recueillies par M. E. Chantre pendant son voyage en Syrie, Haute Mésopot. Kurdistan et Caucase. v. Bull. de la Soc. Philomatique de Paris. 1881—1882.

Sax, C. Orientalische Völkerwanderung in den Jahren 1877—1878.

v. Oesterreich. Monatsschr. f. d. Orient 1878.

Die Nationen des türkischen Reiches als Faktoren der Volkswirtschaft.

v. Oesterreich. Monatschr. f. d. Orient, 1879.

Sayce A. H. On the cunéiform inscriptions of Van. v. Zeitschr. d. Vergl Sprachforschung III. 1876.

The cunéiform inscriptions of Van, deciphered and translated. v. Journ. Rew of. Asiat Society. vol XVI. Part. III and IV. 1882.

Les inscriptions vanniques d'Armavir.

v. Muséon 1883.

De quelques nouvelles inscriptions cunéiformes decouvertes sur le territoire russe, Patkanow et Sayce. Muséon 1883.

Deux nouvelles inscriptions vanniques. v. Muséon 1884.

The great inscription of Argistis on the rock of Van; Monolith inscription of Argistis, king of Van. v. Record of the Past, London 1890.

Deux nouvelles inscription vanniques (Ashrut Darg'a and Armavir) Muséon 1886.

Inscription of Menuas, King of Ararat, in the vannique language. v. Rec. of Past. London. 1890.

Scheil Fr. V. Notes sur l'expression Vannique: Gunusa Haubi.

v. Recueil. des travaux phil. et archéol. aegypt et assyr. Paris. 1891.

La Stéle de Kel-i-chin. v. ibid. 1893.
Inscription vannique v. ibid. 1891.

Scherer T. Die Mechitharisten in Wien mit einer kurzen Skizze über armenische Sprache und Literatur. 5. Aufl. Wien 1890.

Schildberger Johann. Reisen in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427 zum ersten Mal nach der gleichzeitigen Heidelberger Handschrift herausgegeben und erläutert von Karl Frd. Neumann, mit Zusätzen von Fallmerayer und Hamner-Purgstall. München 1859. v. Zangmantel. W. etc.

Schlumberger G. Numismatique de l'Orient latin. Paris 1872.

Sigiliographie de l'Empire Byzantin. Paris 1884.

Sceau d'un capitaine arménien au service de Byzance au dixième siècle. v. Rev. numismat.

Un empereur byzantin au dixième siècle, Nicephore Phocas. Paris 1890.

Bulle d'or et sceau des rois Leon II. (I) et Leon VI (V) d'Arménie.

v. Rev. de l'Orient lattn. I. 1893.

Schmidt A. Der Aufstand in Constantinopel unter Justinian. Zürich 1854.

Schmidt M. Reden u. Lehren des heiligen Gregorius des Erleuchters. Aus dem Armenischen übersetzt, Regensburg 1872,

Schneider, O. Naturwissenschaftliche Beiträge zur Kenntniss der Kaukasus-Länder. Dresden 1878.

Schobert. Travels in the Caucasus and Georgia in 1807—1808, London 1814.

Schönfelder. Aus und über Aphraates. v. Theol. Quartalschr. 1878.

Schrader E. Keilinschriften und Geschichtsforschung. Ein Beitrag zur monumentalen Geographie, Geschichte u. Chronologie der Assyrier. Giessen 1878.

Die Keilinschriften am Eingange der Quell-

grotte des Sabeneh-Suh.

v. Abhandl. d. k. Acad. d. Wiss. Berlin. 1885.

Die Namen der Meere in den assyrischen
Innschriften. v. Riehm's Handwörterbuch d. Biblisch.

Alterth Bd. I. 1893.

Armenien v. ibid.

Zur Geographie des assyrischen Reiches
v. Sitzungsber. K. Preuss. Akad. Wiss. Berlin 1890.

Schröder J. J. *Արամեան լեզուին գանձ*. hoc
est: Joh. Joach. Schröderi Thesaurus linguae ar-
meniacae, antique et hodiernae, cum varia pra-
dios materia, cujus elementum sequens pagina
exhibit.—Amstelodami, anno aere Chr. MDCCXI
(1711), Armenorum MCLX (1160).

Schrumpf G. A. The study of Armenian in
Europe. v. l'Arménie, 1891.

On the progress of Armenians study.
v. Fr. Congr. Orient. London 1892. v. l'Arménie
1890—1891.

Schubach. Besondere und bisher grössten-
thelis unbekannt gebliebene Nachricht von Ru-
pino, welchen Kaiser Otto IV. zum Könige von
Armenien gemacht hat.

v. Hannover. Gelehrt. Anz. 1852.

Schubert, Darstellung des gegenwärtigen Zus-
tandes des armenischen Volkes. St. Ptsb. 1831.

Schulze A. Eine Reise nach Kurdistan.
v. Ausland, 1888.

Schulz F. E. Mémoire sur le lac de Van et
ses environs, par M. Fr. Schulz envoyé à Pa-
ris le 8 Juin 1828.

v. Journ. Asiat. III. Sér. T. IX. N 52. 1840.

Schweiger-Lerchenfeld A. v. Die grossen in-
ternationalen Transit—Schienenwege nach Vorder-
und Centralasien. Wien 1875.

Die plast. Gliederung Vorderasiens.

v. Peterm. Mitth. 1875.

Armenien. Ein Bild seiner Natur und sei-
ner Bewohner, Jena 1878.

Kulturkarte Kleinasien.

v. Mitth. d. k. k. geogr. Gesellsch. Wien 1878.

Die Tigris-Bahn.

v. Oesterr. Monatsschr. f. d. Kunde d. Orient 1879.

Englands Interessen in Türkisch-Asien.

v. Oest. Monatschr. f. d. Kunde d. Orient. 1879.

Zur Völkerstellung der Armenier.

v. Oesterr. Monatschr. f. d. Orient. N 12, 1877.

Der Orient. Wien 1882.

Das neue Vilayet Van.

v. Oesterr. Monatschr. f. d. k. d. Or. 187.

Erzerum und Erzindjan. v. Ausland. 1878.

Seidlitz N. v. Armen. u. Grusin. Sprichwörter.
v. Ausland 1884.

Armenische Sprichwörter und Räthsel.
(nach Aufzeichnungen Dschawachow's u. Se-
linski's). v. Ausland 1889 41.

Volkszählung in Tiflis 1864. v. Peterm.
Mitthl. 1865.

Ethnographie des Caucasus. v. ibid.

Zwischen Kura und Araxes. v. Russ. Rev. 1881.

Pastuchow's Besteigung des Ararat. Aug., 1893.
v. Globus, Braunschweig 1894.

Pastuchov's Besteigung des Alagös. v. ibid
1896.

Seidlitz N, von. und Selenoy G. Z. Die Verbreitung der Armenier in der asiat. Türkei und in Transcaucasien. v. Peterm. Mitthl. 1896.

Seiff, Reisen in der asiatischen Türkei. Leipzig 1875.

Serpos J. de, Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione et la morale della nazione armena suddit dell' impero Ottomano... presenta alla sacra congregazione di propaganda. 3 vol. Venezia 1786.

Serristori, Notes sur les provinces russes au de la du Caucase. Odessa 1829.

Sestini D. Dissertazione sopra alcune monete armene del Principe Rupénensi della collezione Ainsliana. Livorno 1790.

Seymour H. D. His few lines about his ascent of Ararat in 1845, London 1877. v. Frechfeld.

Sheil (lady) Glimpses of Life and Manners in Persia (Ani, Gümri). London 1856.

Shiel, J. Notes on a Journey from Tabriz through Kurdistan via Van, Bitlis, Erbil etc. 1836.
v. Journ. of geogr. Soc. of London 1838 vol. VIII.

Sieger, R. Die Schwankungen der armenischen Seen. v. Globus 1894 BXV.

Die Schwankungen der hocharmenischen Seen seit 1800, in Vergleichung mit einigen verwandten Erscheinungen.

v. Mitth. d. k. k. geogr. Gesellsch. Wien 1888.
Neue Reisen und Forschungen in Vorderasien. v. Ausland 1890.

Sievers G. v. Radde.

Sijalski. Erinnerungen aus Armenia (Erivan etc.). v. Auslaud 1831.

Slater E. T. Ani, Armenia, London 1897.

Smith and Dwigth. Missionary researches in Armenia. With memoir on Armenia. Boston 1833. London 1834.

Smith, G. The Armenians: their past and futur. 1878.
v. Grod Words. March.

Assyrian Discoveries, London 1877.

Socin A. Die Märchen im vorderen Orient.
v. Oesterr. Monatsschr. d. Orient. 1887.

Soret F. Numismatique de l'Arménie au
moyen-âge par V. Langlois. Paris 1855.

v. Rev. Archeol. 1850 Rev de l'Orient 1855 T.

Sowa R. Zur Aussprache des Westarmeni-
schen. Programm des Staats-Gymn. in M. Trü-
bau. 1882.

Southgate, H. Narrative of a tour through
Armenia, Kurdistan etc. London 1840, 2 vol.

Spanuth-Poehle. Armenien: Ein Beitrag zur
Kenntnis der Geschichte der kirchlichen und
äusseren Verhältnisse des Landes. Stuttgart 1896.

Spiegel F. Das Verhältniss des Armenischen
zum Huzwaresch.

v. Gramm. der Huzwaresch-Sprache. Wien 1856.

Beiträge zur vergl. Sprachforschung. I. Ar-
menien. Ursprung des Namens.

Eranische Alterthumskunde, 3 Bd. Leipzig
1871—1878.

Eran, das Land zwischen dem Tigris und
Indus. 1863.

Die arische Periode und ihre Zustände,
Leipzig 1887.

Genesis und Avesta. v. Ausland 1868.

Stern B. Zwischen Kaspi und Pontus. Kau-
kasische Skizzen mit Illustrationen Breslau 1897.

Stebnizki J. Uebersicht der kaukasischen
Statthalterschaft. v. Peterm. Mitthl. Gotha 1865.

Die russisch-türkische Gränze in Klein-
Asien nach dem Berliner Tractat von 1878

v. ibid 1882

Das pontische Gebirge.

v. ibid 1882

Steinle N. Die russisch-türkische Kriege in
Europa und Asia. Ulm. 1854.

Stewenson F. S. The Armenian Church, its
history and its wrongs. v. New. Rev. London 1893.

The Armenian agitation: a rejoindre to
Sadik-effendi. v. ibid.

Armenia.

v. Contemporary 1895.

Stackelberg. Review of Zenob of Glak in mo-
dern Armenian. v. Byzant. Zeitschr. Leipzig 1895.

Stadler A. de. Sur l'ancienne religion des
Arméniens païens. Paris 1864.

Stark H. Armenians in India.

v. Calcutta Rev. Calcutta 1894.

Stocqueler J. H. Fifteen months piligrimage.
Journey from India to England through parts of
Turkish Arabia, Persia, Armenia etc. 1831—
1832. London 1832. 2 vol.

Stickel G. Eine der älteren armenischen Münzen. v. Numism. Zeitschr. Bd. 15. Wien 1883.

Strecker, w. Beiträge zur Geographie von Hoch-Armenien.

v. Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde. Berlin 1869.

Die Ebene von Erzerum. 2, Ein Ausflug zu der Quelle der Euphrat auf dem Dumly-Dagh. 3, Von Erzerum auf den Bingöl-Dagh. 4, Der Rückmarsch der 10.000 von Euphrat bis an das Schwarze Meer (Zur Erklärung des Rückzugs der 10.000 von H. Kiepert). 5, Ueber die wahrscheinl. ältere Form des Van-Sees.

Nachträgliches über Hocharmenien und den Rückzug der Griechen. v. Zeitschr. d. Gesellsch. f. Erdkunde. Berlin 1883. Mitgeth. von H. Kiepert.

Ueber den Rückzug der Zehntausend. Eine Studie. Berlin 1886.

Topographische Mittheilungen über Hoch-Armenien. Berlin 1861.

Das obere Zab-Ala Gebiet und Routiers von Van nach Kotur. v. Peterm. Mitthl. 1863.

Streck M. Das Gebiet der heutigen Landschaften Armenien, Kurdistan und Westpersien nach den babylonisch-assyrischen Keilinschriften. v. Zeitschr. Assyriol. Berlin. 1898.

Struys, J. Les voyages en Moskovie, en Tartarie, en Perse, aux Indes etc. 3 vol. Lyon 1622.

Struve, F. G. Astronomische Ortsbestimmun-

gen in der Europäischen Türkei, in Kaukasien und Klein-Asien, nach den von den Officieren des kaiserl. Generalstabes in den Jahren 1828 bis 1832 angestellten astronomischen Beobachtungen, abgeleitet und zusammengestellt. Gelesen 21. Febr. 1845.

v. Mém. de l'acad. d. sc. VI sér IV. St. Petersbourg 1845

Strzygowski J. Byzantinische Denkmäler.

I. Das Etschmiadzin-Evangeliar. Wien 1891.

Iconographie du baptême du Christ. München 1885.

Stuart, R. The ascent of mount Ararat in 1856. v. Proc. of the R. geogr. Soc. XXI.

Supan A. Vertheilung der armenischen Bevölkerung in Türkisch-Armenien, Kurdistan und Transcaucasien. v. Peterm. Mitthl. 1897

Suter, H. Notes on a journey from Erzerum to Trabizond, by way of Shebbekhanak, Kara Hisar, Sivas, Tokat and Samson in Oct. 1838. v. Journ. Roy. Geogr. Soc. 1841.

Svoboda. Among Kurdish Brigands in Armenia. v. World. mag. London 1899.

Sykes M. Through five türkisch provinces (Bitlis, Van, Erivan 1899) London 1900.

Szongott K. Armenische Volksmärchen aus Siebenbürgen. Mutter, Sohn und Drache.

v. Ethnol. Mittheil. aus Ungarn II. 1893.

Märchen der Siebenbürger Armenier

v. Ethnol. Mittheil. aus Ungarn. III. 1893.

Tavernier. J. B. Les six voyages en Turquie, en Perse et aux Indes etc. 3 vol. Paris 1676.

Les six voyages en Turquie etc. A La Haye 1718.

Taylor. Journal of a tour in Armenia etc. 1866.

v. Peterm. Mitth. 1869.

Sources of the Tigris. v. Proc. R. Geogr. Soc. London. 1863.

Travels in Kurdistan, with notices of the Eastern and Western Tigris etc.

v. Journ. R. Geogr. Soc. 1868.

Tchichatcheff, P. L'Arménie et la Perse. Texte et graveures. 2 vol. Paris 1842.

Itineraire der kleinasiatischen Reise im Jahre 1858 vom Herrn Verfasser durch Herrn C. Ritter mitgetheilt, mit Anmerkungen und Karte von H. Kiepert. Berlin 1859.

Reisen in Klein-Asien und Armenien 1847 1863. v. Peterm. Mitth. Ergänzungsband 1867.

Itineraire redigirt und mit einer neuen Construction der Karte von Klein-Asien begleitet von Kiepert. Gotha 1867.

Klein-Asien. Prag und Leipzig 1887.

Asie Mineur. Paris 1853—1869. 8 vol. Atlas 4 vol.

Etudes sur la végétation des hautes montagnes de l'Asie Mineur et de l'Arménie. Paris 1857.

Lettres sur la Turquie, Paris 1859.

Sur l'orographie et la constitution géologiques parties de l'Asie Mineure et de l'Arménie. sur la géologie et l'orographie d'une partie de l'Arménie. v. Compt. Rendu Acad. Sc. Paris 1858.

Telfer J. B. The Crimea a Transcaucasia, a journey in the Kuban, Gouria, Armenia, Ossety, Imeretia. etc. the Tarric range. 2 vol. in 1 With. 26 maps a. numerons illustration. London 1876.

Armenia and its people.

v. Journ. Soc. of. Art. London 1891.

Toule J. C. Pensées et notes critiques... voyages dans l'empire du Sultan de Constantinople Paris 1842, 2 vol.

Texier, Ch. Description de l'Asie Mineure faite par l'ordre du gouvernement français de 1833 à 1837. et publiée par le ministère de l'instruction publique. Beaux arts, monuments historiques, plans et topographie des cités antiques. Paris 1839—1849. 3 vol. avec 241 planches. fol.

Description de l'Arménie, la Perse et la Mesopotamie. Paris 1842—1852. 2 Vol. avec 151 planches, fol.

Asie Mineure. Description geogr. histor. et archéol. Paris 1832.

Edesse et ses monuments en Mesopotamie, Paris 1859.

Exploration de l'Arménie, du Kurdistan et de la Suziane. v. Bullet. Soc. Ceogr. Paris 1840.

Reinseignements archéol, et geogr. sur quelques points de l'Asie Mineur, de l'Arménie et de la Perse. v. ibid. 1840

Notice sur Erzerum, fragment d'un journ. de voyage 1839—1840. v. ibid. 1843.

Itinéraires en Arménie, en Kurdistan et en Perse. v. ibid. 1843

Notice sur le Kurdistan. v. ibid. 1844

Teza E. Cose armene. Veneto 1890.

v. Atti. Jst. Veneto, Ser.

Una lettera die Ciovani Mandacuniense.

v. Atti e Memoirie della k. acad. de scienze. lettere arti di Padova 1889—1890 T. VI

La natura dell'uomo di Nemesio e le vecchie traduzioni in italiano et in armeno. Venezia. 1892.

Nemesiana. Sopra alcuni luoghi della «Natura dell'uomo» in armeno.

v. Rd. Rincei II. 1893

Dell' Essamero di Ciorgio Piside secondo l'antica versione armena.

v. Rdc. Rincei II. 1893.

Del sentenze morali di filosofi greci, scetti et tradotti da armeni.

v. Rdc. Rincei II. 1893

La storia dei Vardaniani di Eliseo nella nuova edizione di Mosca.

v. Rd. Rincei 1893.

Theseus Ambrosius. Introductio in Chaldaicum

linguam, Sirciacam atque Armeniacam et decem alias linguas, a Theseo Ambrosio. Papiae. 1539.

Thielmann, M. Streifzüge im Kaukasus, in Persien und in der asiatischen Türkei. Leipzig 1875. 2 vol.

Thomas E. Early Armenian coins. v. Collect. Miscell. Essays on Oriental Subjects, London 1868.

Thomaseo N. Mose Corenese Storia. Versione italiana, illustrata dai monaci armeni mekhitharistici. Venezia 1841.

Storia di Agathangelo. Versione italiana illustrata dai monaci armeni mekhitharistici, Venezia 1843.

Thümmel, A. K. Bunte Bilder aus dem Kaukasus. 2 Bde. Nürnberg 1854.

Tixeront (abbé). Les origines de l'église d'Edesse et la légende d'Abgar. Paris 1888.

Tomaschek W. Zur historischen Topographie von Kleinasien im Mittelalter.

Die Küstengebiete und die Wege der Kreuzfahrer. v. Sitzbr. d. A. Acad. d. Wiss. Wien. 1881.

Die alten Thraker, I. Wien, 1893.

Sassun und Quellengebiet des Tigris. Wien 1895.

Tozer, Turkish Armenia and Eastern Asai Minor. London 1881.

Topin, M. Le Masque de fer. Paris 1871.

Tournefort, J. P. de. Relation d'un voyage du Levant, contenant l'histoire ancienne et moderne des plusieurs îles de l'Archipel, de Constantinopel, des cotes de la Mer Noire, de l'Arménie, de la Georgie, des frontieres de Perse et de l'Asie Mineure (de 1700—1702). T. 3. Paris 1712. Lyon 1717.

Treuenfeld, v. Der Zug der 10.000 Griechen bis zur Ankunft am Schwarzen Meere bei Trapezunt. Dargestellt nach Xenophons Anabasis. Naumburg a, S. 1890.

Trivier P. Une église peu connue (l'église évangélique arménienne). v. revue Chrétienne 1886.

Tromler C. H. Bibliothecae armenicae specimen. 1759 Plaviae.

Troshin V. Bystanders notes of the Armenian massacre at Constantinople.

v. Scribner, New York and London 1887.

Ubicini, A. Les Arméniens sous la domination Ottoman. Fragment historique. v. Rev. de l'Orient 1854.

Lettres sur la Turquie, 1851. Paris, 2 vol.

Ukert

v. Kinneir.

Uschakoff. Geschichte der Feldzüge des General Paskewitsch in der asiatischen Türkei 1828—1829. Leipzig 1888.

Ussher J. A journey from London to Persepolis, including warderings in Dagestan, Georgia, Armenia. London 1865.

Vaillant, J. F. Arsacidarum imperium sive regum Parthorum historia. Tomus primus. Paris 1728.

Achemenidarum imperium sive regum Pontii, Bosphori et Bityniae historia. Tomus secundus. Paris 1728.

Vater J. S. Literatur der Grammatiken, Lexica und Wörtersammlungen aller Sprachen der Erde. 2. Aufl. von B. Julg. 1847. v. Adelung.

Vecchi F. de, et **Osculati** G. Giornale di corovana o viaggio nell' Armenia, Persia of Arabia. Milan 1847.

Venukoff. Observations thermométriques sur le sommet de l'Ararat.

v. Compte rendu Acad. Sc. Paris 1894.

Vereschagin, B. Voyage dans les provinces du Caucase 1864/65. v. Tour du Monde.

Vernier D. Histoire du patriachat arménien catholique. Lyon—Paris 1891.

Vetter P. Ueber die armenische Uebersetzung der Kirchengeschichte des Eusebius.

v. Theol. Quartalschr. 1881.

Das apokryphe Schreiben Dionysius des Areopagiten an Titus über die Aufnahme Mariä. Aus dem Armenischen übers. v. ibid 1887.

Die Sibyllen—Citat bei Moses von Choren. v. ibid 1892.

Moses von Choren.

v. Wetzer u. Wettes Kirchenlex. VIII 1893.

Das Buch des Mar Abas von Nisibis.

v. Restgruss Roth. 1893.

Aristides-Citate in der armenischen Literatur. v. Theol. Quart. LXXVI 1894

Die apokryphe dritte Korintherbrief. Tübinger Universitätsschrift. 1894.

Die nationalen gesänge der alten Armenier. v. Theol. Quart. 1894.

Villefroy G. Catalogue des manuscrits arméniens de la Bibliothèque de Boy, dressé en 1735 par l'abbé de Villefroy.

v. Bibliotheca bibliothecae manuscriptorum, de Monfaucon, t. III p. 1015—1027.

Remarques sur le catalogue précédent. Idée des manuscrits les plus intéressants. v. ibid. v. Nouvelle Encyclopedie théologique. Dictionnaire des manuscrits T. I. (1120—1340) par Mignée.

Lettre au RP. en lui envoyant une traduction en française des cantiques arméniens, com-

posés dans la V et VI. s. pour la fête de Nativité de s. Jean Baptiste et du mystère de la présentation de J. Christ au temple.

Canon de la Nativité de S. Jean-Baptiste.

v. Mémoire de Trévoux, 1735 August.

Recit de martyre de s. Christofle Քրիստոփոր վկայ—de la famille de Shanaghlouch et de ceux qui ont été immolés par le fer avec lui. Tiré de Mélangne arménien. Manuscrits de la Bibliothèque du Roi.

v. Mémoire de Trévoux, 1752, Septembre.

Johannes Chrysostomus.

v. Opp. gr et lat cura et studio. Bern de Monfauon. Parissis 1718—1738.

Villot J. Explanatio professionis fidaei orthodoxae jess ss. D. N. Urbani p. p. VIII editae. Auctore P. J. Villote, Soc. Jeu. Romae, S. C. Propag. fide. Anni (1711). Superiorum permissu.

Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառի հաւատոյ, Շարադրեալ ի Յակոբ վարդապետէն ի կարգէն Յիսուսեանց յամի տեառն 1711.

Armenia Cristiana. Romae 1712.

Dictionarium Latino-Armenum. Ex precipuis Armeniae linguis scriptoribus concinnatum. In quo praeter adjunctus singularum vocum sensus multiplices, multa etiam Theologia, Phisica, Moralia, Historica, Geographica, Chronologia, suis quoque locis passim explicantur. Accepit tabula chronologica regum et patriarcharum utriusque Armeniae. Auctore P. Jacobo Villote soc. Jesu. Apud Armenos per annum XXV Missionario. Բառգիրք Հայկազեան լեզուի շարադրեալ Յա-

Կոր վարդապետի ի կարգէ Յիսուսեանց. Romae Typis sac. con. de prop. fide. Anno MDCCXIII.

Commentarium in Evangelia. Auct Jac. Vilotte, s. J. Romae Typ. c. prop. fide. Anno MDCXIV (1714).

Voyage d'un missionnaire de la comp. de Jésus en Turquie, en Perse, en Arménie, en Arabie et en Barbarie. Paris 1730.

Virchow R. Die caucasische und transcaucas. Gräberfelder. Über eine geschlag. Spahn aus Feuerstein aus Transcaucasien. Mit Tafel Berlin 1882—1884.

Die transcaucas. und babylonische Alterthümer aus Antimon, Kupfer und Bronze.

v. Zeitschr. für Ethnol, 1887.

Alterthümer aus Transkausion.

v. Cor. Bl. d. Gesellsch. f. Anthropologie

Wien 1890

Vivien de Saint Martin L. Recherches sur les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase. Paris 1847

Etude de géographie ancienne et de l'éthnographie asiatique. 2 vol. Paris 1850.

Description historique et géographique de l'Asie Mineure. Paris 1852.

Un chapitre de géographie orientale.

v. Annales des Voyages. 1867 Janv.

Vizetelly E. A winter ride in Armenia.

v. Eng. Ill Mag. London 1896.

Voulzie G. A travers l'Arménie russe.

v. Revue Franç. de l'étranger et des colonies, Paris 1894.

Wagner M. Reise nach Kolchis und nach den deutschen Colonien Jenseits des Kaukasus. Leipzig 1850.

Reise nach Persien und dem Lande der Kurden 1843. 2 vol. Leipzig 1852.

Reise nach dem Ararat und dem Hochland Armenien 1843. Mit einem Anhang. Beiträge zur Naturgeschichte des Hochlands Armenien. Stuttgart und Tübingen 1848.

Der Kaukasus und das Land der Kosaken, 1843—1846. Leipzig 1850.

Beiträge zur Kenntniss der Naturverhältnisse in türkisch armenischen Hochlande.

v. Ausland 1851.

Walker T. Wanderings eastward: a diary of travels in Egypt, Palestine, Syria, Turkey and Greece in 1885, London 1886.

Wamberg H. (Vamberg) Das nationale Erwachen der Armenier. v. Allg. Ztg. 1890

Life and adventures (Trebizond, Erzerum, Tabris 1862) London 1896.

Zur armenischen Frage

v. Deutch. Rund. Stuttgart 1886.

Warkworth (lord). Notes from a diary in Asiatic Turkey. London 1898.

Warrington Smith. Geological features of the country round the mines of the Taurus in the pashalic of Diarbekir etc. 1857.

Watson W. The Surple East. Aserie of sonnets on England, desertion of Armenia. London 1896

Weber A. Lückenbüsser (der arische Charakter des Armenischen).
v. Indische Studien Bd. 16. 1883.

Weber W. Tremblements de terre en Arménie 1888.
v. La Nature, Paris 1888.

Weeks E. Z. From the Block See to the Persian Golfe by caravan.
v. Harpers Mag. London and New York 1893.

Weismantel O. Die Erdbeben des vorderen Kleinasien in geschichtlicher Zeit. Marburg 1881.

Welte B. Goriun. Lebensbeschreibung des heil. Mesrop. Tübingen 1845.

West A. S. The romance, of Missions, or Inside of Life and Labour in the Land of Ararat. With an Introduction by Mrs. Charles. London. 1876.

Wettner M. D. Die Armenier und die russische Versprechungen. Budapest 1889.

Wheeler S. A. Daughters of Armenia. New York 1877.

Wheeler C. H. Ten years on the Euphrates; Lettres from Eden (account of Karput and district). Boston 1868

Whistoni Gulielmus et Georgius. Mosis Corenensis Historiae armeniaciae libri III. Accedit ejus dum scriptoris epitome Geographiae. Praemittitur praefatio, quae de Literatura ac Versiōne sacra armeniaca agit. Et subjicitur appendix, quae continent epistolas duas armeniacas; primam, Corinthiorum ad Paulum Apostolum, alteram, Pauli Apostoli ad Corinthius; nunc primum ex codice ms. integre divulgatas. Armeniace ediderund, latine verterunt, notisque illustrarunt Gul. et Georg. Wistoni filii. Aulæ Clarensis in Academia Cantabrigiensi aliquandiu Alumini. Հաւ են երկու քան զմի, որոց զոն վարձք բարիք ի վաստակս նոցա. Londini, ex officina Caroli Ackers, typographi, apud Joannem Whistonum filli polam MDCCXXXVI 1736.

Epitome Geographiae. Londini 1736

Wilbraham K. Travels in the Transcaucasien provinces of Russia. London 1839.

Wild H. Der christliche Pilger. Morgenländische Bilder und Erinnerungen aus alter und neuer Zeit. 1 Bd. Kleinasien. Zürich 1840.

Williams C. The Armenian Campaign 1877, London 1878.

Warrington Smith. Geological features of the country round the mines of the Taurus in the pashalic of Diarbekir etc. 1857.

Watson W. The Surple East. Aserie of sonnets on England, desertion of Armenia. London 1896

Weber A. Lückenbüsser (der arische Charakter des Armenischen).
v. Indische Studien Bd. 16. 1883.

Weber W. Tremblements de terre en Arménie 1888.
v. La Nature, Paris 1888.

Weeks E. Z. From the Block See to the Persian Golfe by caravan.
v. Harpers Mag. London and New York 1893.

Weismantel O. Die Erdbeben des vorderen Kleinasien in geschichtlicher Zeit. Marburg 1881.

Welte B. Goriun. Lebensbeschreibung des heil. Mesrop. Tübingen 1845.

West A. S. The romance of Missions, or Inside of Life and Labour in the Land of Ararat. With an Introduction by Mrs. Charles. London. 1876.

Wettner M. D. Die Armenier und die russische Versprechungen. Budapest 1889.

Wheeler S. A. Daughters of Armenia. New York 1877.

Wheeler C. H. Ten years on the Euphrates; Lettres from Eden (account of Karput and district). Boston 1868

Whistoni Gulielmus et Georgius. Mosis Corenensis Historiae armeniaciae libri III. Accedit ejus dum scriptoris epitome Geographiae. Praemittitur praefatio, quae de Literatura ac Versione sacra armeniaca agit. Et subjicitur appendix, quae continent epistolas duas armeniacas; primam, Corinthiorum ad Paulum Apostolum, alteram, Pauli Apostoli ad Corinthius; nunc primum ex codice ms. integre divulgatas. Armeniace ediderunt, latine verterunt, notisque illustrarunt Gul. et Georg. Wistoni filii. Aulæ Clarensis in Academia Cantabrigiensi aliquandiu Alumini. Հաւ են երկու քան զմի, որոց գոն վարձք բարիք ի վաստակս նոցա. Londini, ex officina Caroli Ackers, typographi, apud Joannem Whistonum filli polam MDCCXXXVI 1736.

Epitome Geographiae. Londini 1736

Wilbraham K. Travels in the Transcaucasien provinces of Russia. London 1839.

Wild H. Der christliche Pilger. Morgenländische Bilder und Erinnerungen aus alter und neuer Zeit. 1 Bd. Kleinasien. Zürich 1840.

Williams C. The Armenian Campaign 1877, London 1878.

Wilken F. Geschichte der Kreuzzüge nach morgenländischen und abendländischen Berichten. Leipzig 1817—1832.

Wilson Ck. W. Notes on the physical and historical geography of Asia Minor, made during Journeys in 1879—1882. London 1884.

Windischmann Fr. Aufsatz über die armenische Literatur, 1835.

Grundlage des Armenischen im arischen Sprachenstamme, nachgewiesen von Dr. Fr. Windischmann.

v. Abhandl. d. J. c. d. k. Bairischen Akademie der Wissensch. IV Bnd. Abth. II 1846 geschrieben 1836

Abhandlung über die persische Anahita oder Anaitis. München 1856.

Ursagen der arischen Völker 1852.

Wislock, v. H. Märchen der Siebenbürger Armenier. Aus unedirten Texten.

v. Zeitschr. f. Volkskunde (II) 1889.

Parallele zu einem africanischen Märchen.

v. Z. f. vergleich. Literaturgesch. N. F. II. 6. 1889.

Märchen und Sagen der Bukovinaer und Siebenbürger Armenier. Aus eigenen und fremden Samml. übs. Hamburg 1892.

v. Barthels Z. Erdkund, XXIII.

Wolff J. The Kologh; or snowstorn at Erzerum.
v. Constitut. Press. London 1860.

Wolkoff. Die Wölkerschaffen in heutigen Kleinasien. v. Ausland 1841.

Wood G. w. Armenians.

v. Cyclopaedia of Missions, New-York 1860.

Wood H. P. (Wood's Pasha) The truth about Asia Minor, London 1890.

Wünsch J. Erzerum. v. Koety (Kvety) V. 1883.

Meine Reise in Armenien und Kurdistan.

v. Mitth. d. k. k. Geogr. Gesch. Wien 1883 Bd. 25.

Die Flussläufe de Kömur, Gerdshanis und Kal-kit. Begleitworte zur originalaufnahme, mit 1 Karte.

v. Mitth. d. k. k. geogr. Gessellsch. Wien 1884. Bd. 27.

Die Quelle des westlichen Tigrisarmes und der See Göldschik.

v. Mitt. d. k. k. geogr. Gessellsch. Wien 1885.

Das Schulwesen in Türkisch-Armenien.

v. Oesterr. Monatschr. f. Orient 1887.

Das Quellgebiet des westlichen Tigrisarmes. Originalaufnahme und Begleitbericht.

v. Peterm. Mitth. 1889.

Van. Ein Kleinasiatiches Städtebild.

v. Oesterr. Monatschr. f. d. Orient 1889 Mai.

Die Landschaften Schirwan, Chisan und Tattik. v. Mitth. d. k. k. geogr. Gesellsch. Wien. 1890.

Der Begh-Dagh und Malatia. Begleitworte zur Originalaufnahme.

v. Mitth. d. k. k. geogr. Gesellsch. Wien 1891.

Yorke K. w. Journey in the Valley of the Upper Euphrates. v. Geog. Journ. London 1896.

Zahn Th. Ueber einige armenische Verzeichnisse kanonischer und apokrypher Bücher.
v. Th. 1893

Ziegler, A. Meine Reise im Orient. 2 Thl.
Leipzig 1855.

Zwidenck F. von. Türkisch-Armenien und Seine Bewohner.
v. Oesterr. Monatsschr. Orient. Wien 1891.

З У Ї Ь Л О Ї У Ъ

I.

Alcock Th. Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828—29. Avec une carte itinéraire. London 1831.

Armstrong T. B. Travels in Russia and Turkey, intended as a itinerary through the south of Russia, the Crimea, Georgia, and through Persia, Koordistan and Asia Minor to Constantinople. London 1831.

Avril P. Reise dor versch. Staaten v. Europa en Asia. Utrecht 1694

Bazbaro J. Viaggio di J. Barbaro, ambasciat. della Republica di Venetia, alla Tana er in Persia (1436). Venezia 1545. v. Ramusio, Collect. T. II

Barb H. Geschichte von 10 Kurdendynastien 1856—1859 Wien.

Barker (William Burkhardt). Lares and Penates or Cilicia and its governors ed. by W. Fr. Ainsworth, London 1853.

Baronius C. card. Annales ecclesiastici. 12 vol. Romae 1588—1593. Contin. par Rainaldi 1595—1671 et par Laderchi. II. ed. 42 vol 1738—1757.

Barth H. Reise von Trapesunt durch nörd-

liche Hälfte Klein Asiens in Herbst 1858 mit einer Karte von Dr. Petermann. Gotha 1860.

Baumgartner A. Die ältere Literatur der Armenier. v. Stimmen aus Maria Laach 1896.

Beaujour F. de (baron). Voyage militaire dans l'empire Othoman (1817), ou Description de ses frontières et de ses principales défenses, soit naturelles, soit artificielles. Avec 5 cartes géographiques, Paris 1829.

Belanger Ch. Voyage aux Indes Orientales par le Nord de l'Europe, les provinces du Caucase, la Géorgie, l'Arménie et la Perse, pendant les années 1826—1829. 2 vol. Avec un atlas zoologique, planches 40. Paris 1838.

Bellegotti L. Il concerta europeo e la Questione Armenia. Pisa 1899.

Bertrand E. Nubar Pacha 1825—1899. Notes et impressions. v. Journal L'Egypte. Le Caire 1904.

Bittner M. Ein armenischer Zauberstreifen. v. Anthropos, Bd. IV 1909.

Böttcher, v. de Lagard.

Brandis J. Das Münz Mas=und Gewichts=Wesen in Vorderasien bis auf Alexander den Grossen, Berlin 1866.

Briano G. La Siria a l'Asia Minore illustrato, Torino 1841.

Buchon. Recherches et matériaux pour servir à une histoire de la domination française, aux XIIIe, XIVe et XVe siècles, dans les provinces démembrées de l'empire grec, à la suite de la quatrième croisade, 2 vol. Paris 1840.

Bugge S. Beiträge zur etymolog. Erläuterung der armenischen Sprache.

v. Indog. Forschg. 1892.—K. Z. 1893.

Busch M. Der Orient. Urgeschichte desselben bis zu den medischen Kriegen. 3 Bd, 1871—72 Leipzig.

Canestrini G. Discorso sulle relazioni commerciali dei Veneziani con l'Armenia e Trebisonda nei secoli XIII e XIV.

v. Archivio storico italiano, 29, Florence 1853.

Carnoy H. et Nikolaidis. Traditions populaires de l'Asie Mineure. Paris 1889.

Carrière A. Les huit sanctuaires de l'Arménie payenne d'après Agathange et Moïse de Khoren. Etude critique. Paris 1899.

Cartwright J. The Preacher. London 1611.

v. Purchas's Pilgrim, London 1625.—Churchill collect. of voy. VII, London 1707—1747.

Colenati F. A. v. Kolenati.

Contarini A. Viaggio del Ambrosio Contarini, ambasc. di Venezia ad Ussancassan re di Persia (1473). v. Annales des voyages T. VI.

Corançez. Itinéraire d'une partie peu connue de l'Asie Mineure. Paris 1816.

Couret Le Comte. La prise de Jerusalem par les Perses en 614. Trois documents nouveaux. Orleans 1896.

Cunynham A. Travels in the eastern Caucasus an Caspian and Black seas...and on the frontiers of Persia and Turkey in 1871. London 1872.

Dampierre, marquis. Begebenheiten auf seinen Reisen nach Spanien, der Türkei, Russland und Persien. Aus dem Französischen, Leipzig 1794.

Dapper O. Asia, of naukeurige beschrywing van het rijk des grooten Mogols...Schirwan Adirbeitzan, Karabach...etc. Amsterdam 1672.

D'Avezac. Recuil des voyages. 1839 Paris. 4 vol. v. IV. Notices sur les anciens voyages en Tartarie etc.

De Beauvais Vincent. Specimen historiale, Nurenberg. 1483. v. Bergeron, Miroir historique.

De Clavijo Ruy Gonzalez. Historia del gran Tamerlan, e itinerario. Seville 1582. v. Hakluyts Soc. vol XXVI London 1859, Cl. Markham.

De Saulcy F. Numismatique des Croisades, Paris. 1847.

Diefenbach L. Ueber Petermann's Grammatik. v. Jahrb. f. wissensch. Kritik, Berlin 1843. Bd. II.

Eigveroa Garcías di Silva. v. Wiegfort.

Fink J. Ueber die politischen Unterhandlungen des Churfürsten Johann Wilhelm von der Pfalz zur Befreiung der Ghristenheit in Armenia von Joche der Ungläubigen, von 1598 bis 1705. München 1829.

Finck F. N. Lehrbuch der neuostarmenischen Litteratursprache (unter Mitwirkung von S. Kanajantz), Wagarschat 1902.

Des Nilos Doxapatores Taxis. t. p. thronen, armenisch u. griechisch herausgegeben von F. N. F. Wagarschat 1902.

Die ostarmenischen Laute des 15 Jabrhunderts nach der Transcription in Hans Schildbergers Reisebuch, Berlin 1906.

v. Wissenschaftl. Korrespondenzblatt, 1906 Nov. Decem. K. Universitätsbibliothek zu Tübingen, Veröffentlichungen, I. Atlas zum Katalog der armenischen Hand-

schriften. 1, Palaeographie, von F. N. Finck. 2, Kleinarmenische Miniaturmalerei, Die Miniaturen des Tübinger Evangelivars Ma VIII. 1 von J. 1113 bezw. 893 n. Chr. von J. Strzygowski. Tübingen 1907.

Die Grundzüge des armenisch-zigeunerischen Sprachbaus.

v. Journ. of the Gypsy Lore Soc. Liverpool 1907.

Die Sprache der armenischen Zigeuner.

v. Записки Имп. Академіи Наукъ, Т. VIII. СПб. 1907.

Finck F. N und L. Gjandschezian. Systematisch-Alphabetischer Hauptkatalog der K. Universitätsbibliothek zu Tübingen. XIII. Verzeichniss der armenischen Handschriften. Tübingen 1907.

Forster G. A journey from Bengal to England through the Northern part of India, Kashmir, Afghanistan and Persia, and into Russia by the Caspian-Sea, 2 vol. London 1788.

v. Deutsch. Uebers. von C. Meiners, Zürich 1796.— Trad. franç. Basle 1798.

Garnier H. Voyage en Perse, Arménie etc. Tours 1859.

Gauthiot R. Note sur l'accent secondaire en Arménien. Paris 1900.

Gelzer H. Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung.

v. Abhandl. der sächsischen Gesellsch, 1899.

Görres J. Mythengeschichte der asiatischen Welt, 2 Bd. Heidelberg 1810 mit 1 Karte.

Görres F. Die Sassaniden von Shâpur II. bis Chosroes II. (310—628) und das Christenthum nach den von Georg Hoffmann veröffentlichten syrischen Martyrerakt des britischen Museums.

v. Zeitschr. f. wissenschaftliche Theolog. 1896.

Govea A. de. Relation des grandes guerres et victoires obtenues par le roi de Perse Cha Abbas contre les empereur de Turquie Mahomed et Achmet son fils en suit du voyage de quelques religieux de l'ordre des hermites de St. Augustin envoyés en Perse par le roi catholique Dom Philippe II roi de Portugal. Par le P. Fr. Antoine de Govea, religieux du même Ordre. Traduit de l'original Portugais. Rouen 1646.

v. Эзовъ Т. А. Сношенія Петра В. съ арм. народомъ СПб. 1898, (466—474).

Grant A. The Nestorians, or the lost tribes... with sketches of travels in ancient Assyria, Armenia, Media and Mosopotamia. London 1841. Traduct. franç. par H. Winslow, Paris 1843.—Deutsch. Uebers. von S. Preiswern, Basel 1843.

Güterbock. Römisch-Armenien und die römischen Satrapien in 4 bis 6 Jahrhundert, 1900.

Halmel A. Die Entstehung der Kirchengeschichte des Eusebius von Cäsarea, Essen 1896.

Hammer-Purgstall, J. v. Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours. Trad. d'allemand par J. Hallert, 18 vol. Paris 1875—41.

Harnack A. Mission und Ausbreitung des Christenthums in den ersten drei Jahrhunderten 1906.

Des heiligen Jrenäus Schrift zum Erweise der apostolischen Verkündigung in armenischer Version entdeckt. Herausgegeben und ins Deutsche übersetzt von L. D. Kar. Ter-Mekertschian und L. D. Erwand Ter-Minassiantz, mit einem Nachwort und Anmerkungen von Adolf Harnack. Leipzig 1907.

Heinzelmann F. Reisen in den Ländern des Kaukasus, Leipzig 1854.

Heude W. A voyage up the Persian gulf and a journey overland from India England in 1817. Containing notices of Arabia... Persia, Mesopotamia, the Garden of Eden, Babylon, Koordistan, Armenia, Asia Minor... London 1819.

Hübschmann H. Iranisch—armenische Namen auf karta, kart, gird. v. L. D. M. XXX. 1876.

Arisches und Armenisches.

v. Indogerm. Vorschungen, IV. 1895.

Armenische Grammatik II Abtheil. Die syrischen und griechischen Lehnwörter im Altarmenischen und die echt armenischen Wörter. Leipzig 1877.

Armeniaca. v. Strassburger Festschrift zur 46. Vers. deutscher Philol. u. Schulmänner, Strassburg 1901.

Armeniaca. v. Indogerm. Vorschungen XIX 1906.

Die altarmenischen Ortsnamen. Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens und einer Karte. Strassburg 1904.

Jackson J. Journey from India, towards England, in the year 1797, through Curdistan, Diarbek, Armenia and Natolia, in Asia. London 1799.

Jordanus. The wonders of the Eastes.

v. Hakluyt soc. XXXI, London 1863.

Karst J. Mittelarmenisches Rechtsbuch. Rechtsbuch Sempads aus dem XIII. Jhd. unter Zurückführung auf seine Quellen nach sämtlichen Codices herausgegeben, übersetzt und erläutert. Venedig, gedruckt auf St. Lazzaro. Strassburg, Verlag von Karl J. Trübner 1894.

Historische Grammatik der Kilikisch-Ar-

menischen, Strassburg 1899.

Kiesewetter. Mittheilungen aus dem Tagebuche aus 16 jähriger Wanderung bei.. Gebirgsbewohner des Kaukasus, Armeniens, Persiens... Berlin 1855.

Klaproth J. Asia Polyglotta. Sprachenatlas. Paris 1829.

Krusinski J. The history of the late revolutions of Persia: taken from the memoirs of father Krusinski, procurator of the Jesuits at Ispahan, London 1740.

Tragica vertentis belli persici historia. Leopoli 1740.

La Boullaye — Le-Gouz. Les voyages et observations (1637). Paris 1653.

Labour J. Le christianisme dans l'empire perse sous la dynastie sassanide. Paris 1904.

v. Bibliothéque de l'histoire ecclésiastique.

Laderchi. v. Baronius.

Leonardo da Vinci. v. Richter.

Lenep H. v. The Missionary Travels in Asia Minor, with a description of antiquarium reshearches and discoveries, 2 vol. London 1870.

Lenormant F. Essai de commentaire des fragments cosmogoniques de Bérose, d'après les textes cuneiformes et les monuments de l'art asiatique, Paris 1871.

Le monnaie dans l'antiquité. Paris 1878—79.

Lequien. Oriens christianus. 3 vol. Paris 1740.

Lettellier L. V. Voyage itinéraire à Constantinople chez les Lazzes, en Géorgie, dans une

partie de la Perse et de la Russie de 1826 à 1833. Paris 1840.

Loredano. Historia de re Lusignani (di Cirpo). Bologne 1647. Publié par Henri Giblet chevalier cypriot. Traduit en français sous le titre de Histoire des rois de Chypre de la maison Lusignan, 2 vol. Paris 1732.

Lusignan Et. de. Description de toute l'île de Cypre, Paris 1680.

Macler F. Moïse de Khoren et les travaux d'Auguste Carrière. Paris 1902.

v. Rev. archéolog. 1902.

Histoire d'Héraclius par l'évêque Sebeos. Paris 1904.

Malcolm J. Geschichte Persiens von den frühesten Periode an bis zur jetzigen Zeit. Aus Engl. von Becker, 2 Bd. Leipzig 1830.

Mandeville J. Tractatio de la piu merveyliose cose e piu notabile che si travino in le parté del mondo...compendio dal strenissimo cavalier a speron d'oro Johannea de Mondavilla anglico nato relacita de sancto Albano...e a magior fede el prefato auctore in persona et stato nel MCCCXXII in Ierusalem, in Asia Minore chiamata Turchia, in Armena grande e in la piccola... in Persia, in Syria...Bologna 1488.

v. Halliwell. Voyage and travayles of sir John Mandeville 1839.—v. Michelfelsers deutsche Uebersetz.

Mans R. de. Etat de la Perse en 1660. Publié par Schefer. Paris 1890.

Mansi Sanctissimorum conciliorum nova et

amplissima collectio. 31 vol. Florent et Venise 1759—1798.

v. T. XXV. conciles de Sis (1307 et 1342) et d'Adana (1314).

Marquart J. Römische Staatsverwaltung.

v. Hand. g. Röm. Alerth. 1873.

Eranshahr (nach d. Geograph. der Pseudo-Moses Chorenazi).

v. Abhandl. d. Gött. Gesellsch. 1901.

Mas-Latrie L. de. Histoire de l'île de Chypre, sous le règne des princes de la maison de Lusignan. 3 vol. Paris 1852—1861.

Des relations politiques et commerciales de l'île de Chypre avec l'Asie Mineur, sous le règne des princis de la maison de Lusignan.

v. Biblioth. de l'Ecole des chartes T. II. 1845—46.

Notes du'n voyage archeologique en Orient.

v. ibid.

Mattieu H. La Turquie et ses differents peuples. Paris 1858.

Meillet A. Notes sur quelques faits de morphologie. Paris 1899.

Notes sur la conjugaison arménienne.—

Note sur le mot *mhuni* *թիւն*. Paris 1900.

Esquiss d'une grammaire comparée de l'Arménien. Paris 1901.

v. Mémoires de la soc. de Linguistique de Paris. T. XII.

Etymologie arménienne. Paris 1904. v. ibid.

Observations sur la graphie de quelques anciens manuscrits de l'Evangile Arménienne Paris 1904.

Journ. Asiat. 1903 Nov. Die.

August Carrière (1838—1902). Paris 1902.

Melton E. Zeldsame en gedenkwaardige Ze-

en Land-Reyzen...aengevangen in den Jaere 1660 en gelyndicht in den Jaere 1677. T'Amsterdam 1681.

Merx A. De Eusebianae historiae ecclesiasticae versionibus syriaca et armeniaca. v. Atti de IV congresso internazionale degli orientalisti, 1879.

Monier P. Lettres édifiantes. Missions de Perse et d'Arménie. Paris 1780.

Journ. du voyage d'Erzeron à Trébizonde.

Montheith W. La plaine d'Ararat et la cours inferieur de l'Araxe.

v. Nouv. Annales des voyages 1850 T. 3.

Morery L. Relation nouvelle de Levant. Lyons 1671.

Newberie J. Voyages.

v. Purchas's Pilgrim. London 1625.

Niebuhr C. Reisen durch Syrien u. Palestina nach Cypern, und durch Kleinasien und die Türkei nach Deutschland u. Dänemark. Hamburg 1837.

Nijeholt F. M. Voyage en Russie, au Caucase et en Perse (1865—1867). Paris 1872.

Nirschl J. Der Briefwechsel Königs Abgar von Edessa mit Jesus in Ierusalem, oder die Abgarfrage.

v. Der Katholik, 1896.—Byzant. Zeitschr. 1897, Bd. VI.

Noël D. et Khatch A. Histoire des anciens Arméniens, Geneve 1908.

Nöschel A. v. und Helmersen G. V. Bemerkungen über den Göktscha-See am Kaukasus in geographischer, hydrographischer und meteorologischer Beziehung. Mit 1 Karte und 5 Blättern Zeichnungen. St. Petersburg 1854.

Nork F. Die Götter Syriens, Stuttgart 1842.

Oberhammer E. Ueber Griechen, Türken und Armenier Urgeschichte, 1897.

Oppert J. Histoire de l'empire de Chaldee et d'Assyrie d'après les monuments cuneiformes, depuis l'établissement définitif des Semites en Mésopotamie jusqu'aux Seleucides, Paris 1865.

Mémoire sur les rapports de l'Égypte et de l'Assyrie dans l'antiquité éclaircis par l'étude des textes cuneiformes, Paris 1865.

Parthay. Wanderungen durch Sicilien und die Levante. Berlin 1834.

Paul L. Journal de voyage en Orient. Paris 1865.

Pedersen H. Zur armenischen Sprachgeschichte. v. Zeitschr. f. Vergleich. Sprachforschung auf dem Gebiete d. indogerm. Sprachen. XXXVIII. 1902.

Albanisch und Armenisch. v. ibid. XXXVI. 1900.

Armenisch und die Nachbarsprachen.

v. ibid XXXIX. 1904.

Հին հայերէն լեզուի շեշտը. տ. Հանդ. Ամսօր. 1904, Թ. 5.

Zur Akzentlehre v. Zeits. f. v. Spr XXXIX 1904.

Peeters P. Une passion arménienne de saint Georges. Extrait des Analecta Rolandiana. T. XXVIII. Bruxelles 1909.

Pereira M. E. Vida de S. Gregorio, patriarcha da Armenia. Conversão dos Armenios do cristianismo. Versao ethiopica. 1902.

Philippi F. Itinerarium orientale, Lyons 1649.

Philipus S. Tract. de rebus Armeniae gr. et latin.
v. Bollandi, Biblioth. patr.

Picault Ch. Hist. des révolutions de Perse. 2 vol. Paris 1810.

Polek J. Das armenische Kloster Zamka bei Suczawa in der Bukowina. Czernowitz 1901.

Potocki J. Cte. Voyage dans le steppe d'Astrakhan et du Caucase. 2 vol. Paris 1829. Avec 7 planches, 2 cartes etc.

Pouillet. Nouvelle relation du Levant, Paris 1667

Pourqueville. Mémoire historique et diplomatique sur les établissements français au Levant depuis l'an 500 d. J. C. jusqu'à la fin du XVIIe siècle. v. Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. T. X.

Preuschen E. Eusebius Kirchengeschichte, Buch VI und VII, aus dem Armenischen übersetzt, Leipzig 1902.

Prokesch von Osten A. Erinnerungen aus Aegypten und Klein-Asien, 1829–31, 3 Bd.

Denkwürdigkeiten und Erinnerungen aus Orient. 1836–37. 3 Bd.

Rainaldi O.—v Raronius.

Ricaut, chev. Histoire de l'église greque et de l'église arménienne. Traduit par M. Rosemond Amsterdam 1710.

Richter J. P. The literary works of Leonardo da Vinci, compiled and edited from the original manuscripts. 2 vol. London 1883.

Riegler L. Die Türkei und deren Bewohner in ihren naturhistorischen, physiologischen und pathologisch. Verhältnissen geschildert. Wien 1853.

Sandys G. Travels containing an history of the original and present state of the Turkish Em-

pire. With fifty graven maps and figures (1610). London 1615.

Saint-Martin V. de. Etudes géographiques sur le Caucase de Strabon. v. Nov. Ann. de voy. T. 132.

Aperçu sommaire des trois années de voyage dans l'Asie occidentale, dans le Caucase, la Perse, le Kurdistan, la Mesopotamie, Syrie, Asie Mineure... dans un but principal d'études ethnographiques, par Dillet W. v. Archiv f. wissensch. Kunde von Russland 1848 — Nouv. Annales des voy. T. 143.

Sarre F. Transcaucasien, Persien, Mesopotamien, Transkaspien, Land und Leute, Berlin 1899

Schillinger F. C. Persianische und Ostindische Reise von Jahr 1699—1702, Nuremberg 1707.

Schläfli. Beiträge zur Ethnographie Kurdistans. v. Petermann's Mittheil. 1863.

Reisen in den Orient. Winterthur 1864. mit 1 Karte. v. Mittheil. schweizerischer Reisender. II Heft.

Schmidt J. M. Des Wardapet Eznik von Kolb. Wider die Secten, aus dem Armenischen übersetzt und mit Inhalts-Uebersichten und Anmerkungen versehen. Wien 1900.

Schulz. Lettres de Constantinople et d'Erzeroum. Notice sur le ville de Trebizonde. (1826 et 1827). v. Nouv. Journ. Asiat. T. I.

Stegemann C. F. Wanderung durch Deutschland, Polen, Russland, Persien, Caspischen und Aegypten nach Jerusalem in den Jahren 1814 bis 1821. Nach den Ueberlieferungen des Reisenden von Fu Dörne. 2-te Auflage. Danzig 1825.

Stuck C. H. Verzeichniss von älteren und

neueren Land- und Reisebeschreibungen, Halle 1784.

Tectander G. Iter persicum 1609.

Thevet F. A. Cosmographie de Levant. Anvers 1556.

Topchi. A travers l'Orient et l'Océident, récit de huit années de voyages, St. Petersb. 1888.

Tourebize H. F. Histoire politique et religieuse de l'Arménie. v. Revue de l'Orient Chrétien, 1902.

Valle, Pietros, de. Voyages. Rouen 1745.

Wahl T. F. G. Geschichte der morgenländischen Literatur und Sprache, Leipzig 1784. (Ein Abriss der armenischen grammatik, S. 95—114.

Weber S. Die katholische Kirche in Armenien. Ihre Begründung und Entwicklung vor der Trennung. Ein Beitrag zur christlichen Kirchen- und Kulturgeschichte. Freiburg in Breisgau 1903. Die religiöse Poesie bei den Armenier.

v. Gottesminnc, 1905, III.

Zum armenischen Text der epideixis des hl. Jrenäus. v. Tübing. Theolog. Quartell-Schrift 1909.

Wiegfort. L'ambassade de D. Garcias de Silva Figveroa en Perse. Trad. de l'espagnol. Paris 1667.

Willebrand. Itinerarium Terrae Sanctae, auctore Willebrando ab Oldenburgo, canonico Hil-desamensi. v. Leonis Allatii, Symmicta sive opusculorum graecorum et latinorum vetastiorum et recentiorum, 2 vol. Coloniae Agr. 1653.—v. Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Historia chronica J. Malalas

Wirth A. Aus orientalischen Chroniken. Frankfurt 1894.

Zeno C. Voyage. v. Ramusio vol II. Venice.—
Hakluyt Soc. vol. 49, London 1873.

II.

Voyage en Turquie, en Perse et en Arménie, par un missionnaire de compagnie de Jesus, Paris 1709

Notes sur la mission arménienne catholique de Méleténe, Romae, 1871.

Die orientalische Kirche in Armenien und die Türkei.

v. Archiv f. Kathol. Kirchenrecht 1894, N. 2. März. April.

Arménie: Le diocèse arménienne de Marach.

v. Rev. Terre Sainte, T. IX. 1892.

Découvert de l'arche de Noé sur le mont Ararat.

v. ibid.—L'Univers. 28 Sept. 1892,

Coup d'oeil général sur les provinces nouvellement conquises par les Russes et appelées par eux même Territoire d'Arménie, Venise 1828.

Chansons populaires de l'Arménie.

v. Rev. Brit. 1876 Avril.

Mort de P. Tchamtchian à Constantinople

v. Journ. Asiat. 1824 Janvier.

Die armenische Grabesdenkmäler auf dem Kirchhofe zu Dschulfa.

v. Globus 1892.

The Land of Ararat London 1893.

Ueber die Lage in Transcaucasien—Armenien und Kurdistan. v. Deutsche Rundsch. f. Geogr.

u. Statist. 1893. XV.

La Questionne Armena. Appello ai Governi d'Europe, Versione dal francese, Roma 1873.

Van-See in Türkisch-Armenien.

v. Aus allen Welttheilen, XIII. 1877.

Armenian Literatur and Education.

v. Academy 1878.

Armeniens culturhistorische Stellung.

v. Europa 1878 № 22.

Das von Russland beanspruchte Gebiet in Vorder-Asien.

v. Petermanns Mittheil. 1878 VIII.

Erzerum und Erzindjan. v. Ausland 1878. № 13.

Von Tiflis nach Alexandropol.

v. Europa 1878 № 16.

Zur Geographie von Armenien:

v. Augsburg. Allg. Zeitg (Beilage) 1878 № 7—13.

Türkisch-Armenien.

v. Globus 1876—1877 № 20, 1878 № 7.

Russland und die armenische Frage.

v. Greizbosin. 1884. № 9, 10, 21, 28.

Abouts the Armenians. v. Essey Co. Mercury and Salem-Gazette (Salem-Mars) Sept. 1890.

Quer durch Armenien. v. Globus 1890 S. 6.

De la ville d'Erivan, capitale d'Arménie russe.

v. Journ. Asiat. Paris 1853.

Transcaucasia, Georgia und Armenia.

v. Edinburgh Rev. 1855.

Excursions in Armenia.

v. Fraser's Mag. London 1857.

L'Arménie Pittoresque. Venice 1871.

Ein Besuch bei den Kurden auf den Alagös.

v. Ausland 1879.

Ararat. (Legends).

v. Ausland, 1830,

Erk-Ura (Akhury), die armenische Kolonie auf dem Berge Ararat.

v. Ausland 1834.

Beckmann J. Literatur der alten Reisebeschreibungen, 2 Bd. Göttingen 1807.

Adelung F. Kritisch-literarische Uebersicht der Reisen in Russland bis 1700. Bd. I. St. Ptersb. 1846.

Zenker. Bibliotheca orientalis, 2 vol. Lipsiae 1845—1861.

Catalogus universi cleri archidiaecesis Leopoliensis ritus Armeni pro anno domini, 1859, Leopoli.

Friederici K. Bibliotheca Orientalis oder eine villständige Liste der im Jahre 1877 in Deutschland, Frankreich England und den Colonien erschienenen Bücher, Broshüren, Zeitschriften u. s. w. über die Sprachen Religionen, Antiquitäten, Literaturen, Geschichte und Geographie des Osten, 1876—1883.

Literatur-Blatt für orientalische Philologie. Bd. I—IV. Leipzig 1884—1886 (Klatt u. Kuhn).

Major Woskoboïnikoff's oficial account of earthquake of Akhury in 1840.

v. Athenaeum, London 1841.

Visit to Ararat. v. Fraser's Mag. London 1859.

Remarques topographiques sur quelques cantons transcausasiens et sur la Perse.

v. Nouv. Ann. Voy. Paris 1830.

Théâtre de la guerre dans la Turquie d'Asie.

v. ibid. 1829.

Visit to Kars while in the hands of the Russia (Luni 1857).

v. Fraser's Mag. London 1857.

La guerre de l'Orient in 1877—1878. Paris 1888.

Etude critique des operationen Turquie d'Asie. 1897—78.

Constantinople. Leipzig 1896.

Resultate von Höhevbistimmungen im Kaukasus, in Transcaucasien und Persien.

v. Ermans Archiv d. Wiss. Kunde von Russland Berlin 1854.

Statistische, Beschreibung der Provinz Nahitschevan. v. Ausland 1834.

The people of Turkey, by o consul's Daughter, edited by S. L. Poole, London 1878.

Armenians Folk Songs.

v. Fraser's Mag. London 1876.

Artemi of Vagharshapat memoir of his life, London 1822.

Narratio de rebus Armeniae, in La Bigne's Maxima Bibliotheca veterum patrum ool. XII.

Ecclesiae armeniacae Canones selecti, in Mai's Scriptorum veterum Nova Collectio vol. X Romae 1838.

Quelques indications sur les reformes à l'introduire dans l'administration de l'Arménie, Constantinople 1880.

Mémoire sur la question arménienne présentée aux grandes puissances à l'occasion du Congrès de Berlin. Constantinople 1890.

La Question arménienne. Notes collectiv adressé à la Subline Porte, Constantinople 1880.

The Case far the Armenians, London 1895.

The Armenian Question by Diplomatisch.

v. New. Rev. London 1895.

Our obligations to Armenia.

v. Macmillan's Mag. London 1895.

Historical sketch of Armenia and the Arme-

nians in ancient and modern times, with special reference to the present crisis, by an old Indian, London 1896.

La vérité sur les massacres d'Arménie (rapports de témoins oculaires, correspondances particulières par un Philarmén, Paris 1896.

Armenia and the Powers, from behind the scenes. v. Contemporary Rev. London 1896.

The Constantinople massacre. v. ibid. 1894.

Ա. Հեղինակների ալբանացիացիներ

Abbot K.	Barnum H.
Abich H.	— Baronius C.
Acoluthus A.	— Barth H.
Adelung J.	Bartholomae Ch.
Ainsworth W.	Bartolomei F.
—Alcock Th.	Basset R.
Allen T.	* Baumgartner A.
Amadutius	Bayern F.
Antonellus	— Beaujour F. de
Argyll, duk.	— Belanger Ch.
—Armstrong T.	Belck W.
Ashguard K.	Bell K.
Aucher-Eloy	Bell M.
—Avril P.	Bellaud M.
Baer K.	—Bellegott Z.
Baer Th.	Bembus M.
Baker G.	Bemjamin S.
Bapst G.	Bent I.
—Barbaro I.	Benzelium.
—Barb H.	Beral M.
Barbier de Meynard	Berens K.
—Barker (W. B.)	Berg K.
Barkley H.	Berger W.

—Գծանիշ տ. յաւելուած.

* աստղանիշ՝ կրկնումն.

Bergenson
 Berlin
 Benhardt Z.
 Bernoville B.
 —Bertrand E.
 Besse I.
 Bianchi A.
 Bianchini P.
 Bibliander
 Bigham C.
 Biliotti A.
 Binder H.
 Bischoff F.
 Bishop I.
 —Bittner M.
 Blau O.
 Bluhm I.
 Bodenstädt F.
 Bötticher
 Bopp F.
 Boré E.
 Borne G.
 Borell H.
 Botta P.
 —Brandis I.
 Bradt A.
 Brant I.
 Brenner H.
 —Briano G.
 Brockelmann C.
 Brosset M.
 Browne W.

Browski L.
 Bruin.
 Brunnhofer H.
 Bryce J.
 —Buchon.
 * Bugge S.
 Buhse O.
 Bokowski G.
 Burckhardt
 Burgin G.
 —Busch M.
 Busse I.
 Butyka D.
 Cahun L.
 —Canestrini G.
 Cappelletti G.
 Careri C.
 —Carnoy H.
 * Carrière A.
 —Cartwright I.
 Castellus E.
 Celsjusz O.
 Cernik.
 Cesaresco E.
 Ceyp A.
 Chambres W.
 Chantre E.
 Cantre B.
 Chardin I.
 Chesney F.
 Chinon C.
 Cholet.

Chopin
 Clayton L.
 Clinch B.
 Cochran W.
 Cole G.
 Cole R.
 Colenati F.
 Collet C.
 Collignan M.
 Cons E.
 —Contarini A.
 Conybeare F.
 Coode G.
 —Corancez.
 Corpi F.
 Corsinus E.
 —Courret le Comte.
 Cramer.
 Creagh I.
 Cuinet
 —Cunynham
 Cureton W.
 Curzon R.
 Cutter C.
 Dalyelle R.
 Damas A.
 —Dampierre.
 —Dapper O.
 —D'Avezac.
 D'Avril A.
 Davey R.
 Davis D.

Dauford C.
 —De Beauvais V.
 De Rèze P.
 —De Clavijo R. G.
 D'Echavannes E.
 Défrémery.
 De Florival
 De la Croix.
 De Lagard P.
 Delattre L.
 De la Ruc Ph.
 De Marle T.
 Depaubourg W.
 De Sainte Croix.
 * De Sauley F.
 Des Courson R.
 Destroy H.
 Develay A.
 De Wickering A.
 Deyrolle Th.
 * Diefenbach
 Dubois de Montpe-
 reux
 Du Bois F.
 Ducerceau
 Ducreux C.
 Dulaurier E.
 Dumont A.
 Duncan C.
 Dupré A.
 Duval R.
 Drück F.

Dwigt H.
 Dyer A.
 Dicey E.
 Dieulafoy I.
 Dilke A.
 Dillon E.
 Donaldson E.
 D'Ohsson M.
 Dottain E.
 Dove H.
 Eastwik E.
 Ebeling M.
 Eckert K.
 Edwards B.
 Egli
 Eichwald E.
 Ellis R.
 Elrone H.
 Engelhardt E.
 Erxleben Th.
 Etiévant C.
 Eynod
 Famin C.
 Favre C.
 Ferrières-Sauvebeuf
 —Figverod G.
 Filgier
 Fillan G.
 —Fink I.
 —Finck F.
 Fischer.
 Flandin E.

Fleurian Th.
 Florival.
 Fontanier V.
 Fonton F.
 Forteskue E.
 —Forster G.
 Fowler G.
 Francisci E.
 Fraser.
 Frédé P.
 Freret
 Freschfeld D.
 Freygang M.
 Friedrichsen M.
 Fritsch K.
 Fröhlich E.
 Furgeet K.
 Galanus C.
 Gallois E.
 Gamba
 Garcia A.
 Gardane A.
 Gardthausen V.
 —Garnier H.
 Garnette L.
 Gatteyras I.
 —Gauthiot R.
 Geary G.
 Geffcken F.
 Geikie
 Gelzer H.
 Gessner C.

Gförrer A.
 Gildemeister I.
 Gile.
 Gladston W.
 Glascott
 Goche R.
 Göbel A.
 Gählert V.
 * Görres I.
 —Görres F.
 Goode A.
 Goposa L.
 Gordon C.
 —Govea A. de
 —Grant A.
 Green F.
 Grünfeld L.
 Güldenstädt I.
 Günther A.
 Günther R.
 —Güterbock.
 Guinness R.
 Guidi I.
 Gutschmid K.
 Guyard S.
 Hahn C.
 Hallier
 Halmel A.
 Hamilton W.
 Hammaire.
 HammerPurgstadt I.
 Hanway I.

—Harnack A.
 Harris I.
 Harris G.
 Harris W.
 Haurand R.
 Haussknecht C.
 Haweis H.
 Haxthausen A.
 Hayd W.
 Hehn V.
 Heidenstamm C.
 Heigel K.
 —Heinzelmann F.
 Hell H.
 Hellwald F.
 Henry A.
 Hepworth G.
 Hermann E.
 Herzberg G.
 —Heude W.
 Heyfelder O.
 Himpel
 Hinks
 Hodgetts
 Hocfer I.
 Hoffmann L.
 Hoffmann W.
 Hogarth
 Hommel F.
 Hron K.
 Haghes T.
 Humann

* Hübschmann H.
 Hyvernât H.
 Iacob R.
 —Jackson I.
 Jackson A.
 Jäger B.
 Jaubert P.
 Iaremba
 Iensen P.
 Johnson I.
 —Iordanus
 Isaak.
 Ives E.
 Iusti F.
 Kainz C.
 Kanewski C.
 —Karst I.
 Khanikoff N.
 Khodzko I.
 Ker-Porter R.
 Kiepert H.
 —Kiesewetter
 Kimball G.
 Kinneir I.
 * Klaproth I.
 Klein D.
 Knapp G.
 Koch C.
 Köhler I.
 König C.
 Kohn A.
 Kolenati F.

Kotschy Th.
 Kotzebue M.
 Krahmer D.
 Kraft A.
 Krauth C.
 Kremer A.
 Krumbacher K.
 Kruse F.
 * Krusinski I.
 Kuhn E.
 Kutschera H.
 La Bas M.
 —La Baulaye
 —Labour I.
 La Croz M.
 La couperie, de.
 Laderchi.
 Lake A.
 Lamartine A.
 Lamy T.
 Landberger G.
 Langlots V.
 Langmantel W.
 Lahin F.
 Lassen Ch.
 Lauer M.
 Laval L.
 Layard A.
 Leake W.
 Leandro F.
 Leonardo da Vinci.
 Le Bruin C.

Leclerque
 Lefevre-Pontatis C.
 Lehmann C.
 Leist A.
 —Lennep H. v.
 * Lenormant F.
 Lepsius I.
 —Lequien
 —Lettellier L.
 Le Vaillan de
 Florival.
 Lindière M.
 Lipsius R.
 Löher F.
 Löhns H.
 Loftus W.
 Lombard A.
 Lucas P.
 —Loredano
 Lünemann C.
 Lullies R.
 Lumsden I.
 Luschan F.
 —Lusignan E.
 Lyall R.
 Lyklama à Nijehdt.
 Lynch T.
 Lynch H.
 Mac Coll M.
 Macfarlane.
 M' Coan I.
 Macdonald A.

Macdonald R.
 Macgregor C.
 —Macler F.
 Maggiore N.
 Malan S.
 * Malcolm I.
 Mandalari M.
 —Mandeville I.
 —Mans R. de
 —Mansi.
 Marillier L.
 Marco Polo.
 Marcow.
 —Marquart.
 Martin T.
 Martin, l'Abbé.
 —Mas-Latrie M.
 Matthes K.
 —Mattieu H.
 Maunsell F.
 Mebold
 —Meillet A.
 —Melton E.
 Menan I.
 * Merx A.
 Meyer E.
 Meyners d'Estrey.
 Michaud
 Mignan K.
 Mielberg I.
 Milchhöfer A.
 Milingen F.

Mösinger G.
 Moltke H.
 Mommsen Th.
 —Monier P.
 Moniker D.
 * Monthéith W.
 Moratti C.
 Mordtmann A.
 —Morery L.
 Morgan I.
 Morgan C.
 Morier I.
 Mostras C.
 Mounsey A.
 Mourier I.
 Müller-Simonis P.
 Müller D.
 Müller F.
 Muralt E.
 Naumann E.
 Neale I.
 Neumann C. F.
 Neumann K. I.
 Néve F.
 —Newberie I.
 Newton Ch.
 Nicolay
 * Niebuhr
 —Nijeholt F.
 —Nirschl J.
 —Noël D.
 —Nöschel A. v.

Noguères E.
 Nolde E.
 —Nork F.
 Normann C.
 —Oberhammer E.
 Odoricus B.
 Oettinger E.
 Ohsson C.
 Ohsson M. D.
 Olearius A.
 Oliphant L.
 Olivier G.
 —Oppert I.
 Orden
 O'Reylly R.
 Orsolle E.
 Oswald A.
 Otter
 Ouseley W.
 Owertu A.
 Parmelee M.
 Parrot F.
 —Parttay
 Pascal
 Paschkoff L.
 —Paul L.
 Pauli G.
 Pauthier M.
 —Pedersen H.
 —Peeters P.
 —Pereiro, M.
 Perrot

Petermann I.
 Petersen W.
 Petit
 Pfeifer L.
 Philipps G.
 —Philippi F.
 —Pilippus S.
 Picart B.
 —Picault Ch.
 Pichard M.
 Pichon I.
 Pischon C.
 Pisson G.
 Pohlig H.
 —Polek I.
 Pollington
 Poole S.
 Porane
 Poser H.
 Postellus G.
 —Potocki I.
 —Pouillet
 —Pourqueville
 —Preuschen E.
 Price W.
 —Prokesch von Osten
 Promis
 Prud'homme E.
 Raabe R.
 Racinot M.
 Radde G.
 Ramses

Ramsay W.
 Rask G.
 Rassam H.
 Raumer K.
 Rauwolff L.
 Rawlinson G.
 Rawlinson H.
 Raynards G.
 Réclus E.
 Reinach Th.
 —Reinaldi O.
 Reineccius
 Reineggs I.
 Rennel T.
 Rethy Z.
 Rey E.
 —Ricaut
 —Richter I.
 Rickmer-Rick-
 mers.
 —Riegler L.
 Riess
 Riggs E.
 Riley A.
 Ritter C.
 Rivola F.
 Robert L.
 Robert U.
 Rabiou F.
 Rhodes A.
 Rhoda Th.
 Roesler E.

Rohrbach P.
 Rolin jacquains
 Rommel Ch.
 Rorit M.
 Rosa G.
 Rose V.
 Rosen W.
 Roth K.
 Rottiers
 Rubruk W.
 Ruestow
 Ruge W.
 Rüsseger I.
 Saad L.
 Sachau E.
 Safir
 —Sandys G.
 Saint Croix.
 Saint-Martin M. I.
 *Saint-Martin V. de
 Sandroczi
 Sandwith R.
 Sanson
 —Sarre F.
 Sasse I.
 Sauley
 Sauvage H.
 Sax C.
 Sayce A.
 Scheil F.
 Scherer T.
 Schildberger H.

—Schillinger F.
 —Schäfli
 Schlumberger G.
 Schmidt A.
 —Schmid I.
 Schmidt M.
 Schneider O.
 Schobert
 Schönfelder
 Schrader E.
 Schröder I.
 Schrumpt G.
 Schubach
 Schubert
 Schulze A.
 * Schulz F.
 Schweiger-Lerchenfeld.
 Scott-Stevensen.
 Seidlitz N.
 Seiff
 Serpos I. de
 Serristori.
 Sestini D.
 Seymour H.
 Sheil
 Sheil I.
 Sieger R.
 Sievers G.
 Sijalski.
 Slater E.
 Smith G.

Socin A.
 Soret F.
 Sowa
 Southgate H.
 Spanuth-Poelde
 Spassky Avtonomow
 Spiegel F.
 Stacxelberg
 Stadler A. de.
 Stark H.
 Stebnitzki J.
 —Stegemann C.
 Steinle N.
 Stewenson F.
 Stickel G.
 Stocqueler I.
 Streck M.
 Strecker W.
 Struys I.
 Struve F.
 Strzygowski I.
 Stuart K.
 —Stuck C.
 Supan A.
 Suter H.
 Swoboda
 Sykes M.
 Szongott K.
 Tavernier I.
 Taylor
 Tchichatcheff P.
 —Tectander G.

Telfer I.
 Teule I.
 Texier Ch.
 Teza E.
 Thesens A.
 —Thevet F.
 Thielmann M.
 Thomas E.
 Thomaseo N.
 Thümmel A. K.
 Tixeront
 Tomaskhek W.
 —Topchi.
 Topin M.
 —Tourebize H.
 Tournafort I.
 Tozer.
 Treuenfeld, v.
 Trivier P.
 Tromler C.
 Troshin V.
 Ubcini A.
 Ukert
 Uschakoff.
 Uscher I.
 Vaillant I.
 —Valle P. de
 Vater I.
 Vecchi F. de
 Venukoff
 Vereschagin B.
 Vernier D.

Vetter P.	Wheeler C.
Villefroy G.	Whistoni.
Villot I.	—Wiegfort.
Virchow R.	Wilbraham K.
Vizetelly E.	Wild H.
Voulzie G.	Williams C.
Wagner M.	Wilken F.
—Wahl T.	—Willebrand
Walker T.	Wilson Ch.
Wambery	Windischmann F.
Warkworth	—Wirth A.
Warrington	Wislocki H. v.
Watson W.	Wolff I.
Weber A.	Wolkoff.
Weber W.	Wood G.
—Weber S.	Wood H.
Weeks E.	Wünsch I.
Weidenbaum E.	Yorke K.
Weismantel O.	Zahn Th.
Welte B.	—Zeno C.
West A.	Ziegler A.
Wettner M.	Zwiedenck T. v.
Wheeler S.	

Բ. ժթ. դարու հեղինակների ցանկը նոցա երկերի նիւթի համեմատ:

Հեղուարանութիւն

Adelung I.
Bartholomae Ch.
Bellaud M.
Bopp F.
Brockelmann C.
Bugge S.
Carrière A.
De Lagarde P.
Delattre L.
De Marle T.
Eckert K. v.
Ellis B.
Finck F.
Gardthausen V.
Gauthiot R.
Goche R.
Hanusz I.
Hübschmann H.
Iusti F.
Kainz C.
Karst I.
Klaproth I.
Lauer M.
Meillet A.

Müller F.
Pedersen H.
Petermann I.
Petit
Rask G.
Riggs F.
Sowa R.
Spiegel F.
Vater I.
Windischmann F.

Մատենագրութիւն

Baumgartner
Boré E.
Carrière A.
Conybeare F.
Dulaurier E.
Guidi I.
Hallier
Halmel A.
Harnack A.
Himpel
Krumbacher K.
Langlois V.
L'Vaillant de Florival

Vetter P.	Wheeler C.
Villefroy G.	Whistoni.
Villot I.	—Wiegfort.
Virchow R.	Wilbraham K.
Vizetelly E.	Wild H.
Voulzie G.	Williams C.
Wagner M.	Wilken F.
—Wahl T.	—Willebrand
Walker T.	Wilson Ch.
Wambery	Windischmann F.
Warkworth	—Wirth A.
Warrington	Wislocki H. v.
Watson W.	Wolff I.
Weber A.	Wolkoff.
Weber W.	Wood G.
—Weber S.	Wood H.
Weeks E.	Wünsch I.
Weidenbaum E.	Yorke K.
Weismantel O.	Zahn Th.
Welte B.	—Zeno C.
West A.	Ziegler A.
Wettner M.	Zwiedenck T. v.
Wheeler S.	

Բ. ժբ. դարու հեղինակների ցանկը նոցա երկերի նիւթի համեմատ:

Հեղուարանութիւն

Adelung I.
Bartholomae Ch.
Bellaud M.
Bopp F.
Brockelmann C.
Bugge S.
Carrière A.
De Lagarde P.
Delattre L.
De Marle T.
Eckert K. v.
Ellis B.
Finck F.
Gardthausen V.
Gauthiot R.
Goche R.
Hanusz I.
Hübschmann H.
Iusti F.
Kainz C.
Karst I.
Klaproth I.
Lauer M.
Meillet A.

Müller F.
Pedersen H.
Petermann I.
Petit
Rask G.
Riggs F.
Sowa R.
Spiegel F.
Vater I.
Windischmann F.

Մասննագրութիւն

Baumgartner
Boré E.
Carrière A.
Conybeare F.
Dulaurier E.
Guidi I.
Hallier
Halmel A.
Harnack A.
Himpel
Krumbacher K.
Langlois V.
L'Vaillant de Florival

Leist A.
Macler F.
Merx A.
Moesinger G.
Müller F.
Neumann K.
Néve F.
Petermann I.
Philippus S.
Porané.
Preuschen E.
Prud'homme E.
Peters P.
Robert U.
Saint Martin I.
Schmidt M.
Teza E.
Vetter P.

Quantiſchil

Baer Th.
Barb H.
Barker
Bellegotti L.
Bertrand E.
Bodenstedt F.
Buchon
Busch M.
Ganestrini
Carrière A.
Celsjusz D.
Courret C.

D'Eschawannes E.
Ducerceau
Dulaurier E.
Dwigt H.
Deyer A.
Egli
Engelhardt E.
Eynaud
Fink I.
Fonton F.
Furgeot K.
Gatteyras I.
Gelzer H.
Gförrer A.
Görres I.
Görres F.
Green
Gutschmidt A. v.
Harlez A.
Hayd W.
Heigel K.
Herzberg G.
Heyfelder O.
Hoffmann W.
Hommel E.
Hommer-Purgstall I
Isaac u. Lambrecht F
Iusti F.
Kraft A.
Kremer A. v.
Labour I.
Le Bas M.

Langlois V.
Lennep H. v.
Lipsius I.
Loredan
Malcolm
Mans R.
Meyer E.
Mas Latre A.
Meyners d'Estruy.
Michaud
Millingen F.
Monser P.
Muralt E.
Néve F.
Noël D.
Nöldecke Th.
Normann C.
Oliphant L.
Oppert I.
Pascal
Picaut Ch.
Petermann I.
Pisihon C.
Pourquville.
Prud'homme E.
Rawlinson H.
Reinach Th.
Ricaut.
Rohde Th.
Rolin-Jacquemainz.
Rosen W.
Saint Martin I.

Sandwith H.
Sax C.
Schlumberger G.
Schmidt A.
Schubach.
Schubert
Spanuth-Poehlde.
Spiegel F.
Topin M.
Tunrebize H.
Ubicini A.
Vernier D.
Weber S.
Weismantel O.
Wilken F.
Wirth.

Switzerland

Bayern F.
Belck W.
Brosset M.
Carrière A.
Dubois de Montpérieux.
Dulaurier.
Flnck N.
Gelzer H.
Lensen P.
Kiepert H.
Krauth G.
La Bas et Wadington.
Lacouperie, de.
Landberger G.

Langlois V.
Lassen Ch.
Layard A.
Lehmann C.
Lenormant F.
Martin T.
Mommson Th.
Morgan I. de.
Mourier I.
Müller F.
Niebuhr
Niersehl I.
Nork T.
Partsch I.
Promis V.
Rawlinson H.
Rennel T.
Riess
Roester E.
Sachan E.
Saint Martin I.
Schlumberger G.
Schwenk-K.
Strzygowski I.
Texier Ch.
Thevet.
Virchow R.

Իրաւագիտութիւն

Bischoff F.
Dulaurier E.
Karst I.

Köhler I.
Langlois V.
Petermann I.
Sachan E.

Դրամագիտութիւն

Baer Th.
Blau O.
Borrell H.
Brandis I.
Brosset M.
De Sauley F.
Kraft A.
Langlois V.
Lenormant F.
Schlumberger G.
Soret F.
Stickel G.

Սեպագրագիտութիւն

Botta P.
Brosset M.
Flandin E.
Guyard S.
Hinks
Lassen Ch.
Layard A.
Mordtmann A.
Müller D.
Muller-Simonis
Rawlinson H.

Աշխարհագրութիւն

Abich H.
Barbier de Meynard.
Beral M.
Boissier E.
Bukowski G.
Butyka.
Cappelletti G.
Cernik
Chantre E.
Cholet, de
Clayton L.
Creagh I.
Cuinet V.
Dumont A.
Eckert K. v.
Fischer.
Florival.
Gohlert.
Güterbock
Höfer
Hoffmann L.
Hogarth
Hübschmann H.
Kiepert H.
Klaproth I. v.
Kohn A.
Kruse T.
Kuhn E.
Lanin F.
Lequien.

Robert L. de
Saint-Martin I.
Sayce A.
Schrader E.
Schulz F.
Smith G.

Ազգագրութիւն

Berger W.
Bittner M.
Cesaresco E.
Carnoy H.
Ceyp A.
Dulaurier E.
Filgier
Goposa L.
Grant A.
Hahn C.
Hehn V.
Leist A.
Mathieu H.
Oberhomer E.
Petermann I.
Schläfli A.
Seidlitz N.
Socin A.
Szongott K.
Weber A.
Wild H.
Wlislocki H. v.

Löhner F.
 Löhnis H.
 Maggiare W.
 Marquart L.
 Mattieu H.
 Mielberg I.
 Millingen T.
 Montheith W.
 Mostras C.
 Mourier I.
 Nöschel A.
 Orsoll E.
 Partch I.
 Polek J.
 Radde G.
 Réclus E.
 Rey G.
 Riegler L.
 Ritter C.
 Rosa G.
 Rüsseger I.
 Saint Martin I.
 Saint Martin V.
 Sauwage H.
 Sarre F.
 Scott.
 Schweiger-Lerchenf
 Sieger.
 Stern B.
 Streck
 Streckler W.
 Struve I.

Texier Ch.
 Warrington
 West A.
 Wunsch I.

Πολιτισμική

Abbot K.
 Abich H.
 Ainsworth W.
 Alcock Th.
 Armstrong T.
 Aucher-Eloy
 Bapst G.
 Barbier I.
 Barkley H.
 Barth H.
 Beaujour F.
 Belanger
 Belck W.
 Bell M.
 Bernowille B.
 Besse I.
 Bianchi A.
 Billotti A.
 Binder H.
 Bishop I.
 Blau O.
 Boré E.
 Botta P.
 Brandt A.
 Brant I.

Briano G.
 Buhse D.
 Bukowski G.
 Cahun L.
 Chambres W.
 Chantre E.
 Chesney
 Collignon M.
 Cunynham A.
 Curzon K.
 Cutter G.
 Damas A. de
 Develay A.
 Deyerolle Th.
 Drück F.
 Dubois de Montpereux.
 Eichwald E.
 Famin-Caesar
 Favre C.
 Flandin E.
 Fraser
 Gamba
 Garnier
 Geary G.
 Gile, gén.
 Glascott
 Gordon
 Günther
 Hamilton W.
 Hanway I.
 Haurand R.
 Haxthausen A. v.

Hell H.
 Heinzelmann F.
 Hirschfeld C.
 Heude W.
 Humann
 Hyvernat H.
 Jäger B.
 Jaubert P.
 Jonson I.
 Ker-Porter
 Kiescwetter.
 Kinneir I.
 Klaproth I. v.
 Koch K.
 Kolenati F.
 Kotchy Th.
 Langlois V.
 Langmantel W.
 Layard A.
 Leake W.
 Leclerque
 Lettellier.
 Lundson T.
 Luschan
 Menant.
 Mignan K.
 Moltke H. v.
 Morery L.
 Morgan, I. de
 Morier I.
 Montheith
 Mourier.

Müller Simonis.	Sandrecki
Naumann	Schläfli.
Nijeholt	Schulz
Nolde	Schweiger-Lerch.
Oberhammer	Seiff
Otter	Serristori.
Ouseley	Shiel
Parrot F. v.	Sieger
Parthay	Southgate H.
Paul L.	Struys
Pauls G.	Suter
Pautier M.	Taylor
Petermann I.	Tchichatcheff
Petersen W.	Telfer
Pisson G.	Texier
Pohlig	Thielmann
Pollet	Thümmel
Pollington	Topchi
Pool S.	Ussher
Poujonlat	Wagner M.
Radde	Walker T.
Rich	Walpool
Rüsseger	Wilbraham.
Sachau	Wünsch.

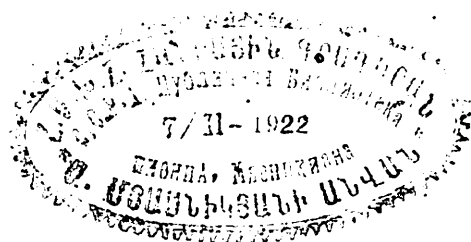
Նկատուած վրիպակներ

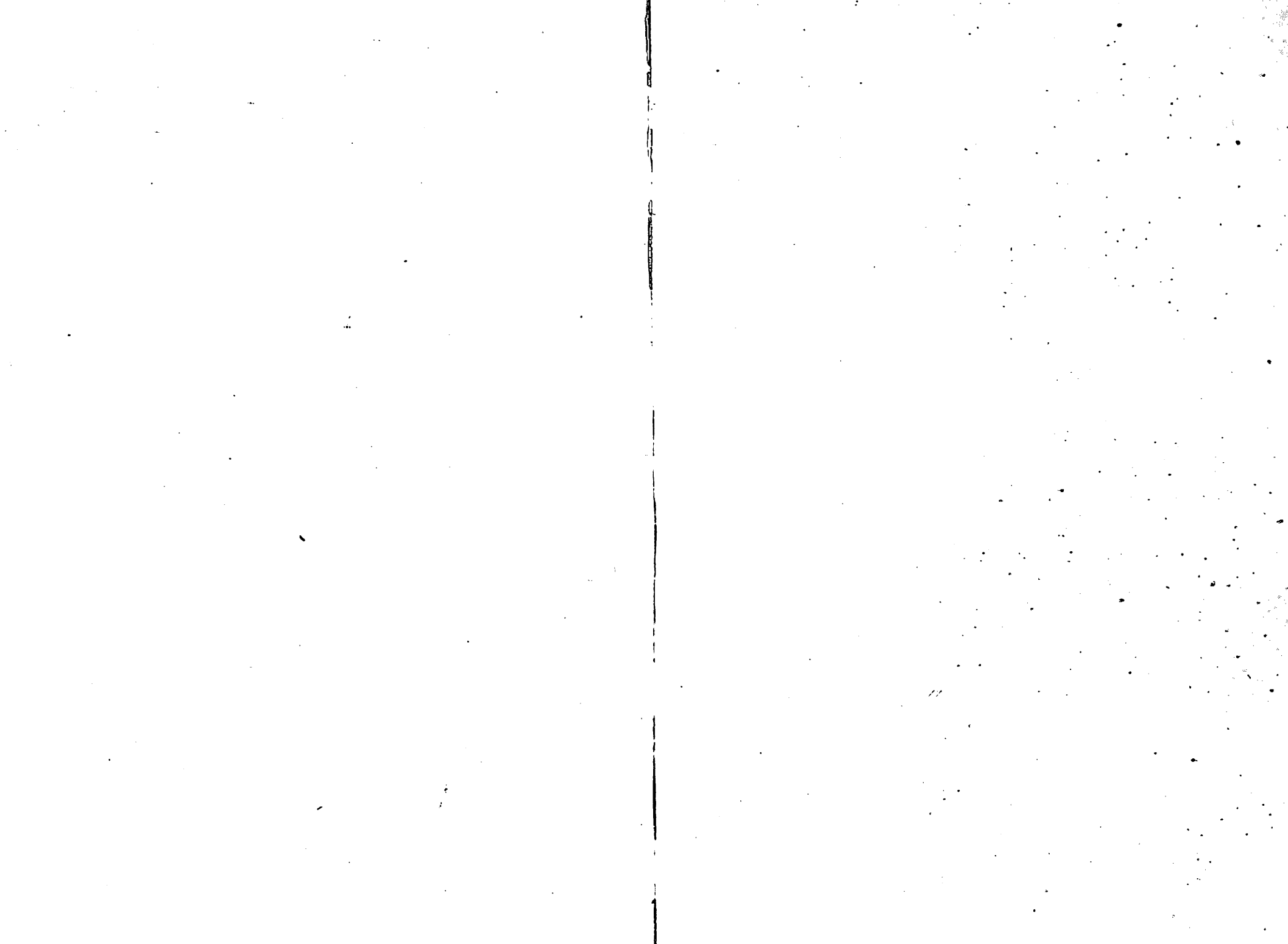
Երես

դ	Ոսպիթալեն	» Ոսպիթալին
է	անտոնեան	» տետոնեան
ը	միջի	» միջին
թ	Բոշէրիոյին	» Բոշէրիոյին
»	Ճենովացւոց	» ճենովացւոց
»	ef escrit	» et escrit
»	lescrivein	» le scrivein
ժ	ճենոնացւոց	» ճենովացւոց
ժա.	ժէ դարում	» ժե դարում
ժբ.	Notire	» Notice
ժգ.	Bobiou	» Robiou
ժդ.	Gutzloff	» Gutzlaff
»	Peiches	» Reiches
ժդ.	քաղաքականութիւնն	» քաղաքականութեանն
»	guae	» quae
14	Borens	» Berens
15	Besse	» Bessé
30 տ. 20	Langles	» Langlès
32	Collikgnon	» Collignon
33 տ. 23	Aesacidarum	» Arsacidarum
» տ. 26	Oxtord	» Oxford
» տ. 28	Koordsand	» Koords and
36 տ. 20	Delatre	» Delattre
45 տ. 24	Ferrières-Sauvbouf	» F. Sauveboeuf
46	Fiegier	» Filgier

- 52 Goehlerf » Goehlert
 53 Grotefend v. Mühlbach—*zfp*
 59 Hellwaid » Hellwald
 65 Khaltl Khalit » Khalil Khalit
 69 Klaphroth » Klaproth
 71 Kohna A. » Kohn A
 72 Kotzebul » Kotzebue
 81 Leandre » Leandro
 85 Lycklama a Nijehdt — L. a Nijeholt
 95 m. 14 195 *Կարդւմ 395*
 112 Rhode » Rohde
 140 Wlislack » WlislOCKi

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0125273

